

SlavVaria

1

2025

PTE BTK Szlavisztika Intézet

SlavVaria

1/2025

A kötet megjelentetését a
Magyarországi Horvátok Tudományos Kutatóintézete támogatta

SlavVaria

1/2025

Jubilarni broj povodom 80. rođendana prof. Ernesta Barića

Szerkesztette

Bockovac Tímea, Povarnyicina Marina, Pozsgai István

Pécs

2025

SlavVaria

A Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Szlavisztika Intézetének
folyóirata

Szerkesztőbizottság
Editorial Committee

Blazsetin István, Blazsetin Vjekoslav, Bockovac Tímea,
Komjáti Diána, Kovács Ekaterina, Povarnyicina Marina,
Pozsgai István, Végh Andor, Wolosz Robert (Hungary)

Tatyana Avtuhovich (Belarus), Ivan Marković (Croatia),
Natalia Nyagolova (Bulgaria), Krystyna Ratajczyk (Poland),
Ljudmila Safronova (Kazakhstan), Jasmina Vojvodič (Croatia)

Főszerkesztő
Editor-in-Chief
SZABÓ TÜNDE

Technikai szerkesztő
Technical and Layout Editors
Povarnyicina Marina, Pozsgai István, Wolosz Robert

HU ISSN 2786-2550 (Online)
HU ISSN 2786-2569 (Print)

<https://journals.lib.pte.hu/index.php/slavvaria>

TARTALOMJEGYZÉK

ZNANSTVENIK I GOSPODIN U počast prof. dr. Ernestu Bariću za njegov osamdeseti rođendan	7
Tabula gratulatoria	11

FÓKUSZBAN: Dialektusok, nyelvi változások, nyelvpolitika

Bockovac Tímea – Simara Patricia: Jezični krajobraz naselja Martinaca	15
Dudás Előd: Gradišćanskohrvatski rukopisni vinogradarski zakonik iz 1769. godine	39
Galović Filip: Narodne pjesme za razna kola iz Srednjega Lipovca u Slavoniji s jezič-noga gledišta	49
Kolenić Ljiljana: Stariji nazivi za strane svijeta i vjetrove ili <i>Madžarac od ponoća</i>	65
Шилов Володимир: Діалектні елементи у мовному ландшафті Закарпаття: перелік слів та історичний підхід до їх вивчення	81
Smajić Dubravka – Vodopija Irena: Hrvatska standardnojezična norma u promidž-benim tiskanim katalogima trgovačkih lanaca	95
Tamaskó Eszter: „nema take u jamerike ni u szvoj madzarske szamo j ima u dusnoku taku ko ti” – Neke jezične osobitosti dušnočkoga rackog govora u pismima iseljenika	111
Vegh Andor: Demografske karakteristike hrvatskih naselja župe Bogdašina u XVIII. stoljeću	127
Vig István: Razmišljenja o transmorfemizaciji	143

NYELVÉSZET és SZAKMÓDSZERTAN

Мирчевска-Бошева Биљана – Велјановска Катерина: Волкот во фразеоло-гијата: македонско – руски паралели	159
Ölbei Claudia: The Two Sides of Transfer in the Light of Psychotypology	177
Pisch Bendegúz: Эксперименты по автоматическому определению уровня сложности русских текстов	191

IRODALOMTUDOMÁNY és KULTUROLÓGIA

Lukač Stjepan: Bartolove i Krležine <i>Lutke</i> u intermedijalnom kontekstu	205
Blazetin Stjepan: „Vječne vode“ Stanislava Prepreka	215
Комяти Диана: Символика зеркала в лирике Вяч. Иванова и романе В. Набокова «Дар»	223
Няголова Наталия: Рим как исторический и фикциональный топос в повести Андрея Гуляшки „Похищение Данаи“	237

Колесник Диана Максимовна: Античные мифы в литературе рубежа XX–XXI вв.: функции и варианты использования	249
Bakija Katja – Konsuo Kuzmanić Marija: Opus Marina Držića u kontekstu književnog turizma (mogućnosti razvijanja književnog turizma na primjeru recepcije Marina Držića)	261

KÖNYVISMERTETÉS és RECENZIO

Автухович Татьяна: Ирина Плеханова: портрет ученого	275
Пожгаи Иштван: Zoltán András: Slavo-Hungarica. Tanulmányok a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok köréből (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2024. – 192 c.)	281
A szám szerzői	287

ZNANSTVENIK I GOSPODIN

U počast prof. dr. Ernestu Bariću za njegov osamdeseti rođendan

Za profesora Ernesta Barića može se s punim pravom reći: "U zdravu tijelu, zdrav duh." On svakodnevno pliva te tako odražava fizičku kondiciju na kojoj bi mu mogli pozavidjeti i mnogi mlađi kolege.

Barić je, kako rekoše mnogi, osebujan znanstvenik, komunikativan, šarman-tan gospodin staroga kova, koji se ne razbacuje svojim znanjem. Uglađen čovjek vedre naravi u čijem je društvu uvijek ugodno jer zna znanje, a zna i za šalu i pjesmu. Po školovanju je slavist, prije svega vrstan kroatist o čemu svjedočim iz prve ruke. Poznat je i cijenjen i u Mađarskoj, i u Hrvatskoj jer su mu znanstvena i profesorska djelatnost tijesno povezane sa životom i sudbinom hrvatske manjine, prije svega one u Mađarskoj.

Rođen je u Martincima 6. listopada 1945. Odrastanje u Mađarskoj u kraju pod sovjetskom okupacijom s danas teško shvatljivim uvjetima života i nemogućnosti slobodnoga kretanja, s otežanom mogućnošću komunikacije, sve to nije slomilo Barića, nego ga upravo potaknulo da ne odustaje ni u borbi za održanje hrvatskoga korpusa u Mađarskoj. Rođen uz Dravu do koje nije mogao jer je bila vojna zona, naučio je drugdje plivati pa sad kao da se i ustrajnim svakodnevnim plivanjem "osvećuje" onima koji su njemu i drugima uz granicu s tadašnjom SFRJ onemogućili kupanje u Dravi i kretanje uz Dravu u pojasu od 10 km. Ja sam s druge strane Drave imala sreću da s hrvatske strane nije bilo zabranjeno kupanje u Dravi koja se kod mogega sela odvaja od granice. Nije se, istina, smjelo kupati samo u blizini pograničnih karaula. Uz brzu Dravu imali smo i jedan njezin stari rukavac - staru Dravu – na kojoj je većina djece proplivala. Volim vodu, ali brza Drava tekućica s opasnim velikim ilimanima – virovima- opasna je pa se nisam ondje često kupala. Drava i podravski kraj kasnije su povezali prof. Barića i mene i potaknuli nas istraživati zavičajne govore.

Otkad ga znam s raznih znanstvenih skupova i s njime surađujem, znam da se intenzivno bavi i znanstvenim, i nastavnim radom ulažući zajedno s malom hrvatskom znanstvenom zajednicom u Pečuhu, Sambotelu (Szombathely) i cijeloj Mađarskoj sve snage da se ne ugasi hrvatski jezik i nastava hrvatskoga jezika za pripadnike manjinskoga naroda. Tome uz organizaciju nastave za "manjince" mogu pripomoći i međunarodni kroatistički znanstveni skupovi kakve je organizirao Barić, skupovi na kojima, uz domaće kroatiste i slaviste, redovito sudjeluju i najugledniji kroatisti iz susjednih zemalja pa se njihova riječ bolje i dalje čuje.

Tko god je organizirao koji skup, zna kako je teško okupiti izlagače i zanimljive teme s novim spoznajama, a onda na vrijeme prikupiti rukopise, naći recenzente i pripremiti rukopise za tisak. Uvijek se nađu jedna leđa koja ponesu više tereta. Nerijetko su to bila Barićeva leđa.

Prije svega pamtim prof. Barića kao čovjeka koji je imao hrabrosti u nedoba pozivati kroatiste na skup u Mađarsku, nakon Domovinskog rata, netom je završila tzv. mirna reintegracija u Hrvatskoj. Kao već renomirani profesor i jedan od članova Hrvatskoga znanstvenoga zavoda pozivao je na skupove ne samo renomirane hrvatske znanstvenike nego i mlađe snage, na čemu sam mu i ja osobno posebno zahvalna. Tako su i mlađe snage imale priliku izlagati pred uglednim stručnjacima o raznovrsnim jezičnim i književnim temama. Ja sam ondje prvi put progovorila o Mađarskom leksiku u govoru donje Podravine, dotično u mojem zavičajnom govoru.

Kao predsjedajući na brojnim sesijama prof. Barić je uvijek je isticao ono pozitivno u čijem radu, smireno, blagim načinom rekao ono što je možda trebalo dopuniti ili korigirati, ali tako da ne povrijedi govornika, a da se istina ipak čuje. Bio je to razlog što su njegove dobronamjerne opaske autori bez problema prihvaćali. Žestok je bio samo kad se osporavalo koje pravo Hrvatima.

Trebalo je mudrosti i umješnosti zamisliti i organizirati nakon Domovinskog rata u Hrvatskoj 1996. u Pečuhu znanstveni skup Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika i ne samo to nego i izboriti se za prikladan prostor za održavanje skupa i za smještaj sudionika te prije svega izboriti potporu vlasti u obje države. Tu se uz staloznost iskazao još jednom vrlinom, a to je diplomacija da se skupovi održavaju, a onda još jedna bitna osobina – upornost da se izloženi radovi recenziraju i promptno objave. Tako je već 1997. Hrvatsko-mađarskoj biblioteci izašla knjiga s priložima sa skupa iz 1996. na kojemu sam i ja sudjelovala. Ne umanjujem pomoć i drugih mađarskih znanstvenika u sudjelovanju u organizaciji skupova, posebice kroatista – Dinka Šokčevića, Stjepana Blažetina i drugih mlađih koji su zapisani u knjigama ili kao članovi organizacijskih odbora, recenzenti, lektori, a znamo da su bili i brižni domaćini nama iz Hrvatske, dočekujući nas i vodeći po gradu, ali čini se da je prof. Barić bio onaj motor koji sve pokreće i aktivno sudjeluje i sam s izlaganjem, prvo o mikrotoponimima u svojem rodnom kraju. "Širinom filološke misli" moglo bi se reći da je planiran drugi skup VI. međunarodni slavistički dani koji je održan u Szombathelyu i Pečuhu ubrzo iza prvoga skupa. Radovi ondje izloženi objavljeni su odmah 1998. u zborniku. Taj je skup imao više sekcija i obuhvaćao je ne samo hrvatski i mađarski jezik nego i slovenski i gradišćankorvatski jezični prostor, kao i sekciju posvećenu književnosti i povijesti. Održavanje kroatističkih znanstvenih skupova u Pečuhu postala je od tada tradicija tko god da vodi organizaciju. Time se podaruje životna snaga entuzijastima zauzetim oko očuvanja i unapređivanja poznavanja hrvatskoga jezika i očuvanja hrvatskog identiteta.

Kasnije se Barić onda "bacio" na uže kroatističke gramatičke i semantičke teme kao npr. - iskazivanje vršiteljice radnje u hrvatskom i mađarskom jeziku te problemima dvojezičnosti i dr. Izbor svojih ključnih radova s kroatističkim temama sabrao je i objavio 2006. u knjizi *Rode, a jezik?* Uz znanstvenu i nastavnu djelatnost obavljao je Barić i dragocjena dijalektološka istraživanja hrvatskih govora uz granicu s Hrvatskom.

Nemoguće mi je u ovom kratkom osvrtu nabrojiti o čemu je sve prof. Barić pisao. Ovdje sam spomenula samo neka izlaganja na skupovima na kojima sam i sama sudjelovala bilo u Pečuhu, Szombathelyu ili Budimpešti.¹

Kad je nakon Domovinskoga rata komunikacija i trgovina među dvjema državama slobodno živnula, potpisan je međudržavni ugovor po kojemu je hrvatska je strana preuzela 2006. obvezu izraditi Mađarsko-hrvatski rječnik da se olakša međusobna komunikacija jer malo ljudi u Hrvatskoj zna mađarski. Nepoznavanje mađarskoga jezika bila je otegotna okolnost brzom i uspješnoj izravnoj komunikaciji. Postojeći mađarsko – hrvatski rječnici s početka 20. st., ali ni onaj kasniji Nyomarkayev, jednim su djelom zastarjeli, nisu sadržavali nove riječi za nove civilizacijske potrebe, a drugim dijelom sadržavali su i srbizme na koje su Hrvati bili posebno osjetljivi od devedesetih godina i Domovinskog rata. Hrvatska je vlada izradu rječnika povjerila Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje (danas: Institut za hrvatski jezik) jer je već imao dugu tradiciju leksikografskih djela i iskustva s izradom dvojezičnih rječnika, npr. više varijanti s uključenim njemačkim, gradišćanskohrvatskim i hrvatskim jezikom. Vodstvo projekta IHJJ provjerio je meni jer sam već imala iskustva na dvojezičnoj leksikografiji (Njemačko-hrvatski rječnik) i mladim suradnicima koji su završili hungarologiju.

Mađarska je strana povjerila izradu rječnika Hrvatskom znanstvenom zavodu iz Pečuha i dvoma jezikoslovcima: voditelju dr. sc. Ernestu Bariću i dr. sc. Janji Prodan koji odlično vladaju i hrvatskim i mađarskim jezikom. S mađarskog se prevodilo u Hrvatskoj. Kako su instituti već bili opremljeni računalima pa i programima za leksikografiju, činilo se da će posao brzo teći. Ali računalo daje brze podatke ako su valjano uneseni i označeni. No trebalo je hrvatske prijevode provjeriti ne samo glede standardnosti izabranih prijevodnih oblika nego i glede ekvivalencije i funkcionalnosti izbora frazema. Mađarska je strana je utjecala na izbor natuknica u suvremenom mađarskom jeziku, provjeravala ekvivalentnost prijevoda, stilsku prikladnost i davala dragocjene prijedloge za poboljšanje pojedinih prijevoda. Zbog toga je taj mukotrpni posao započet 2007. konačno priveden kraju tek 2013. kad je Mađarsko-hrvatski rječnik objavljen u opsegu od 38 000 riječi. Trebalo je imati ne samo dostatno

¹ Na onom u Budimpešti nisam, na žalost, mogla osobno sudjelovati jer sam bila posve ukočena od išijasa, ali je bio pročitao moj rad.

znanja u pronalasku recentnih mađarskih leksema i hrvatskih ekvivalenata nego i dostatno živaca organizirati rad pokatkad s tvrdim mladim glavama na hrvatskoj strani.

Projekt po projekt i godine prolaze. Vrijeme čini svoje. Neki se s njime nose bolje, a neki teže opterećeni zdravstvenim tegobama. Na mlađima svijet pa i znanost ostaje.

Kad čovjek jednom završi znanstvenu karijeru i nema više presiju stalnog objavljivanja novih radova radi napredovanja u zvanju, onda se konačno može posvetiti onome mu je blisko, a to je većinom ono zavičajno. Ja sam to učinila pišući Rječnik mojega zavičajnoga podgajačkoga govora i niz priloga o tom govoru objavljenih u Šokačkoj riči. Možda je i to bio poticaj da se i Barić posveti istraživanju svojega zavičajnoga govora i naslijeđenih običaja koji pod utjecajem mađarskoga jezika i medija ubrzano gube svoja bitna hrvatska obilježja u Mađarskoj pa i u predjelima uz granicu s Hrvatskom. Tako je rasla i nastala Barićeva knjiga Rječničko blago i pučka kultura Martinaca (objavljena 2021.) u kojoj sam imala čast biti suradnik i dobronamjernim savjetima pripomogla izboru prikladnih rješenja, što je znanstvenik i gospodin Barić velikušno i sa zahvalnošću prihvatio.

Ne mislim da će znanstvenik i plivač Barić posustati. Sigurna sam da će on još mnogo ljeta u dobru zdravlju naći još neko neistraženo polje zanimanja i posvetiti tome sve svoje znanje i kreativnu energiju. To mu od srca želim!

dr. sc. Marija Znika

TABULA GRATULATORIA

1. Lada Badurina
2. Katja Bakija
3. Silvestar Balić
4. Nikola Benčić
5. Krisztián Bene
6. Branka Blažetin
7. Stjepan Blažetin
8. Vjekoslav Blažetin
9. Timea Bockovac
10. Előd Dudás
11. Márta Font
12. Karlo Gadanji
13. Filip Galović
14. Živko Gorjanac
15. Ivan Guban
16. Šandor Horvat
17. Drago Horvat
18. Boris Kiš
19. Ljiljana Kolenić
20. Marija Konsuo Kuzmanić
21. Mária Kanizsai
22. Margit Koós
23. Endre Lendvai
24. Stjepan Lukač
25. János Majdán
26. Janja Živković-Mandić
27. Jolán Mann

28. Zsuzsanna Mersich
29. Viktor E. Moiseenko
30. Claudia Ölbei
31. János Pesti
32. Ivo Pranjković
33. Željko Predojević
34. Janja Prodan
35. Marina Povarnyicina
36. István Pozsgai
37. Erika Rác
38. Goran Rem
39. Tünde Szabó
40. Ana Lehocki Samardžić
41. Dubravka Smajić
42. Jozo Solga
43. Diana Stolac
44. Dinko Šokčević
45. Eszter Tamasko
46. Lilla Trubics
47. Melita Aleksa-Varga
48. Andor Végh
49. Valentina Végvári
50. Istvan Vig
51. Irena Vodopija
52. Robert Wolosz
53. Zannett Vörös
54. Bernadett Zadrovich
55. Marija Znika
56. Tomislav Žigmanov

FÓKUSZBAN:
Dialektusok, nyelvi változások, nyelvpolitika

TIMEA BOCKOVAC – PATRICIA SIMARA
(Pečuh, Mađarska)

Jezični krajobraz naselja Martinaca¹

Sažetak: Jezični krajobraz naselja Martinaca (mađ. Felsőszentmárton) u Mađarskoj, gdje živi značajan broj Hrvata, pokazuje slojevitost jezične situacije manjinske zajednice unutar većinskog okruženja. Istraživanje jezičnog krajobraza Martinaca zasniva se na prikupljanju, klasifikaciji te sadržajnoj i jezičnoj analizi natpisa prisutnih u javnom prostoru. Unatoč negativnim demografskim tendencijama hrvatski jezik je u Martincima vitalan, nastoji se održati kao znak etničkog identiteta i nezaobilazne sastavnice kulturne baštine, ali nameće i potrebu razrede jezične strategije s posebnim naglaskom na jezično planiranje.

Ključne riječi: jezični krajobraz, hrvatska manjina, Martinci, natpisi

1. O Martincima

Martinci ili Martince (mađ. Felsőszentmárton) s površinom od 19,46 km² najzapadnije je naselje Ormánsága – geografske i etnografske regije u jugozapadnom dijelu Mađarske. Nalazi se u Baranjskoj županiji na poplavnom području rijeke Drave u Podravini, 55 km od sjedišta županije, grada Pečuha (mađ. Pécs). Svojevrsan je centar sedam hrvatskih naselja uz Dravu, a to su Starin (mađ. Drávasztára), Drvljanci (mađ. Révfalu), Križevci (mađ. Dráva-keresztúr), Brlobaš (mađ. Szentborbás,) Lukovišće (mađ. Lakócsa), Novo Selo (mađ. Tótújfalu) i Potonya (mađ. Potony).

Naselje ima značajnu, više od 800 godina dugu povijest, a Podravski Hrvati dobrim su dijelom starosjedioci toga kraja. „*Na to upućuju toponomastički podaci i karakter mikrotoponimije, ali i naziv lokaliteta u bogatim i raznovrsnim, po motivima pak izuzetnim narodnim pripovijetkama o mitskim bićima.*“ (Barić 2006:23). Nacionalna pripadnost i hrvatski identitet imali su značajan utjecaj na gospodarsku i društvenu strukturu naselja tijekom proteklih stoljeća. Prema podacima mađarskog Državnog zavoda za statistiku (KSH) broj stanovnika 2022. godine iznosio je 705 osoba, od kojih se 50,1% deklarirao pripadnikom hrvatske nacionalne manjine. Broj stanovnika između zadnja dva cenzusa smanjio se za 24,3%, a prirodni prirast je iz godine u godinu negativan, dok je broj umrlih sve veći. Indeks starenja je izuzetno visok u usporedbi s nacionalnim prosjekom, tj. u naselju živi mnogo više starijih osoba nego mladih,

¹ Izvorni znanstveni članak

a među njima je najbolji pokazatelj poznavanja hrvatskoga kao materinskoga jezika koji kod pripadnika mlađih generacija postupno gubi taj status.

2. Pojam jezičnog krajobraza

Vladimir Anić u Rječniku hrvatskoga jezika imenicu *krajobraz*, *krajolik* opisuje ovako: „*ono što se pruža oku pri pogledu na prirodu nekoga kraja predio, okoliš, pejzaž, krajina*” (Anić 1998: 446), a Grbavac ističe kako „*najboljim ekvivalentom engleske riječi linguistic landscape smatra se jezični krajobraz*“ (Grbavac, 2018:13). Riječ „landscape“ se prvi put pojavila u engleskom jeziku 1598. godine. Posudili su je iz nizozemskog jezika, gdje se u to vrijeme koristila u slikarstvu. Nizozemska riječ „landscape“ znači regija ili dio zemlje, ali je u 16. stoljeću dobila novo značenje – umjetnička slika koja prikazuje neki krajolik. To značenje je preneseno u engleski, a trebalo je 34 godine da se riječ „landscape“ počne koristiti i za prirodni krajolik, ono što vidimo ispred sebe. Riječ krajobraz slična je u slavenskim jezicima – u poljskom i hrvatskom (krajobraz), češkom, slovačkom i slovenskom (krajina) u srpskom (krajolik). Koristi se isti korijen koji označava regiju ili teritorij, kraj. Izuzetak je ruski jezik u kojemu se koriste posuđenice iz francuskog i njemačkog jezika (peyzazh, landschaft). (Grbavac, 2018:14–15).

Prema mnogim definicijama zaključuje se da se jezični krajobraz odnosi na vidljive jezične znakove i natpise u javnom prostoru, kao što su ulični znakovi, reklame, natpisi na zgradama i drugi javni tekstovi. Oni pružaju uvid u jezičnu raznolikost i prisutnost različitih jezika u određenom području. Jezični krajobraz može odražavati kulturnu, etničku i jezičnu dinamiku zajednice. Korištenje znakova i izbor jezika ovise o sposobnosti korisnika znaka, jer piše na jeziku koji zna, s druge strane, na jeziku koji čita zajednica, te koristi jezik s kojim se želi identificirati, odnosno na koji zajednica ima zakonsku mogućnost (Bartha-Borbély 2006: 341). U Mađarskoj je istraživanje jezičnog krajobraza usmjereno prvenstveno na ona zemljopisna područja koja su nakon Trianonskog mirovnog ugovora (1920.) odsječena, a na kojima i danas živi mađarska manjina. O jezičnom krajobrazu autohtonih manjina koji obitavaju u toj zemlji je znatno manje napisano, jezična praksa područja nastanjena Hrvatima je tek djelomice istraženo u sklopu projekta Znanstvenog zavoda Hrvata u Mađarskoj² te konferencije Instituta za jezikoslovlje Mađarske akademije znanosti održane 2019. godine s temom jezičnog krajobraza nacionalnih manjina u Mađarskoj.

3. Metodologija rada

Istraživanje jezičnog krajobraza naselja Martinaca provedeno je između 1. lipnja 2024. godine i 1. siječnja 2025. godine. Cilj istraživanja bio je prikazati prisutnost hrvatskoga jezika u Martincima pomoću raznih elemenata jezičnog krajobraza. Tijekom terenskog istraživanja pokušalo se pronaći što više hrvat-

² <http://mhiti.hu/groblja>

skih natpisa kako bi se ukazalo na jezičnu vitalnost tamošnje hrvatske zajednice. Natpisi su bilježeni i razvrstani prema zadanim kategorijama, odnosno uspoređeni s ranije zabilježenim podacima. Analiza sadržaja i funkcije natpisa pruža uvid u jezična i kulturna obilježja naselja kroz koja se proučava odnos dominantnog jezika kao i prisustvo manjinskog jezika u javnom prostoru. Tijekom obrade podataka koristila se metoda kvantitativne analize (broj natpisa po jezicima i tipologiji) kao i kvalitativnog pregleda značenja i konteksta natpisa kroz koje se tumače sociolingvistički i kulturni aspekti.

4. Prikaz građe

4.1. Bilježenje imena naselja

Na samom ulazu u naselje dočekuje nas ploča s nazivom mjesta označeno i na mađarskom (*Felsőszentmárton*) i na hrvatskom (*Martinci*) jeziku. U Mađarskoj pravila za dvojezične oznake naselja određuju lokalna uprava i relevantni zakoni. Svrha ovih oznaka je odražavati višejezičnost i kulturnu raznolikost mjesnog stanovništva. Članak 18. Zakona CLXXIX iz 2011. godine o pravima nacionalnih manjina izriče da nacionalne manjine imaju pravo na korištenje povijesno utvrđenih naziva mjesta, ulica i drugih geografskih oznaka na svom materinskom jeziku. Nadalje, u skladu sa Zakonom o djelovanju lokalnih samouprava na inicijativu mjesne manjinske samouprave mogu se postaviti ploče s nazivima mjesta i ulica na kojima uz mađarski oblik mora biti istaknuto i tradicionalno ime manjine na njihovom materinskom jeziku ili, ukoliko to nije moguće, naziv s istim značenjem i oblikom kao na mađarskom, ali na jeziku manjine. Zaključno, u Mađarskoj je označavanje imena mjesta na jeziku nacionalnih manjina uređeno kao kolektivno pravo koje se ostvaruje na inicijativu lokalnih nacionalnih manjinskih samouprava, te ima za cilj zaštitu i ostvarivanje jezičnih i kulturnih prava pripadnika nacionalnih manjina.

Dakle u slučaju Martinaca na prvom mjestu je označen mađarski, a ispod hrvatski naziv sela. Redoslijed ukazuje na to da je službeni mađarski naziv *Felsőszentmárton*, ali s obzirom na velik broj Hrvata se navodi i izvorno ime naselja, *Martinci*. Osim redoslijeda hrvatski i mađarski naziv sela razlikuje se i po bojama. Ploča s mađarskim nazivom sela ima u pozadini bijelu boju i natpis bilježen crnim slovima, a znatno je veća od hrvatske, dok ploča s hrvatskim nazivom ima u pozadini zelenu boju na kojemu je tekst naveden bijelim slovima.

Slika 1. Ploča s imenom naselja

Slika 2. Ploča na početku sela

Ulazeći u selo pored ceste smještena je ploča koja služi za pozdravljanje ljudi koji dolaze u selo. „Gostima” se na prvom mjestu obraćaju na mađarskom (*Üdvözöljük Felsőszentmártonban!*) a na drugom, na dnu ploče s istovjetnim sadržajem i na hrvatskom jeziku (*Dobro došli u Martince!*). Na sredini iste ploče nalazi se grb Martinaca koji ilustrira bogatu povijesnu i kulturnu baštinu sela. Središnji element grba je zaštitnik crkve, sveti Martin, po kojemu je selo i nazvano. Rabljeni simboli i boje grba ukazuju na prošlost i identitet sela. Prema Bariću ime naselja Sveti Martin prvi put se pojavilo u pisanom obliku 1235. godine kao biskupsko imanje i od tada igra važnu ulogu u životu lokalne zajednice. (Barić 2021: 249) Na grbu je navedeno ime naselja i na hrvatskom (*Martince*, a ne *Martinci*) i na mađarskom (*Felsőszentmárton*) jeziku. Na prvom mjestu se pojavljuje hrvatski, a na drugom mjestu mađarski naziv, narušivši ranije prikazani redosljed.

Slika 3. Grb Martinaca

U središtu sela postavljena je turistička informacijska tabla na kojoj se nalazi treći tip naziva naselja i to u doslovnom prijevodu, *Felsőszentmárton – Gornji*

Martinci. Ova hrvatska inačica je isključivo tu zabilježena, u nastavku teksta se naziv pojavljuje i u obliku *Felsőszentmárton – Martinci*. Ploča je dvojezična, ali sam naslov ploče pisan je samo na mađarskom jeziku *Három folyó kerékpáros túraútvonal* (u prijevodu Biciklistička ruta triju rijeka).

Slika 4. Turistička ploča

Kada ljudi izlaze iz sela na ploči čitaju oproštajni tekst na oba jezika *Viszontlátásra! – Do viđenja!*. Redoslijed natpisa ponovo je mađarsko – hrvatski, ali je zanimljiva uporaba fonetskog simbola za transkripciju engleskog jezika uporabljenog umjesto hrvatskog slova „đ“.

Slika 5. Ploča na kraju sela

4.2. Bilježenje imena ulica

Selo se sastoji od dvanaest ulica. Uz neke nazive ulica vežu se predaje, npr. *ulica Tabor* je nazvana po tome, što su navodno ovdje taborovali Turci, *Ulica Szent László – Ulica svetog Ladislava* je dobila ime po kralju svetom Ladislavu koji je po predajama tuda vodio svoju vojsku kada je išao u pohod u Hrvatsku.

Unutar sela je pronađeno jedanaest dvojezičnih ploča s nazivima ulica, na kojima su mađarski nazivi doslovno prevedeni, ali ponegdje pogrešno zapisani,

kao npr. *Rákóczi u.*- *Rákóczjeva u.* U ovome prijevodu zadržani su mađarski dijakritički znakovi, ali je slovo „i“ izostavljeno, točan oblik imena bi bio: *Rákóczjeva ulica*. Ostale ulice su *Tábor u.* – *Taborska u.*, *Szabadság u.* – *U. slobode*, *Erdő u.* – *Šumska u.*, *Fő u.* – *Glavna u.*, *Dráva u.* – *Dravska u.*, *Ifjúság u.* – *U. mladeži*, *Kossuth u.* – *Kossuthova u.*, *Hunyadi u.* – *Hunjadijeva u.* dok kod *Zrínyi u.* – *U. N. Zrinskog* u hrvatskom prijevodu je dodano „N.“= Nikola.

Među ulice koje mještani nazivaju drevnim imenima ubrajaju se *U. slobode*, koja se spominje kao *Popovina* jer su se nekada ovdje nalazile popove zemlje, *Glavna u.*- nazvana kao *Gornji kraj*, ranije spomenuta *Rákóczjeva u.*- *Buban*. *Ulicu Csendes* mještani zovu *Cretić* vjerojatno zbog posljedica poplava koja su bila tipična za ovo močvarno područje (Barić 2021: 253).

Ulice prema značenjima imena možemo uvrstiti u tri veće skupine. U skupinu naziva koje sadrže imena povijesnih osoba pripadaju četiri ulice (*Rákóczjeva u.*, *Ulica N. Zrinskog*, *Kosuthova u.*, *Hunyadijeva u.*), u skupinu s nazivima apstraktnih imenica tri ulice (npr. *Ulica slobode*, *Ulica mladeži*, *Glavna ulica*) dok u skupinu s nazivima koje ukazuju na konkretan smjer ili pojavu četiri ulice (*Dravska u.*, *Glavna u.*, *Šumska u.*, *Cretić*).

Na pločama redoslijed naziva ulica je mađarski zatim hrvatski, razlike u veličini mađarskih i hrvatskih riječi nema.

Slika 6. Ploča s nazivom ulice

Slika 7. Ploča s nazivom ulice

Slika 8. Ploča s nazivom ulice

Slika 9. Ploča s nazivom ulice

Slika 10. Ploča s nazivom ulice

Slika 11. Ploča s nazivom ulice

Slika 12. Ploča s nazivom ulice

Slika 13. Ploča s nazivom ulice

Slika 14. Ploča s nazivom ulice

Slika 15. Ploča s nazivom ulice

Slika 16. Ploča s nazivom ulice i lokacije

Osim naziva ulica, dvojezično su naznačene i neke posebne lokacije npr. na 16. slici prikazano *Sportpálya* – *Sportsko igralište*. Među ovakvim natpisima postoje i jednojezični, kao što je natpis *Temetkezés* na 6. slici, u hrvatskom prijevodu pogrebna služba.

4.3. Bilježenje imena ustanova

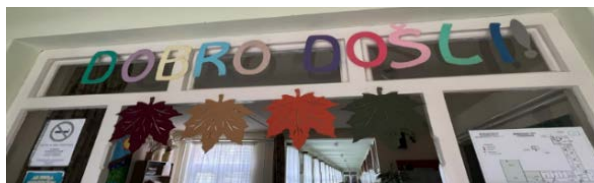
Jezični krajobraz javnih institucija naselja karakterizira dvojezičnost. U središtu sela se nalazi osnovna škola, sportska dvorana, načelnikov ured, kulturni i sportski centar, vrtić i pošta. Na svim tim institucijama pojavljuju se nazivi i na mađarskom i na hrvatskom jeziku.

Škola nosi ime *Felsőszentmártoni Általános Iskola – Osnovna škola Martinci*.

Slika 17. Grb i naziv škole

U ovoj osnovnoj školi se od 2004. godine nastava odvija na dva jezika, na mađarskom i na hrvatskom. Nažalost, nastava se izvodi samo do četvrtog razreda zbog malog broja učenika. Prema iskazu učitelja prenošenje jezika je sve teži zadatak, naime djeca više ne dolaze u prvi razred s poznavanjem hrvatskog jezika, što je prije dvadeset godina još bilo uobičajeno pri upisu. Unutar škole se teži dvojezičnosti. Pri ulazu nas dočekuje veliki pozdravni natpis – *Dobro došli!*, a većina prostorija je također označena i na hrvatskom jeziku, npr: *Ebédő – Blagovaonica*, na uredu ravnatelja stoji *Igazgató – Ravnatelj*, dok na uredu učitelja *Nevelők – Zbornica*, izvorni natpis znači „odgajatelji“. U učionicama na zidovima stoji hrvatska geografska karta, plakat s narodnim nošnjama Hrvata u Mađarskoj, plakat o sklonidbi pridjeva i imenica, plakat o sprezanju glagola, o martinačkim pjesnicima Đusi Šimari Pužarovu i Josipu Gujašu Džuretinu. Na hodniku stoje plakati s nazivima godišnjih doba i to na mađarskom, hrvatskom i njemačkom jeziku *Tavaszi – Proljeće – Frühling*, *Nyár – Ljeto – Sommer*, *Ősz – Jesen – Herbst*, *Tél – Zima – Winter*, natpis *Étlap – Jelovnik* i pano s fotografijama učenika završnih razreda, od kojih na jednom stoji *Általános Iskola Felsőszentmárton – Osnovna škola Martinci* i natpis *Sastanak* bez mađarskog prijevoda.

Slika 18. Školska ulazna vrata

Slika 19. Naziv prostorije

Slika 20. Naziv prostorije

Slika 21. Naziv prostorije

Slika 22. Hrvatska geografska karta

Slika 23. Plakat s narodnim nošnjama

SKLONIDBA PRIDJEVA I IMENICA

		JEDNINA					
Padeži	Pitanja	Živo	Neživo	Muški rod	Ženski rod	Srednji rod	
Nominativ	kto? što?	živo	nov	velik grad	dobr žen	mal sel	plav mor
Genitiv	zbog koga?	zbog čega?	nov	velik grad	dobr žen	mal sel	plav mor
Dativ	komu? čemu?	nov	velik grad	dobr žen	mal sel	plav mor	
Akusativ	koga? što?	nov	velik grad	dobr žen	mal sel	plav mor	
Vokativ	o! hej!	nov	velik grad	dobr žen	mal sel	plav mor	
Instrumental	s kim? (s) čim?	nov	velik grad	dobr žen	mal sel	plav mor	
Lokativ	o kome? o čemu?	nov	velik grad	dobr žen	mal sel	plav mor	

SKLONIDBA PRIDJEVA I IMENICA

		MNOŽINA					
Padeži	Pitanja	Živo	Neživo	Muški rod	Ženski rod	Srednji rod	
Nominativ	kto? što?	živo	nov	velik grad	dobr žen	mal sel	plav mor
Genitiv	zbog koga?	zbog čega?	nov	velik grad	dobr žen	mal sel	plav mor
Dativ	komu? čemu?	nov	velik grad	dobr žen	mal sel	plav mor	
Akusativ	koga? što?	nov	velik grad	dobr žen	mal sel	plav mor	
Vokativ	o! hej!	nov	velik grad	dobr žen	mal sel	plav mor	
Instrumental	s kim? (s) čim?	nov	velik grad	dobr žen	mal sel	plav mor	
Lokativ	o kome? o čemu?	nov	velik grad	dobr žen	mal sel	plav mor	

Slika 24. Plakati o sklonidbi pridjeva i imenica

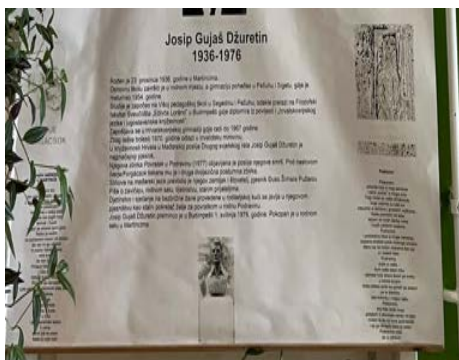
SPREZANJE GLAGOLA

		PREZENT sadašnje vrijeme		PERFEKT prošlo vrijeme		FUTUR I. buduće vrijeme	
1. l.	čim	rad	jed	čuj	sam gleda	ću pita	pita će
2. l.	čim	rad	jed	čuj	si gleda	ćeš pitat	pita ćeš
3. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
4. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
5. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
6. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
7. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
8. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
9. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
10. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
11. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
12. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
13. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
14. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
15. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
16. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
17. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
18. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
19. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će
20. l.	čim	rad	jed	čuj	je gleda	će pitat	pita će

Slika 25. Plakat o sprezanju glagola

Slika 26. Plakat o Đusi Šimari Pužarovu

Slika 27. Plakat o Josipu Gujaš Džuretinu

Slika 28. Plakati s nazivima godišnjih doba

Slika 29. Dvojezični natpis unutar škole

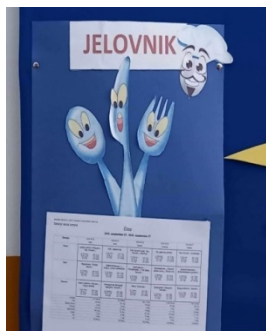

Slika 30. Pano s fotografijama učenika

Nasuprot školi u vrtiću osim natpisa ustanove, što je *Óvoda Felsőszentmárton – Dječji vrtić Martince* (ponovo se pojavljuje nastavak *-e* umjesto *-i*) svega su dva dvojezična natpisa pronađena, a to su *Étlap-Jelovnik* i *Dnevni red*. Na dnevnom redu dvojezično se opisuje kako se odvija jedan dan u vrtiću npr. *Szabad játék – Slobodna igra, Vers, mese, dramatikus játék – Pjesmice, priče, dramske igre, Ebéd–Ručak*.

Slika 31. Ploča s nazivom vrtića

Slika 32. Hrvatski natpis u vrtiću

Slika 33. Dvojezični dnevni red

Sljedeća ustanova je Hrvatski kulturni i sportski centar „Josip Gujaš Džuretin“, čiji je osnivač vrhovno političko tijelo Hrvata u Mađarskoj, Hrvatska državna samouprava (HDS). Na pročelju ustanove nalazi se ploča s nazivom zgrade, osnivača i godinom osnivanja na hrvatskom i mađarskom jeziku:

*„Hrvatski kulturni i sportski centar Josip Gujaš Džuretin Martinci.
Josip Gujaš Džuretin Horvát Kulturális és Sportközpont Felsőszentmárton.*

*Hrvatska državna samouprava.
Országos Horvát Önkormányzat.
2015.”*

Slika 34. Ploča s nazivom ustanove

Budući da je zgrada u vlasništvu Hrvatske državne samouprave, prvo se na ploči pojavljuje hrvatski naziv dok je na drugom mjestu mađarski. Na zid su postavljene mađarska i hrvatska zastava, odnosno zastava Europske unije, što također ističe funkciju ustanove. Unutar zgrade zabilježena su samo dva stalna hrvatska natpisa. Na jednom reklamnom baneru nalazi se ime i logo ustanove, a pored ulaza smještena je drvena bačva pokrivena tkaninom koja je ukrašena podravskim motivima, a iznad nje u obliku putokazne strjelice posjetitelja dočekuju pozdravne riječi: „Dobro došli”.

Slika 35. Pozdravna pločica

Natpisi i dekoracija su uvijek prilagođeni aktualnim blagdanima, priredbama npr: za vrijeme Božića u pozadini pozornice je stajao veliki hrvatski natpis: „*Radujte se narodi.... Blagoslovljen Božić.*“

Slika 36. Pozornica u Hrvatskom kulturnom i sportskom centru „Josip Gujaš Džuretin“

Na vanjski zid zgrade postavljene su dvije spomen ploče, jedna na mađarskom, druga na hrvatskom jeziku s istim sadržajem.

„*U spomen 8 stoljetne prošlosti sela Martinaca i njegovog hrvatskog stanovništva. Stanovnici sela. 1985.*“

„Felsőszentmárton és horvát lakossága a község
8 évszázados történeti múltjának emlékére.
A község lakossága. 1985.”

Slika 37. Spomen ploče

Hrvatskom kulturnom i sportskom centru „Josip Gujaš Džuretin“ pripada sportska dvorana i zgrada na uglu pored doma kulture. Na zidu sportske dvorane stoji jedna poprilično dotrajana dvojezična ploča s natpisom „*Sportcsarnok Felsőszentmárton. Sportska dvorana Martince*“. Unutar dvorane nema hrvatskih natpisa.

Slika 38. Ploča s nazivom ustanove

Martinci imaju dvije samouprave, mjesnu i manjinsku, stoga su na zgradi načelnikova ureda postavljene dvije ploče. Na jednoj ploči stoji „*Felsőszentmárton Községi Önkormányzata. Samouprava Martinci*“, dok je na drugoj ploči natpis „*Horvát Önkormányzat Felsőszentmárton. Hrvatska Samouprava Martinci*“.

Slika 39. Službeni naziv ustanove

Slika 40. Službeni naziv ustanove

Osim škole, vrtića, samouprave i kulturnog centra u selu je još jedino za-bilježen naziv poštanskoga ureda („Posta- Pošta”) sa značajnom razlikom u ve-ličini slova i vidljivosti natpisa.

Slika 41. Zgrada pošte s dvojezičnim natpisima

4.4. Natpisi na sakralnim objektima i spomenicima

Osim škole i vrtića i katolička crkva svetog Martina pripada zgradama gdje se nalaze mađarsko-hrvatski natpisi. Crkva je izgrađena 1852. godine i igra važnu ulogu u vjerskom životu lokalne hrvatske zajednice, u njoj se mjesečno dva puta održava liturgijsko slavlje na hrvatskom jeziku. Na vanjski zid crkve smještene su dvije spomen ploče. Jedna je poklon od bivšeg pečuškog biskupa Mihály Mayera, sa sljedećim tekstom:

*„Poklon biskupa Mihaly Mayera hrvatskim vjernicima
zbog njihove tisućljeće*

godina 2009.
Milenij osnivanja Pečuške biskupije.“

Tekst sadrži nekoliko jezičnih formulacija koje mogu izazvati zabunu, što se moglo izbjeći prethodnim lektoriranjem teksta (*tisuteljeće – tisućljeće*).

Slika 42. Spomen ploča od Mihalya Mayera

Druga spomen ploča od mramora posvećena je poginulim Martinčanima u Prvom i Drugom svjetskom ratu. Spomen ploča je pisana na mađarskom jeziku, ali donosi popis hrvatskih osobnih imena i prezimena što omogućuje neka buduća antropimska istraživanja.

Slika 43. Spomen ploča

Tijekom zadnje renovacije unutrašnjost crkve je obojena, freske su restaurirane, a prozori i vrata zamijenjeni. O tome svjedoči i dvojezična ploča postavljena na ogradu, koja sadrži detalje o projektu: „A helyi horvát nemzetiségi közösség hitéletében jelentős szerepet betöltő felsőszentmártoni

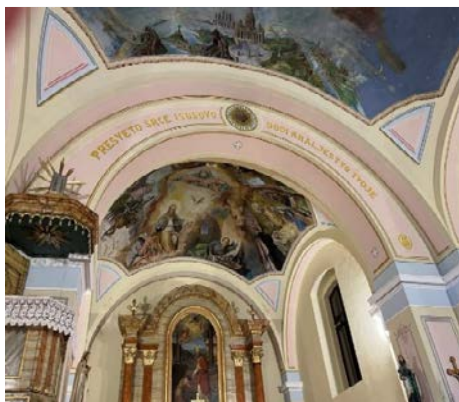
Szent Márton – templom belső festése és nyílászárók cseréje” – „*Unutrašnja obnova i promjena prozora u crkvi svetog Martina u Martincima*“. Usporedivši tekst originala i prijevoda primjećuje se da je iz hrvatskog teksta izostavljeno kako ova crkva ima značajnu ulogu u vjerskom životu lokalne hrvatske zajednice, osim toga u hrvatskom prijevodu obnova se odnosi na cijelu unutrašnjost, međutim radovi su bili znatno manjeg opsega.

U tekstu „*Támogató: Miniszterelnökség*” – „*Projekt se ostvaruje potporom Ureda premijera*“ ponovo zapažamo razlike u prijevodu, dok se mađarski dio sastoji samo od dvije riječi, hrvatskom prijevodu su posvetili jednu rečenicu. Jedini tekstovi na ploči, koji se podudaraju na oba jezika su: „*Kedvezményezett: Horvát Önkormányzat Felsőszentmárton*” – „*Dobitnik potpore: Hrvatska samouprava Martinci*”.

Slika 44. Ploča o projektu obnove crkve

Na stropu crkve stoji veliki natpis na hrvatskom jeziku: *Presveto srce Isusovo. Dođi kraljevstvo tvoje* što se zbog jednojezičnosti smatra rijetkim među zabilježenima.

Slika 45. Strop crkve svetog Martina

4.5. Spomenici

U selu su postavljena tri spomenika, od kojih su dva poprsja martinačkih pjesnika *Josipa Gujaša Džuretina* 1936-1976, *Đuse Šimare Pužarova* 1949-1994, dok je treći i pomalo atipičan kip vođe seljačke bune *Matije Gupca*.

Slika 46. Poprsje Josipa Gujaša Džuretina

Slika 47. Poprsje Đuse Šimare Pužarova

Slika 48. Poprsje Matije Gupca

Posebno područje istraživanja jezičnog krajobraza čine sakralna mjesta, a time i groblja. Mjesno katoličko groblje nam nudi velik broj nadgrobnih spomenika na kojima stoji hrvatski natpis npr:

„Ovđe počiva sanak sniva Marica Šokac 21. nov.1892. – 1. okt. 1967. moja majka rođena zlatna slatka medena“

„Dr. Josip Gujaš hrvatski književnik 1936 – 1976 Samo me pesma zbližuje s vama! Živite samo u mojoj pesmi i mojim snovima! Ana Gujaš 1931 – 1932“

„Ovdje počiva Ana Gregeš 1924 – 1989 Pavo Šimara 1922 – 1989 Đuso Šimara Pužarov pjesnik 1949 – 1994 počivali u miru Božjem „jer kad ti ne pevaš vilo u mom selu sve je tužno“ Hrvatski kulturni i sportski centar Josip Gujaš Džuretin 11.11.2022.“

„Đuso Šimara Pužarov pjesnik 08.05.1949 – 04.06.1994 „Zvezda je u nama“ Hrvatska Državna Samouprava Samouprava i OŠ Martinci 25.10.1999.“

Tekstovi nisu uvijek napisani hrvatskim standardnim jezikom, u nekima su zabilježeni oblici pjesničkoga izričaja ili zavičajnog govora.

Slika 49. Nadgrobni spomenici na hrvatskom jeziku

4.6. Komercijalni natpisi

Naziv mjesne trgovine je „Martince ABC“ (naziv sadrži i hrvatske – ime naselja, i mađarske elemente – ABC akronim izraza Alapvető Beszerzési Cikkek).

Slika 50. Naziv trgovine

Među ugostiteljskim objektima koji djeluju u naselju nailazimo na dva primjera, jedan jednojezični mađarski s značenjem „mirno mjesto, kutak uz Dravu“ (Slika 51.), a drugi jednojezično hrvatski (Slika 52.).

Slika 51. Naziv ugostiteljskog objekta 1.

Slika 52. Naziv ugostiteljskog objekta 2.

4.7. Ukinute ustanove

Usljed ranije već spomenutog pada broja stanovnika u naselju su tijekom godina ukinute neke ustanove koje su još u ranijim istraživanjima bile zabilježene (Bockovac 2020: 51). Spomenute ustanove su dom zdravlja i stomatološka ambulanta na kojima je nekada stajala dvojezična ploča: „*Egészségház Felsőszentmárton. Dom zdravlja Martince*“ i „*Fogorvosi rendelő Felsőszentmárton. Zubarska ambulanta Martince*“. Zgrade ovih ukinutih institucija pretvorene su u stambene objekte.

Slika 53. Ploče ukinutih ustanova

4.8. Hrvatski natpisi na privatnim posjedima

Tijekom terenskoga istraživanja na ogradi jedne obiteljske kuće zabilježena je ploča koja u humorističnom tonu upozorava na opasnost:

Slika 54. Ploča za ogradu

Zahvaljujući potporama Europske unije, sve se više stambenih objekata u selu pretvara u gostinjske kuće. Nakon što su dovršene, uljepšavaju selo. Jedna od tih gostinjskih kuća dobila je zanimljivo ime promatrajući iz aspekta jezičnog krajobraza: „*Sztrikó porta*”, koje se pojavljuje na pročelju. Riječ sadrži hrvatsku riječ „striko“ u značenju stric, ali stilizirano u deminutivu i napisanu mađarskim slovima. Ovaj primjer na slikovit način prikazuje obilježja razgovornog jezika u Martincima u kojemu se vrlo često zbog jezične interferencije iskazi oblikuju u hibridnoj varijanti tj. formiraju napola na mađarskom, napola na hrvatskom jeziku.

Slika 55. Ploča s natpisom „Sztrikó porta

5. Zaključak

Nakon provedenog istraživanja jezičnog krajobraza naselja Martinaca zaključujemo da se analiziranim primjerima dokazuje postojanje uporabe hrvatske jezične prakse. Ukupan broj natpisa na hrvatskome jeziku je: šezdeset i tri, a nalaze se na različitim lokacijama, po cijelom području sela. Tijekom istraživanja analizirane su razne vrste trojezičnih (hrvatsko-mađarsko-njemačkih) dvo-

jezičnih (hrvatsko-mađarskih) i jednojezičnih natpisa (hrvatskih ili mađarskih). Pronađena jezična građa uvrštena je u sljedeće skupine: natpisi s nazivom naselja (2), natpisi s turističkim sadržajem (3), natpisi s imenom ulica (11), natpisi s imenima ustanova (10), natpisi u ustanovama (26), natpisi s imenom ukinutih ustanova (2), spomenici (7), hrvatski natpisi na privatnim posjedima (2). Što se tiče pojavnosti, u najvećem su broju dvojezične ploče s nazivima ulica, njih ukupno jedanaest.

Cilj ovoga istraživanja bio je prikazati jezičnu šarolikost i vitalnost naselja Martinaca s posebnim naglaskom na vidljivost hrvatskog jezika unatoč negativnim demografskim tendencijama. Uslijed pada broja stanovništva pojavljuju se problemi poput zatvaranja institucija (npr. dom zdravlja, stomatološka ambulanta), a time i nestanka hrvatskoga jezika iz javnog prostora. Kontinuirani pad broja djece uvelike utječe na sve manji broj upisanih učenika u mjesnu osnovnu školu koja ima veliku ulogu u prenošenju jezične baštine. Isto tako sve manji broj upisane djece predstavlja velik problem i u vrtiću u kojem je pronađen iznimno mali broj hrvatskih natpisa, iako je vrtić prema svom pedagoškom profilu dvojezičan. Za očuvanje elemenata hrvatskog jezičnog krajobraza iznimno je važno poticati mještane, iskoristiti političku i kulturnu autonomiju, koja pruža temelje osmišljenom jezičnom planiranju i osvješćivanju mjesne zajednice o vrijednostima uporabe hrvatskoga jezika na javnim prostorima. Takav pristup zahtjeva angažman lokalne zajednice, korištenje dostupnih upravnih resursa te znanstvenu stručnost, što zajedno doprinosi dugoročnoj zaštiti i promociji hrvatskog jezičnog identiteta, jer kako i Borbely ističe: „*Istraživanje jezičnog krajobraza pruža mogućnost proučavanja utjecaja povijesnih, društvenih i zajedničkih promjena. Elementi povezani s pojedinim skupinama, koji se pojavljuju u krajobrazu, odražavaju kvalitetu suživota većinskih i manjinskih skupina te promjene u tom suživotu.*”³ (Borbély 2020: 62).

Literatura

- ANIĆ 1998 = ANIĆ V. Rječnik hrvatskoga jezika. Zagreb, 1988.
BARIĆ 2006 = BARIĆ E. Rode, a jezik?! Pečuh, 2006.
BARIĆ 2021 = BARIĆ E. Rječničko blago i pučka kultura Martinaca. Felsőszentmárton szóincse és népi kultúrája. Pečuh, 2021.
BARTHA, BORBÉLY 2006 = Bartha Cs., Borbély A. Dimensions of linguistic otherness: prospects of minority language maintenance in Hungary // Language Policy, 2006. 5/3. 337–365. DOI: [10.1007/s10993-006-9029-0](https://doi.org/10.1007/s10993-006-9029-0)

³ A nyelvi tájkép vizsgálatára lehetőséget ad a történelmi, társadalmi, közösségi változások hatásának vizsgálatára is. A többségi és nemzetiségi csoportok együttélésének milyenségét, valamint ennek változását tükrözik a tájképben megjelenő, az egyes csoportokhoz köthető elemek.

- BOCKOVAC, VÁRNAI 2020 = BOCKOVAC T., VÁRNAI Zs. A magyarországi horvátok nyelvi tájképéről // Borbély A. (ur.). Nemzetiségi nyelvi tájkép Magyarországon. Budapest, 2020. 39–61.
- BORBÉLY 2019 = BORBÉLY A. A nyelvi tájkép mint oktatási erőforrás a méhkeréki román nemzetiségi kétnyelvű általános iskolában // Borbély A. (ur.). Nemzetiségi nyelvi tájkép Magyarországon. Budapest, 2019. 61–89.
- GRBAVAC 2018 = GRBAVAC I. Uvod u istraživanja jezičnoga krajobraza. Mostar, 2018.

The linguistic landscape of the settlement Martinci. The linguistic landscape of the settlement Martinci (Hungarian: Felsőszentmárton) in Hungary, where a significant number of Croats live, reflects the layered language situation of the minority community within the majority environment. In Martinci, the Croatian language has a visible presence in public signs, which confirms the persistence of the Croatian minority and their desire to preserve their language and identity. The research on the linguistic landscape of Martinci is based on the collection, classification, and analysis of signs present in the public space. The linguistic accuracy in the signs varies, but this landscape reflects the importance of the visibility of the minority language, which is maintained as a symbol of ethnic identity and cultural heritage. Local signs and the public use of language serve as key elements of this visibility and the linguistic presence of the minority.

Keywords: linguistic landscape, Croatian minority, Martinci, inscriptions

DUDÁS ELŐD
(Budimpešta, Mađarska)

Gradišćanskohrvatski rukopisni vinogradarski zakonik iz 1769. godine¹

Sažetak: U radu je predstavljen gradišćanskohrvatski rukopisni vinogradarski zakonik iz 1769. g. koji sadrži sva prava vinogradara u Hrvatskom Židanu i Prisiki. Taj je rukopis jedini primjer teksta svjetovnoga karaktera među vjerskim tekstovima u 18. stoljeću. Dani su poneki opći podatci o gradišćanskim Hrvatima te o njihovu podrijetlu i naseljavanju u zapadnu Ugarsku. Glavni dio rada čini jezična analiza teksta na fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj razini. Morfološka su obilježja prikazana prema promjenljivim i nepromjenljivim vrstama riječi, a leksička analiza obuhvaća prikaz čakavizama, germanizama, hungarizama i romanizama te prevedenica.

Ključne riječi: gradišćanski Hrvati, povijest jezika, jezični spomenik, zakonik, jezična analiza

1. Uvod

Gradišćanskohrvatski se regionalni književni jezik razvio tijekom 18. stoljeća u zapadnoj Ugarskoj. Njegov su razvoj u tom stoljeću obilježavali skoro isključivo vjerski tekstovi kao što su evanđelistari, katekizmi, lektionari, molitvenici i pjesmarice (v. HADROVICS 1974: 25–32). Stoga je posebno zanimljiv rukopisni vinogradarski zakonik iz Hrvatskog Židana (mađ. Horvátzsidány) i Prisike (mađ. Peresznye), koji se čuva u arhivu Gradišća (njem. Burgenländisches Landesarchiv) (HADROVICS 1974: 32). u Željeznu (njem. Eisenstadt) u Austriji. U radu je dan širi kontekst nastanka toga dragocjenog pravnog spomenika te su prikazana jezična obilježja teksta na fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj razini.

2. Gradišćanski Hrvati

Gradišćanski Hrvati pripadnici su hrvatske etničke skupine u Austriji, Mađarskoj i Slovačkoj. Tijekom 16. stoljeća naseljavali su zapadne dijelove Ugarske, odnosno njezine četiri (Požunsku, Mošonsku, Šopronsku i Željeznu županiju) županije (HADROVICS 1974: 17). Novi su naseljenici pretežito dolazili iz čakavskog područja iako je među njima u nešto manjem broju bilo i štokavaca i kajkavaca (BENČIĆ 1998: 249). O njihovu su podrijetlu postojala različita tumačenja. Međutim novija su povijesna i jezikoslovna istraživanja

¹ Pregledni rad

potvrdila da su predci gradišćanskih Hrvata došli s teritorijalno razmjerno kompaktnog područja (VULIĆ 2022: 28). Pritom je riječ o području između Kupe i Velebita, posebice sjeverno od Ogulina prema Kupi, odnosno Pokuplju, Posavini te Pounju (VULIĆ 2022: 28). Razlog njihova dolaska bila su sve češća turska osvajanja na Balkanu, stoga se njihova seoba može smatrati tek jednim valom velikih seoba stanovništva na Balkanu. Svoj su jezik nazivali *hrvatskim/ervackim/horvatskim*, a sami sebe pak *zapadnougarski Hrvati* i *vodeni Hrvati* (od njemačkog *Wasserkroaten* i mađarskog *vízi horvátok*) (usp. BENČIĆ 1998: 250). Ime *gradišćanski Hrvati* nastalo je tek nakon Prvog svjetskog rata, kada je u Francuskoj mirovnim ugovorima zapadno i sjeverozapadno područje bivše Austro-Ugarske podijeljeno među novim državama (Austrija, Mađarska, Čehoslovačka). Unatoč podijeljenosti sačuvao se zajednički identitet i prekograničnih Hrvata, a hrvatska naselja u Slovačkoj i Mađarskoj također pripadaju gradišćanskim Hrvatima.

3. Hrvati u Hrvatskom Židanu i Prisiki

Hrvatsko je stanovništvo naseljavalo okolicu Kisega (mađ. Kőszeg) nakon neuspješnog pohoda Sulejmana I. 1532. godine (SOKCSEVITS 2021: 126). Nastanjivanje Hrvata poticao je i kiseški branitelj Nikola Jurišić (SOKCSEVITS 2021: 126), koji je naselio Hrvate sa svojih posjeda iz Hrvatske. Tako su nastala hrvatska naselja Hrvatski Židan, Prisika, Plajgor (mađ. Ólmod), Unda (mađ. Und) i Temerje (mađ. Tömörd) u blizini Kisega. Stanovnici tih naselja uglavnom su se bavili poljoprivredom. Izkoristili su pak i šumske površine Kiseškog gorja te prevozili drvo u drvetom siromašne ravničarske krajeve (SOKCSEVITS 2021: 138).

O gospodarskim i društvenim razmjerima u 18. stoljeću svjedoči urbarij Hraskog Židana iz 1769. godine.² Vlasnica Židana bila je udovica grofa Dániela Esterházya. Židanski je hatar imao 471 jutro. U selu je živjelo 59 kmetova, tri inkvilina te tri inkvilina bez kuće. To da su većinu stanovništva činili Hrvati potvrđuju prezimena kmetova (Barisics, Bilisics, Brezovics, Gregorics, Hekovics, Lesics, Lipsics, Lucziánovics, Márkovics, Miletics, Pavetics, Rátkovics, Valentics, Vlastics, Vlazimics) i inkvilina (Kolarics, Mersics). Na hrvatsko podrijetlo upućuju i prezimena Horváth i Tóth. Vlasnica susjedne Prisike u vrijeme nastanka vinogradarskog zakonika bila je također udovica grofa Dániela Esterházya (ZÁDROVICH 2001: 95). Spomenuta su naselja u vrijeme nastanka rukopisa pripadala Šopronskoj županiji.

4. Zakonik vinogradara iz 1769. godine

Taj je dragocjen pravni dokument dao sastaviti grof Antal Révay 1769. godine u Prisiki. Rukopis se čuva u Arhivu Gradišća u Željeznu. Na prvoj se

² Svi su podatci urbarija dostupni na mrežnoj bazi <https://archives.hungaricana.hu/urberi/sopron-horvatzsidany/?list=eyJxdWVyeSI6ICJob3J2YXR6c2lkYW55In0> (posljedni pristup 15.08.2025)

stranici rukopisa nalazi ova latinska rečenica: *Articuli Promonthorales sub Tutoratu Illismi Domini Comitis Domini Antonii de Réva /:/ Zsidaniensibus et reßnyensibus extradati A 1769. Die 20e Aug.* Tekst je bio objavljen nekoliko puta. Najprije ga je izdao Ivan Dobrović pod naslovom *Pravila židanske i prisičke gore* (DOBROVIĆ 1931); to je jedino izdanje rukopisa koje je bilo objavljeno za hrvatske čitatelje. Sljedeći je put bio objavljen u Hadrovicsevoj monografiji u prilogu (HADROVICS 1974: 514–522). Objavljen je na koncu bio u još dvama izdanjima: 2002. godine objelodanjeno je faksimilsko izdanje (ÉGETŐ 2002: 204–216), a dvije godine kasnije doslovni prijepis teksta (ÉGETŐ 2004: 157–169). Oba izdanja uredila je mađarska etnologinja Melinda Égető. Zakonik se sastoji od 70 članaka, a na kraju rukopisa ima i jedan obrazac prisege za gospodara vinograda. U zakoniku su navedena prava vinogradara koja se odnose na rad i red u vinogradima.

Slični su zakonici nastali diljem Ugarske, no u najvećem broju ipak potječu iz zapadnih županija (ÉGETŐ 2001: 33). Najviše tih zakonika napisano je na mađarskom jeziku, ali uz taj jedini zakonik na hrvatskom jeziku postoje i oni pisani na njemačkom, a odnose se na vinogradarske zajednice koje čine svi vinogradari određenoga vinogradskog područja. Te su zajednice imale vlastita prava kao i samostalnost, autonomnost. Njima je upravljalo rukovodeće tijelo, na čijem je čelu stao vinogradarski načelnik. Članovi rukovodećeg tijela bili su gospodar vinograda i porotnici (ÉGETŐ 2001: 25). Pretpostavlja se da su zakonike sastavile same zajednice, tj. vinogradari, premda su ih morali odobriti vlastelini (ÉGETŐ 2001: 25).

5. Hrvatski govor Hrvatskog Židana i Prisike

Hrvatski govor Hrvatskog Židana i Prisike pripada srednjočakavskom ikavsko-ekavskom dijalektu (LISAC 2009: 96). Taj se dijalekt u dijaspori govori u sjevernom i središnjem Gradišću u Austriji, u sjeverozapadnoj i zapadnoj Mađarskoj u selima Bizonja (mađ. Bezenye), Kemlja (mađ. Kimle), Koljnof (mađ. Kópháza), Unda, Prisika, Hrvatski Židan, Plajgor te u nekoliko naselja u Slovačkoj (LISAC 2009: 96). Najvažnija značajka srednjočakavskog dijalekta jest ikavsko-ekavski refleks jata (LISAC 2009: 96), što znači da je praslavenski jat u njemu pretežito ikavski, a rjeđe ekavski. Točnije, jat je ekavski ispred zubnika *d, t, s, z, r, l* i *n* iza kojih slijede samoglasnici (*a, o, u*) (LISAC 2009: 97). Hrvatski govor Židana i Prisike prema podjeli gradišćanskohrvatskih govora pripada skupini Dolinci (NEWEKLOWSKY 1978).

6. Jezična analiza rukopisa

U nastavku se iznose jezična obilježja rukopisnoga vinogradarskog zakonika na fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj razini. Fonološka su obilježja prikazana prema samoglasnicima i suglasnicima, a u skladu s uobičajenom praksom jezičnopovijesnih radova. Morfološka su pak obilježja podijeljena i prikazana po vrstama riječi, a leksička tako što su izdvojeni čakavizmi, germanizmi, hungarizmi, latinizmi i romanizmi, a navedene su i prevedenice.

6.1. Fonološka obilježja

Najvažnije je obilježje ikavsko-ekavski odraz praslavenskog jata, što je sačuvano i u zakoniku, npr. *bižat, cel, del, delo, dilit, divojka, drivo, dvi, leto, mesto, nedilja, obed, ondi, ovdešni, pinez, piške, potribovat, sreda, sused, vidro, vrime*, iako je u nekoliko riječi potvrđen i diftong *ie*, npr. *diel, ziet* 'uzeti', što je značajka židanskoga i prisičkoga govora; diftongizacija dugoga *e* razširena je u cijelom Gradišću (LISAC 2009: 96–97). Praslavenski jerovi dali su *-a*: *dan, grozdac, kolac, kupac, krivac, lanac, novac*. Stražnji nazal **ɤ* i slogotvorni *l* dali su *u*, npr. *put, putnik, sused, tužba; dužan, žut*. Čuva se i palatalno *l*, npr. *dalje, ljudi, nedilja, opravljat, peljat*. Samoglasno se *r* pak ostvaruje kao *er*, npr. *četerti, deržat, kerv, najpervo, obernut, skerb, ters, verh*. Refleks praslavenskog **dj* je u Gradišću najčešće *dj*, a rjeđe *j* (LISAC 2009: 101). Taj dvojaki ostvaraj potvrđen je i u rukopisu, npr. *grozje, graja/građa, posuđa*. Dočeto je *-l* neizmijenjeno, npr. *cel, del, išal, lagal, občuval, prodaval, psoval, učinil*. Fonem je *h* ispušten ili se čuva, npr. *hatar, hasan, leb, od nji, njihov, oće*. Srednjočakavski ikavsko-ekavski dijalekt također je šćakavski kao svi čakavski dijalekti (LISAC 2009: 101). Šćakavski tip dijalekta potvrđuje se i u korpusu, npr. *potribšćina, spravišće*. Suglasnički skup *br-* prelazi u *pr-*, npr. *prez*. Javljaju se primjeri *saki, sakojački, pred simi*. Protetski se javlja sonant *j-*, npr.: *jime, jimat*. Samoglasnik *o* u nenaglašenom položaju prelazi u *u*, npr. *kuliko, tuliko*, a riječ je pritom o promjeni tipičnoj za Gradišće (Lisac 2009: 99). Jotacija se ne provodi, što je razvidno i u primjerima *dojt, dojde, najt, pojt, projde*.

6.2. Morfološka obilježja

6.2.1. Promjenljive vrste riječi

6.2.1.1. Imenice

Odstupanja od standardnog jezika utvrđena su u vokativu i lokativu jednine muškoga roda. Vokativa pritom zapravo nema. U lokativu je nastavak *-i*, npr. *va vinogradi*, koji se smatra starim nastavkom za imenice muškog roda neka-dasnjih *i-* i *jo-*sklonidbi (KUZMIĆ, KUZMIĆ 2015: 20). U množini muškoga roda primjetni su stari nastavci: genitivni je nastavak *-ov* (npr. *zmed vino-gradski gospodarov, iz ljucki vinogradov*), dativni *-om* (npr. *niti permeštrom niti čuvarom*), instrumentalni *-i* (npr. *nad permeštri ter nad čuvari*). Imenica *dan* sklanja se po staroj sklonidbi: *od dneva do dneva, va dne*.

U jednini ženskoga roda nema previše odstupanja od standardnog jezika, osim kada je u pitanju instrumentalni nastavak, tj. *-um*, npr. *pred S. Mašum*. U množini se ženskog roda, kao što je to slučaj i u muškoga, također pojavljuju stari nastavci: genitiv ima nulti nastavak (npr. *njigovi ruk, već muk*), a dativ nastavak *-am* (npr., *k hižam*).

Lokativni je nastavak u jednini srednjega roda *-i* ili *-u*, npr. *po jimeni, va spravišći*. Stari se nastavci, kao što je to utvrđeno i za prethodna dva roda,

pojavljaju i u srednjem rodu: genitiv ima nulti nastavak, a instrumentalni je nastavak *-i*, npr. *s koli*.

6.2.1.2. Glagoli

U trećem licu množine prezenta uobičajen je nastavak *-du*, ali se zapažaju i nastavci *-ju*, od. *-u* npr. *delaju, moradu, pazidu, razdilu, učinidu*. Glagol *moći* u prezentu ima ove oblike: *morem, moreš, more, moremo, morete, moredu*. Glagol *titi* 'htjeti' u prezentu pak ima oblike: *oću, oćeš, oće, oćemo, oćete, oćedu*. Dosljedno se upotrebljava okrnjeni infinitiv, npr. *bit, dat, pojt, razbe-rcat, van metat*. Od prošlih je vremena potvrđen jedino perfekt. Upotrebljavaju se oba buduća vremena, tj. futur I. i futur II.

6.2.1.3. Pridjevi

Gramatički morfemi u jednini ne pokazuju znatnije odstupanje od standardnog jezika. Jedina iznimka jest u instrumentalu jednine ženskoga roda, tj. *-um*. U množini se pojavljaju stari nastavci, odnosno u genitivu je množine nastavak *-i*, u dativu množine *-im*, u lokativu množine *-i*, a u instrumentalu množine *-imi*. Komparativ pridjeva tvori se nastavkom *-iji*, npr. *strašniji, veći, dražji, tverdji*, iz čega je razvidno da pri komparaciji dolazi i do prijevoja. Superlativ pridjeva tvori se prefiksom *naj-* i komparativom pridjeva, npr. *najmanji*.

6.2.1.4. Zamjenice

Kada je riječ o zamjeničkim oblicima, u kosim se padežima pojavljaju poneki zanimljivi oblici osobnih zamjenica. Osobna zamjenica *on* u L glasi *va njem*. Osobna zamjenica *oni* u G glasi *ji*, u D ima oblik *njim/jim*, a u I *med njimi*. Povratna zamjenica *se* u I ima oblik *med sobom*. U zakoniku se nailazi na upitno-odnosnu zamjenicu *ča*, a potvrđena je uporaba i odnosne zamjenice *ki*, npr. *ki, od ki*. Niječne su zamjenice pak *nigdor* (D. *nikomur*) i *ništ*. U tekstu se pojavljaju neodređene zamjenice *ki goder, komu goder, si, saki*. Potvrđena je i upitna zamjenica *čiji*.

6.2.1.5. Brojevi

U tekstu su potvrđeni samo glavni brojevi *jedan, dva/dvi* i *tri*. Redni brojevi u tekstu jesu *pervi, drugi, tret, četverti*. Oblik *treti* potvrđuje da u tom položaju ne dolazi do jotacije.

6.2.2. Nepromjenljive vrste riječi

Među nepromjenljivim se vrstama riječi može potvrditi nekoliko zanimljivosti koje su također vrijedne pozornosti. Uz uobičajen prilog *jedanput* pojavljuje se *jednoč* kao njegov sinonim. Čestica *put* potvrđena je u tekstu, ali i nekoliko primjera s česticom *krat*: *večkrat* 'više puta', *dvakrat* 'dva puta'. Zanimljiva je i veznica *ali* u značenju 'ili'.

6.3. Leksička obilježja

Leksička je analiza rukopisa donijela mnoštvo zanimljivih rezultata, što se može pripisivati i samom karakteru teksta, tj. činjenici da se radi o pravnom tekstu. Očekivano je stoga da sadrži i poneke pravne izraze koji su upravo latinizmi. Uočava se i znatan broj germanizama i hungarizama te prevedenica. Naime, utjecaj je tih dvaju jezika na gradišćanskohrvatske govore bio vrlo snažan zato što su Hrvati svakodnevno komunicirali s Austrijcima, Nijemcima i Mađarima koji su također živjeli u zapadnoj Ugarskoj. Na visok stupanj jezičnih kontakata upućuju i prevedenice koje mogu nastati samo pod povoljnim uvjetima, tj. isključivo u slučaju intenzivnih jezičnih dodira i pod snažnim utjecajem kojega drugog jezika. Rukopis na koncu sadrži i nekoliko romanizama koji čine stari leksički sloj te potječu iz doba prije dolaska u zapadnu Ugarsku.

6.3.1. Čakavizmi

Budući da je riječ o čakavskim govorima, uz upitno-odnosnu zamjenicu *ča* i prijedlog *va* potvrđeni su i drugi čakavizmi: *crikva* 'crkva', *človik* 'čovjek', *čuda* 'puno', *hiža* 'kuća', *jačka* 'pjesma', *les* 'šuma', *pinez* 'novac', *tajedan* 'tjedan', *tergatba/tergatva* 'berba', *Vazam* 'Uskrs', *ziz* 's'. Pojavljuje se i tipični gradišćanskohrvatski leksem *ugerski* 'mađarski'.

6.3.2. Germanizmi

Rukopis sadrži niz germanizama: *grunt* 'posjed' (< njem. *Grund*), *hutica* 'koliba, bajta' (< njem. *Hütte*), *pajngert* 'voćnjak' (< njem. *Baumgarten*), *permešter* 'gospodar vinograda' (< njem. *Bergmeister*), *šatcing* 'procjenjivanje štete' (< njem. *Schadenschätzung*), *tober* 'nadnica' (< njem. *Tagwerk*), *vajncedler* 'čuvar vinograda, pudar' (< njem. *Winzer*).

6.3.3. Hungarizmi

Uz germanizme potvrđuju se i hungarizmi, npr. *felelovat* 'biti odgovoran' (< mađ. *felel*), *hajtaš* 'mladica' (< mađ. *hajtás*), *hamišan* 'lažan' (< mađ. *hamis*), *hasan* 'korist' (< mađ. *haszon*), *hatalmaš* 'ogroman' (< mađ. *hatalmas*), *hatar* 'hatar' (< mađ. *határ*), *josag* 'blago, imovina' (< mađ. *jószág*), *tolvaj* 'lopov' (< mađ. *tolvaj*), *vižgalovat* 'istraživati' (< mađ. *vizsgál*), *zbantovan* 'uvrijeđen' (< mađ. *(meg)bántott*).

6.3.4. Latinizmi

U rukopisu se potvrđuje i niz latinizama, što se može pripisati samom (pravnom) karakteru teksta. Pravna je terminologija ponajviše prevedena na gradišćanskohrvatski iako se u nekoliko slučajeva ipak upotrebljavaju latinizmi, a njima pripadaju i sljedeći: *apelirat* 'uložiti žalbu' (< lat. *apellare* 'obraćati se'), *atrikuluš* 'članak' (< lat. *articulus*), *confirmirat* 'potvrditi, potvrđivati' (< lat. *confirmare* 'pojačati'), *desumirat* 'dati isplatiti, dati isplaćivati' (< lat. *desumere*), *dispositia* 'odredba' (< lat. *dispositio* 'raspolaganje'), *executia* 'zapljena' (< lat. *executio* 'izvršiti'), *modificirat* 'prilagoditi, prilagođavati' (< lat.

modificare 'postaviti zakon, urediti'), *officir* 'inspektor, nadzornik' (< lat. *officiarius*), *peršona* 'osoba' (< lat. *persona* 'maska, uloga'), *punctum* 'točka' (< lat. *punctum*).

6.3.5. Romanizmi

Rukopis sadrži i pokoji romanizam: *falinga* 'nedostatak, mana' (< tal. *fallanza*), *kaštiga* 'kazna' (< mlet., tal. *castigo* VIG 2007: 46), *kaštigati* 'kazniti, kažnjavati' (< mlet. *castigar*, tal. *castigare* VIG 2007: 47).

6.3.6. Prevedenice

U tekstu se uz posuđenice pojavljuju i prevedenice, što upućuje na visok stupanj jezičnih kontakata. Najčešće su glagolske prevedenice koje su potvrđene i u gradišćanskim književnim tekstovima (HADROVICS 1974: 183–187). Znakovito obilježje glagolskih prevedenica jest da se u ulozi (prvog) glagolskog prefiksa pojavljuje prilog koji je doslovni prijevod istovjetnoga mađarskog ili njemačkog prefiksa. Teško je stoga utvrditi prema kojem je uzorku kalkirana određena prevedenica jer je taj tip glagola uobičajen i u mađarskom i njemačkom jeziku. U rukopisu nalazimo sljedeć zamjene prefikasa: *dalje* – mađ. *tovább*, njem. *weiter* (*dalje peljat* 'prenijeti'); *doli* – mađ. *le*, njem. *nieder, unter, hinunter, herunter* (*doli odkinut* 'skinuti'); *gori* – mađ. *fel*, njem. *auf, hinauf, herauf* (*gori ostavljat* 'odustati', *gori pisano* 'napisan', *gori zapisat* 'napisati'); *najper* – mađ. *elő*, njem. *vor, hervor* (*najper dat* 'predati'); *najzad* – mađ. *vissza*, njem. *zurück* (*najzad potegnut* 'potegnuti', *najzad zmeće* 'metnuti'); *nutar, nuter* – mađ. *be, bele*, njem. *ein, hinein, herein* (*nutar dat* 'predati', *nuter dojt* 'ući', *nutar odnest* 'unijeti', *nuter pojt* 'ući', *nutar položit* 'umetnuti', *nutar stopi* 'stupiti'); *prik* – mađ. *át*, njem. *über, hinüber, herüber* (*prik it* 'prijeći'), *van* – mađ. *ki*, njem. *aus, hinaus, heraus* (*van it* 'izaći', *van metat* 'izbaciti', *van stat* 'izaći', *van zignat* 'izgnati'). Zanimljiva je i glagolska prevedenica *do vigezit* 'odraditi, završiti' prema mađarskom glagolu *elvégez*, jer se u njoj prijedlog *do* pojavljuje u funkciji prefiksa.

Osim navedenih glagolskih korpus sadrži i nekoliko sintagmatskih prevedenica: *babna žena* 'babica' – mađ. *bábasszony*, *gotovi pinez* 'gotovina' – mađ. *készpénz*, *dušno spoznanje* 'savjest' – mađ. *lelkiismeret*, *orsačka cesta* 'cesta, put' – mađ. *országút*, *zemelski gospodin* 'vlastelin' – mađ. *földesúr*.

Potvrđuje se i jednorječna prevedenica *iskanje* 'tužba' prema mađarskom uzorku *kereset*.

7. Zaključak

Vinogradarski zakonik iz 1769. godine zanimljiv je primjer gradišćansko-hrvatske pismenosti 18. stoljeća. Dragocjen je spomenik zbog više razloga. To je naime jedini poznati pravni tekst tog razdoblja čiji je sadržaj svjetovnoga karaktera. Analiza odabranih jezičnih obilježja potvrdila je da zaista nema odstupanja na fonološkoj i morfološkoj razini u usporedbi s jezičnim obilježjima djela pisanih na gradišćankohrvatskome književnom jeziku. Jedinim se

dijalektalnim obilježjem može smatrati diftong *ie*, potvrđen u ponekim riječima. S druge strane, analiza na leksičkoj razini donijela je više rezultata, što se može objasniti time da se u zakoniku pojavljuje sasvim drukčiji tip leksika nego u vjerskim djelima. Utvrđeno je tako da su pravni termini uglavnom latinizmi, germanizmi i hungarizmi sastavnice su svakodnevnoga leksika, a po brojnosti prevladavaju prevedenice. Zadatak budućih istraživanja zakonika jest proučavanje konteksta njihova nastanka, i to u usporedbi sa sličnim zakonicima koji su napisani na mađarskom ili njemačkom jeziku.

Literatura

- BENČIĆ N. 1998 = BENČIĆ N. Gradišćanski Hrvati // Hrvatski jezik. Opole: Uniwersytet Opolski, Institut Filologii Polskiej, 1998. 249–263.
- DOBROVIĆ 1931 = DOBROVIĆ I. Pravila židanske i prisičke gore // Letna knjiga Hrvatskoga Kulturnoga Društva u Gradišću, 1931. 67–79.
- ÉGETŐ 2001 = ÉGETŐ M. (szerk.) Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból. (Szőlőhegyek történetének forrásai I.) Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó, 2001.
- ÉGETŐ 2002 = ÉGETŐ M. (szerk.) Hegytörvények forrásközléseinek gyűjteménye (1470–1846). (Szőlőhegyek történetének forrásai II.) Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó, 2002.
- ÉGETŐ 2004 = ÉGETŐ M. (szerk.) Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Győr és Soporon vármegyéből (1551–1843). (Szőlőhegyek történetének forrásai III.) Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó, 2004.
- HADROVICS 1974 = HADROVICS L. Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.
- KUZMIĆ, KUZMIĆ 2015 = KUZMIĆ B., KUZMIĆ M. Povijesna morfologija hrvatskoga jezika. Zagreb: Sveučilišna naklada, 2015.
- LISAC 2009 = LISAC J. Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2009.
- NEWEKLOWSKY 1978 = NEWEKLOWSKY G. Die kroatischen Dialekte des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete. Wien: ÖAW, 1978.
- SOKCSEVITS 2021 = SOKCSEVITS D. A magyarországi horvátok rövid története / Kratka povijest Hrvata u Mađarskoj. Budapest: Croatica, 2021.
- VIG 2007 = VIG I. Sprachkontakte im Alpen-Adria-Raum. Szombathely: Institut für Romanistik der Hochschule Berzsényi Dániel.
- VULIĆ 2022 = VULIĆ S. Blago rasutih. Jezik Hrvata u dijaspori. Dio 2. Split: Književni krug Split, 2022.
- ZÁDROVICH 2006 = ZÁDROVICH B. Govor Prisike. A peresznyén élő gradišćei horvátok ça nyelvjárása. Szombathely: BDF Szláv Filológiai Tanszékcsoport, 2006.

Burgenland Croatian manuscript winegrowing code from 1769. The paper presents the Burgenland Croatian manuscript winegrowing code from 1769, which contains all the rights of winegrowers in Hrvatski Židan (Hung. Horvátzsidány) and Prisika (Hung. Peresznye). This manuscript is the only example of a secular text among religious texts in the 18th century. Some

general information is given about the Burgenland Croats and their origin and settlement in western Hungary. The main part of the paper includes a linguistic analysis of the text at the phonological, morphological and lexical levels. Morphological features are presented according to variable and invariable parts of speech, and the lexical analysis includes a presentation of Čakavisms, Germanisms, Hungarianisms and Romanisms, as well as loan translations.

Keywords: Burgenland Croats, history of language, linguistic monument, code, linguistic analysis

FILIP GALOVIĆ
(Zagreb, Hrvatska)

Narodne pjesme za razna kola iz Srednjega Lipovca u Slavoniji s jezičnoga gledišta^{1,2}

Sažetak: Govor se Srednjega Lipovca u Posavini pridružuje slavonskomu dijalektu, njegovu posavskomu poddijalektu i danas je dobro poznat u dijalektološkoj literaturi. Godine 2012. objelodanjena je zbirka pjesama pod nazivom *Pisme iz Srednjeg Lipovca: balade za šetana kola i druge pisme* koja sadrži velik broj pjesama zapisanih narodnim govorom toga kraja. U radu se izdvajaju fonološke i morfološke posebnosti odabranih pjesama te se uspoređuju s podacima zabilježenima za terenskih istraživanja, odnosno promatraju se konkretna podudaranja i odstupanja.

Ključne riječi: Srednji Lipovac, narodne pjesme, fonologija, morfologija, posavski poddijalekt, slavonski dijalekt

Uvod

Srednji je Lipovac mjesto u Općini Nova Kapela u Brodsko-posavskoj županiji. Smješteno je na cesti između Nove Kapele i Požege. U tome je naselju prema podacima Državnoga zavoda za statistiku iz 2021. živjelo 213 duša. Narod je uglavnom starije životne dobi te se bavi poljoprivredom i uzgojem domaćih životinja. Veoma je značajno da su mještani podosta posvećeni i kulturnim manifestacijama u kojima njeguju tradiciju, kulturu i narodni govor.

Govor Srednjega Lipovca sve do našega vremena nije bio dobro zastupljen u dijalektološkoj literaturi. Znalo se da je riječ o govoru koji se pripaja slavonskomu dijalektu, njegovu posavskomu poddijalektu, a o njemu je bila poznata tek pokoja jezična činjenica. Pojedine su potvrde iz lipovačkoga govora donijete u studiji Stjepana Ivšića *Današnji posavski govor* gdje je govor uvršten u ikavske govore (1913: 39) te je pridružen 5. akcenatskoj grupi gdje se govori *vodě, sačŭvām, ostô, nosĭli, òtac, kázali, rŭkôm, kazĭvô* (1913: 24). Ikavskomu ga arealu kasnije pridružuje i Sekereš (1989: 138). Godine 2020. Filip Galović objavljuje rad *Govor Srednjega Lipovca (pored Nove Kapele)* u kojemu su izneseni detaljniji podatci o ovome govoru na fonološkoj i morfološkoj ravni, a

¹ Izvorni znanstveni rad

² Rad je napisan u okviru projekta *Istraživanja i proučavanja hrvatskih mjesnih govora: prinosi hrvatskoj dijalektologiji* (voditelj: izv. prof. dr. sc. Filip Galović), koji pri Hrvatskomu katoličkomu sveučilištu financira Zaklada Adris.

isti autor 2023. piše o nekim njegovim leksičkim značajkama u radu *Govor Srednjega Lipovca u svojim leksičkim specifičnostima*. Oba rada uključuju i vrijedne ogledе govora.

Zbirka *Pisme iz Srednjeg Lipovca: Balade za šetana kola i druge pisme* građa je koja dodatno može osvijetliti jezične crte ovoga govora premda se mora biti opreznim jer je riječ o narodnim pjesmama koje zahtijevaju svoju strukturu i organizaciju, kao što i inače treba biti na oprezu u analizama dijalektnih tekstova. Također, treba uzeti u obzir i moment zapisivanja, odnosno koliko je precizno ono izgovoreno pretočeno u pisanu formu.

Spomenuta je zbirka vrijedna s više aspekata. Prema pisanju recenzenta Tvrtka Zebeca, knjiga „dolazi od strane lokalne zajednice, koja je u liku autorice zbirke, skupljačice i priređivačice, Ane Brkić sustavno obilazila kazivačice i brižno bilježila stihove i kazivanja o izvedbi kola, bečaraca i drugih pjesama, te nekoliko igara i brojalica, ova zbirka najbolji je mogući prilog očuvanju te baštine, dokumentacija koju je neobično važno objaviti i pružiti na korištenje svim zainteresiranima iz Srednjeg Lipovca i okolice. Njegovanje i očuvanje tradicije objavljenom zbirkom dobilo bi veliku podršku i poticaj za daljnje akcije u njezinu očuvanju“ (BRKIĆ-MARIČEVIĆ 2012: 5).

Sakupljanje i zapisivanje pjesama trajalo je oko tri mjeseca, počev od ožujka 2010. U popratnome se tekstu navodi: „U stvaranju zbirke sudjelovalo je oko 20 osoba, najzaslužnije su 3 kazivačice, 12 pivačica i organizatorice, zapisivačica autor zbirke i podupirajuće osobe“ (BRKIĆ-MARIČEVIĆ 2012: 21).

Knjiga sadrži ukupno 203 pjesme, a ovdje je uzeto u obzir njih 112, dakle pjesme koje se odnose na balade za šetana kola (66 za polagano šetano kolo i 66 za brzo šetano kolo).

1. Iz fonologije^{3,4}

1.1. U govoru Srednjega Lipovca stari glas jat redovito reflektira kao *i*, kao što je i u proučavanome materijalu: *a diveru peškir oko vrata* (50), *al' zapiva lipa Mandalina* (99), *biliji zubi od šekera* (138), *Carigrade ponajlipši grade* (104), *cviće ćemo brati* (58), *čekat ću te i umrit ću* (136), *Dvi su druge virno drugovalе* (46), *Gromkim glasom pismu zapivali* (103), *i mom konju šaka sina* (153), *ispovida momke i divojke* (79), *Kad ujutro bili dan osvano* (94), *krv se iz nje cidi* (56), *na daleko ja opazim vrilo* (71), *ne bi li se dositili* (160), *Nek mi spletu vinac od bršljana* (108),

³ Iz tehničkih se razloga u ovome radu pišu (dž), (đ), (h), (lj), (nj), koji se u dijalektološkim studijama pretežito pišu na drugi način. Također se u terenskim podacima iz govora Srednjega Lipovca ne bilježe akcenti jer ni analizirana građa nije akcentirana pa u ovome slučaju ta razina nije relevantna.

⁴ Bitno je istaknuti da je autor ovoga rada dulje vrijeme proveo u istraživanju ovoga mjesnoga govora te barata obilatim jezičnim podacima, stoga se nije morao pozivati na vlastite izvore vezane za opservirani govor. Tako je i s nekim drugim poznatijim jezičnim činjenicama.

nema lipšeg raja (71), nit' misecu kose plela (140), Oj divojko što u kolo nećeš (77), pa bi svome dvoru doletila (67), pa nas vodi na vinčanje (138), pa postade devet nevistica (90), pa sam tako sagrišila jako (73), po cilome svitu (39), s lipotom je kolo zadivila (82), s live strane srce bije (155), Svi klekoše na gola kolina (90), Svi svatovi veselo pivaju (110), To je slušo stari dida (127), tri sam lita u njem litovo (47), u nedilju Bogu dušu dalo (63), u odilu jegerskome (169), već sam došo divojke gledati (57), virna ljubav među nama (169).

Govoru je prikovan ograničen broj ekavskih formi, npr. čo(v)ek, koren, ozledit itd. Tu valja podvući i glagol *terat*, koji se u ekavskome liku nerijetko govori po Posavini, no u gradi se na dvama mjestima sreće ikavska varijanta: *Da ga istiramo* (35), *vrane konje tirali* (116). Ovamo bi se mogli priključiti i glagoli poput *kroz selo proneti* (42), *ti ćeš mlada ručak odneti* (51). U prefiksu *pre-* lipovački govor redovito ima vokal *e*, npr. *pregrize*, *prelomimo*, *presvuć*, *preuredit*, a tako dokazuje i materijal: *bil' ti mogo preboliti rane* (53), i *da neće rane preboliti* (108), i *potoke pregazilo* (152), *na drugog ću prepisat imanje* (70), *što bi njima vode preostalo* (45). Govori se i prijedlog *preko*, kao što dokazuju primjeri: *kao zvizda preko neba sjajna* (51), *Kuća mu je preko puta* (128), *preko mora za Petra Trgovca* (64), *preko polja ravna* (51, 66, 92). Prema prijedlogu **prědъ* dolazi *pred*: *dvojim dragim pred očima* (160), *niti bi ga pred kim pročitala* (49), *pa je brže pred nji' išetao* (66), *pred kućom joj jablan raste* (135), *Vidiš Maro što pred sobom* (141). Prilozi u značenju 'gore' i 'dolje' nastupaju s krajnjim *e*, kako i očekujemo: *Ja prošeta gore dole* (135), *Jastuk dole*, *svilen jorgan gore* (60), *nosila je dole do Svilaja* (95), *pa je vodi gore na čardake* (85).

Interesantan je razvoj s vokalom *a* u primjeru *Đurđev danak svanu pramaljeće* (49). Redovito se inače govori leksem *ora* 'orah', dakle s razvojem *ě > a*.

1.2. Vokal *a* kontinuant je staroga šwa, kako u živome govoru, tako i u pisanoj građi: *danas će ti Damjan poginuti* (53), i u *paklu* udovicu Janju (73), *izvana* 'vako progovara' (84), *ja ću travi kosac* biti (151), *kraj nje tanka staza* (167), *lanac* i drago kamenje (57), *Lipši dan* od noći (96), *Majka budi snaju* (51), *oganj*, vatru zapretala (135), *pa ću vinac* na grob položiti (108), *šipak* drvo urodilo (156), *ujutro bili dan* osvano (94).

1.3. Stara je sonantna likvida *l* (l̥) redovito dobila supstituciju *u*: *baci nam snašo jabuku* (117), *di' je Kata moje sunce žarko* (106), *dugo su se zadržali* (126), *ili su je potrgali vuci* (40), *Ivo gleda u žarko sunašce* (39), *ja bi njega žuč napojila* (73), *ja se na njeg jabukama bacam* (45), *Kada žarko sunce otpočine* (40), *obisi se na žutu naranču* (33), *od razdosti suze prolivaše* (106), *Pero držim suze brišem* (136), s krilima vodu *zmutijo* (126), to su *puži* po obali (127), *žuti* dukat i sitno biserje (57).

U leksemu *čonak* 'naprava u obliku lađice kojom se provlači potka u tkanju' stršeći je vokal *o*: i još *čonak* i četiri civi (72), no takav se razvoj može sresti

u pojedinim govorima zapadne Posavine (npr. u bliskoj Magić Maloj (KAPOVIĆ 2024), Davoru (vlastiti podatci) i ponegdje drugdje).

1.4. Vokal *u*, jednako kao kod sonantne likvide *l* (*l*), zastupa mjesto nazala stražnjega reda *ɔ*: *biliji zubi* od šekera (138), *da me bude* bliže sebe dala (76), *Da se budeš* seki pokazala (65), *da se golub* zaletijo (126), i *tužne* vam donosim glase (103), *malena je al' je vrlo mudra* (68), *mutnu vodu* (141), *ode Mato kući tugujuć* (38), *Oj junače ti si vrlo mudar* (72), *paučina po gredama* (127), *ranit ću te ko' bilog goluba* (49), *ruke maze* Ankine obraze (40), *Svi svatovi veselo pivaju* (110), *u nedilju napupalo* (148), *Zaovice ko dvi golubice* (76), *Zvoni zvono tužno na zvoniku* (38).

1.5. Nazal je prednjega reda *ɛ* u svim pozicijama i primjerima izjednačen s etimološkim *e*: *a jetrvi* čorbu dala (147), *A starici svetac* govoraše (89), *goveda* su, *govedara* nema (105), *Ja ću s njime žeti* i kopati (62), *Jetrvice* virna drugo moja (46), *Kad si ti vezala* priču si pričala (55), *ljuta žeđa* pošla me moriti (71), *milo janje* (69), *Nisam dite*, *da me išibate* (35), *paučina po gredama* (127), *po njoj pasi goveda* (105), *s devet* pendžera (33), *Sama joj je meso* jila (147), *u petak* je isprosiše (148), *već je ono čedo* (168), *žela* ju je Mandalina (157), *Žito žela* (109).

1.6. Značajno je pridodati da Lipovčani kažu imenicu *vrebac*, „koja se često čuje u cijeloj Slavoniji“ (IVŠIĆ 1913: 57), dakle s izmjenom stare korijenske sekvencije *ra* u *re* premda se ta potkrepa u građi nije našla.

S druge je strane interesantno spomenuti i prisuće sekvencije *ro* u primjeru *groblje*: *da vidimo čije ovo groblje* (34), *kad me pojdu mladu na groblje* nositi (42). Poznato je da dio posavskih govora ima sekvenciju *re* (npr. u Stupniku *grēblje*, u Tisovcu *grēblje*, u Sičama *grēblje* uz *grōblje* (IVŠIĆ 1913: 121), koja je i danas u dijelu govora sačuvana, npr. u Bebrini jugozapadno u Slavenskoga Broda, u Staroj Kapeli nedaleko Srednjega Lipovca i dr., sudeći po vlastitim terenskim podatcima.

1.7. Slijed *və(-)* sustavno je rezultirao vokalom *u*, npr. *u Kapelu*, *u školi*, *unuk*, *unutra*, *uvik*, a tako je i u građi: *a u dvoru čudo* (89), *Kad ujutro* svekar veli (144), *Kupi majka kolo u subotu* (99), *majka ustat* neće (56), *Odgovara udovica* Janja (73), *U mog brata dost' dukata* (122), *Ustaj* 'ćeri došle su ti druge (108), *uzet* će me ni pitat te neće (44).

U živome je govoru specifičan razvoj *va* u imenici *vaš* 'uš', no riječ je o usamljenome primjeru koji je zastupljen u nizu govora slavonskoga dijalekta (prema vlastitim novijim terenskim podatcima npr. u Mačkovcu, Glogovici, Zadubravlju, Velikoj Kopanici, Trnavi, Semeljcima, Aljmašu, Sonti u Vojvodini i u mnogim drugim govorima).

1.8. Štokavski fonem *dž* ima svoje mjesto u konsonantskome sustavu govora Srednjega Lipovca, npr. *džigirica*, *svjedodžba*, *šeširdžija*, pa i u izvoru čitamo: *A u džepu* maramica (133), i kroz *pendžer* divojke ljubijo (102), u dućanu *dućandžija* Luka (87), *U njegovu džepu* livome (93).

1.9. Fonem *h* nije poznat ovomu govoru, kao ni nizu štokavskih govora, što dokazuje i pisani materijal. On ispada bez traga: *Anku prose* *prosci* sa *svi* stra-

na (88), da za tobom ne uzdanem (155), dvi je sablje odma okovala (66), i munje se preitale (160), i u ladu lada ladovati (62), Kad ja manem svilenom maramom (59), Majka Anku saranjuje (170), Mi je nismo skrili već ju saranili (56), mi te više ranit ne moremo (89), od svoji rođaka (110), sakupijo 'iljadu svatova (83), u ladnu vodu uskočiše (78), ili na njegovu mjestu nastupa fonem v: Il' ćeš biti kruvu pekarica (64), krivo nam je ruvo podiljila (65), lađu od orava (47), moje zlato suvu (105), Nikola je usred mava bijo (59), od suvoga zlata (104), Tri djevojke pod oravom side (96), ili fonem j: Bože dragi oprostí im grije (89), Devet snaja devet kukavica (89), grijota je to (114, 115), Majka budi snaju (51). Izuzetci su u živome govoru ograničeni na pojedinačne slučajeve poput *hodnik*, *tepih* i sl., jer to su noviji importi još neintegrirani u sustav, a u pisanju se gradi nahodi Hrvati će tebi izgraditi (103), pa zadahne devet kukavica (90).

1.10. Fonem *f* u govoru ima čvrsto mjesto te pretežito nastupa u riječima stranoga postanja, npr. *fasovat* 'dobiti batine', *fertun* 'pregača', *firanga* 'zavjesa', *fratar*, *fazan*, *kufer*, *oficir* itd., a tako je i u korpusu: da posadim trandofilja (138) (*trandofilj* 'vrsta ruže'), I svojom se frulicom zaniho (71), i zagradi u fruli vodice (71), Karanfilu lipo ime (137), pofalila čaša pozlačena (93), Štivilica je fiolica (123), trefit će te ubojito zrno (86).

Sudbina je konsonantskoga skupa *hv* dvojaka: u dijelu se primjera promeće u *f* dok se u dijelu primjera prvi član skupa *hv* likvidira. Jednako je stanje ovjereno u analiziranim stihovima: *Carigrade*, sve te zemlje falje (104, 105), *Drag' se dragoj na kapiji falji* (43), pa se falji svima po sokaci (72), *Pojdi za me Faljisava* (127) pored *Ja uvatim* babu Doru (134), *Kad se tavana noćca uvatila* (77), ne vataj se do Tomaša (141), vata ivu za ručicu (140).

1.11. U govoru fonološki oponiraju afrikate *č* i *ć*, pa i u bilježenju dolaze oba glasa: *dvojim dragim ped očima* (160), *lipog Ivu ne čekaju* (145); *dok ne zažgnem smrtnu sviću* (169), *do konaka do trećega* (165), *Otuda ide devet braće* (160).

1.12. Primarnom je i sekundarnom jotacijom dentala *d* razvijen štokavski fonem *đ*: da ne rđa igla u ružici (101), danju noću na preslici tuđoj (89), *Ili mene bora rasađuje* (45), ja bi mlađan vino pijo (153), *Kada stala ženit najmlađega* (68), *ljuta žeda* pošla me moriti (71), mlađem je na krilu umrla (67), od svoji rođaka (110), Poslušala dva brata rođena (59), sagrađena crkva od dasaka (79), starijeg brata među oči ljubi (85), Šta će meni staro zardalo (47), U toj lađi bajo i sestrice (47), *Zabranjena, al' ne ograđena* (104). Fonem *đ* nastupa i u primljenih riječi, npr. i đerđani pozvekani (156), *imala sam duvegiu* (138), i menduše namiguše (156), na Ankin đerđanac (35).

Vrijedno je navesti očekivani primjer *gospoja*, dakle s fonemom *j*: Al' govori gospoja Marica (65), koji je ovjeren i u živome govoru i u mnogim govorima slavonskoga dijalekta.

1.13. Govor je Srednjega Lipovca dosljedno šćakavski, npr. *gušćer*, *kršćenje*, *ognjišće*, *otpušća* 3sg. praes., *prašćat*, *premišćamo*, *šćucavica*, *ušćipio* pr. r. m. sg., *višćica*. Međutim, u gradi su uglavnom zastupljene forme

sa skupom št: *donesem do ognjišta* (130), *Igra kolo na bunjištu* (130), *već ti uzmi dva klinova štapa* (89). Skup šć zapisan je u izoliranome primjeru: *Išću vile što je obećano* (98).

1.14. Prema nekadanjim skupovima *zđj = *zgj i njihovim sekundarnim varijantama u govoru nastupa skup žđ. To dokazuje i primjer *grožde* u stihovima: *dok urodi vrba s groždem* (165), *vrbu groždem okitila* (165).

1.15. Kako se očekuje, govor ne zna za konsonantski skup čr, npr. *crip*, *crivo*, *crnilo*, *crvica* 'crtvotočina' itd., a neke primjere nudi i materijal: *crnji vlasi od ugljena* (138), *da ti zmaji crne oči piju* (73), *nad njom se crni gavran vije* (101), *Oj, jabuko zeleniko, ili crveniko* (154), *Ostav'te mi moje oči crne* (52). Znano je da slavonski dijalekt danas nema takvih primjera osim nekih toponima tipa Črnkovci, a i Ivšić u onome vremenu u Oprisavcima kod Slavonskoga Broda notira *črislo* u značenju 'blato' (1913: 80). Luka Lukić, hrvatski etnograf, melograf i muzikolog, koji je 1905. započeo s prikupljanjem narodne građe iz Klakara, u to vrijeme nalazi *črešnje* i *črljen* (uz *crljen*) (GALOVIĆ 2022: 71).

1.16. U prezentskoj se i imperativnoj osnovi glagola prefigiranih od glagola 'ići' konsekvntno ostvaruje glasovni skup jđ: *dojdi k meni ili braću šalji* (66), *dok najdete zmiju jadovkinju* (65), *dok sunce ne zajde* (66), *Ivo dojde*, *Kata odma pojde* (33), *kad dojdemo u bile dvore* (58), *kada dojdeš bliže Vukovara* (60), *kad me pojdu mladu na groblje nositi* (42), *koji prvi do marame dojde* (59), *Sunce zajde, a misec izajde* (78), *Sunce zajde Marica ne dojde* (66). U infinitivnoj se osnovi ostvaruje glasovni skup jt, npr. *I ja ću ti u svatove dojti* (43), *neće dojti* (66). U živome je govoru tip *dojt*, *izajt*, *najt*, *sajt* itd.

1.17. Zamjenička se osnova vās- nakon eliminacije poluglasa namjerila na metatezu, stoga se obraća u sv-, a jednako je stanje i u priloga izvedenih iz zamjenica: *al' je svemu moja majka kriva* (76), *Ja ne gledam u svaku divojku* (77), *Maru prose prosci od svakuda* (62), *pa se falji svima po sokaci* (72), *sve biberom i šekerom* (125), *Svi klekoše na gola kolina* (90), *Svi veliki trišnje beru* (130), *svu gospodu na sobet poziva* (93). Treba podvući da se u značenju 'sav' govori *svaj*, a tako stoji u materijalu: *svaj mu se rod veseli* (112), *svaj se Budim zbog nje zavadijo* (61).

1.18. Konsonant l u lipovačkome govoru biva očuvan na dočetu finalnoga sloga osnova imenica, pridjeva i priloga, npr. *kanal*, *kotal*, *pepel*, *sol*, *vol*; *debel*, *topal*, *zril*; *pol*, *ozdol*, a nekoliko se potkrepa nahodi i u izvoru: *A na trećoj sokol sidi* (154), *Bol boluje lipa Katarina* (38), *Kad karanfil pojde cvasti* (136), *Sokol sidi dole gleda* (154), *voljila bi da si na pol slipa* (61). Sačuvan je i u unutrašnjemu slogu, npr. *kolca Gsg.*, *molba*, *selce*, *stelna* itd., kao i u izvoru: *baci Mari ogledalce* (164), *Kad su došli pred oltare* (160). Na dočetu je finalnoga sloga glagolskoga pridjeva radnoga muškoga roda jednine l dao o: *napravio*, *pobilio*, *smio*, *vratio*, *pleo*, koji se često kontrahira s prethodnim vokalom a: *grijo*, *imo*, *lupo*, *peko*. U materijalu je slično stanje s time da se slijed *ao* ponekad ne kontrahira: *ako bi ju i imao* (137), *al' je nisi operužit znao* (97) pored *čuvam ljubav kako mi je reko* (86), *ko da ga je biserom napiso* (49), *nek'*

te jide ko te je istreso (110), slušo ju je Ivo i Nikola (59), Tri sam lita u njem litovo (47), a u slijedu se *io* redovito interpolira hijatsko j: ako si mi vode donijo (109), bajo seki govorijo (124), da se golub zaletijo (126), s krilima vodu mutijo (126), ti si bijo moja dika (136), ti si svoju dušu ogrišijo (92).

1.19. Konsonanti *l* i *n*, najčešće pred *i*, u govoru se mogu prometnuti u *lj* i *nj*, npr. doseljili, moljimo, voljiš, zapalji; prominjio, sklonjili. Nerijetke se potkrepe opažaju i u građi: Bog mu sreću ne diljio (137), Dadem tati da podilji (125), Majka krivo podiljila (125), pa se falji svima po sokaci (72), to bi one za bor zaljivale (45), To se Bogu vrlo sažaljilo (40), Voljim s milim leći na iverje (84), Voljim zlato s drugim derati (81); a desetu konjič zaminjijo (58), i lipotom kolo začinjila (53).

1.20. Govor Srednjega Lipovca, kao i veći broj govora slavonskoga dijalekta, zna za supstituciju intervokalnoga spiranta *ž* sonantom *r* u prezentskoj osnovi glagola 'moći', odnosno rotacizam, pa i materijal nudi primjere: A ja znadem 'ko ne more (121), diver dobar bolji bit ne more (76), mi te više ranit ne moremo (89), samo mlada ne more od jada (110).

1.21. U analiziranim se pjesmama opažaju pojedina ispadanja konsonanata u konsonantskim skupovima, koja su sukladna stanju u živome govoru, npr. *dn* > *n*: majka na um pane (55), potepem se i upanem (129) (uz manje obično list opade (79)); *gd* > *d*: 'di bi seka baji ljuba bila (39), Reci nama 'di je naša mama (78); *kć* > *ć*: Sve je 'ćeri za gospodu dala (68), Ustaj 'ćeri došle su ti druge (108); *pt* > *t*: oj, kaku si ticu ulovijo (97), Sokoliću, brzi tiću (162); *tk* > *k*: da je kogod ne obere (124), ko bi meni lada napravijo (109), Ko bi moga Ivu izličijo (98), nek' te jide ko te je istreso (110), niko ne zna kako mu je (163). U primjeru je *bogatstvo* vjerojatno omaškom zabilježeno *t*: i njegovo veliko bogatstvo (88), trebalo je stajati *bogastvo*.

1.22. Distantna je asimilacija očigledna u Kad se tavana noćca uvatila (77), pa on ide tavnici na vrata (67), sja tavnica ko zvizda Danica (67), Tavnuj, tavnui Marice divojko (84), voljim iti u tavnu tavicu (66), a takvi su primjeri svojstveni i živomu govoru. Na terenu je ovjeren instrumentalni lik *mljom* i *mnom*, no u stihovima se bilježi jedino *mnom*: „Ajde sa mnom i ti pa me neće smiti“ (56), svako jutro sa mnom mete dvore (76).

1.23. U distantnu disimilaciju ide primjer ona svoju blagosiva majku (91).

1.24. Odlikom je lipovačkoga govora da u dativu i lokativu jednine imenica ženskoga roda na *-a* velari ponajčešće ostaju nepromijenjeni, npr. knjigi, Liki, nogi, Požegi itd., što je utvrđeno i u korpusu: on govori svojoj staroj majki (99), Porezo se po desnici ruki (87), što ste mojoj majki nalagali (54), tvoj' su ovce po strniki pasle (109), u ruki mu tamburica (133), ali u zaruci kod mile matere (38).

2. Iz morfolgije

2.1. U primjerima je poput imena mi i moga i tvoga (93), ne zove ju po imenu Mando (99), o ramenu prosjačku torbu (89) te nit

malenim magaretom (170), *Uvati se do momčeta* (130) došlo do proširenja osnove infiksima -n- i -t-, kao što je to i u drugim primjerima iz živoga govora poput *simena* Gsg., *timenu* DLsg., tj. *mačeta* Gsg., *piletu* DLsg., *ždribeta* Gsg.

2.2. Dativ i lokativ jednine imenica e-vrste redovito se prave pomoću nastavka -i: *Marko konja poji, za gradom na vodi* (69), *on govori svojoj staroj majki* (36), u *livadi pastir sidi* (169), u *ruki mu tamburica* (133), *Volji Anku zemlji dati* (170). Poznato je da neki govori slavonskoga dijalekta na tome mjestu imaju -e, pa i govori koji nisu ekavski.

2.3. U vokativu jednine imenica muškoga roda nastupaju nastavci -e, -u. Nastavci -e i -u imaju uobičajenu distribuciju, npr. *Boraj, tebi oče i ujače* (92), *dragi brate* (113), *Mili Bože i Marijo* (146), *Oj Ivane, dušo moja* (152), *Oj, javore zelen bore* (129), *O moj sine* (70), *Sokoliću, brzi tiću* (162), koja prigodice može biti poremećena, npr. *Karanfilu lipo ime* (137), *Oj kupusu, a di ti je meso* (110). Takvo je stanje i u živome govoru, a može se sresti i drugdje u posavskim govorima (IVŠIĆ 1913: 88), pa i danas (npr. u Pavlovcima pored Srednjega Lipovca *svîtu* (GALOVIĆ 2023a: 27), u Otoku pored Vinkovaca *màngupu*, *svîtu* (GALOVIĆ 2014: 196) itd.).

2.4. U instrumentalu se jednine imenica a-vrste obično razlikuju nastavci -om i -em na temelju palatalnosti osnove, npr. *'di se munja s gromom igra* (140), *grebenom se počeshljala* (130), *nego mene zetom zvati* (170), *ni novčićem ni dukatom* (117), *nemoj s grošem* (113), *nožem ću ti isparati rebra* (48), *Prstićem kopalo* (56); *dok urodi vrba s groždem* (165), *Morem pliva risa riba* (147), *na papiru sitnim slovom piše* (63), *U Požegi smiljem nasterana* (62) iako terenska građa nudi i gdje koje odstupanje, npr. *prijatelj^{om}*, što nije neobično za govore u Posavini (usp. *sòkolom*, *zlâtom*, *kòñem*, *nóžem*, ali i *mìšom*, *pêrjom*, *pòklopcom* i dr. u Otoku pored Vinkovaca (GALOVIĆ 2024: 197)).

2.5. Terenski su podatci pokazali da su duge pluralne forme dominantne, a prigodice se mogu pojaviti poneke imenice i bez proširenja, npr. *plugovi*, *puževi*, *repovi*, *stupovi*, *žuljevi* pored *ključi*. U pisanome je korpusu slična situacija: *a sinove ženi od gospode* (68), *diži svatove* (113), *Gorom jašu kićeni svatovi* (50), *Kad je došla u dvorove* (166), *Ne daju se sokolovi naši* (103), *plotove je prelazilo* (152), *Proletilo jato golubova* (87), *suze ronim, sokolove pojim* (80) pored *a u dvoru orli side* (112), *ili su je potrgali yuci* (40), *i tužne vam donosim glase* (103), *Kad je došla u bile dvore* (83), *kad volari vole pasu* (126), *pa uzima od tavnice ključe* (85) iako se dobiva dojam da su kratke množinske forme u stihovima frekventnije negoli je to u današnjemu govoru. Treba spomenuti i pokoji nalaz tipa *Diverovi govorili* (144), *kad smo brali limunove* (152), *kroz Varadin iznad dućanova* (87), dakle s proširkom, kako je uobičajeno u nekim govorima u Posavini, npr. *koñevi* u Dolini, Kaniži, Slobodnici, Strizivojnoj, *u bunarovi* u Kutima, *mìseceve* u Brodu (IVŠIĆ 1913: 90), *pâlcevi*, *meštròvi* u Starim Mikanovcima i Gradištu (FINKA i ŠOJAT 1975: 77), *bùnarovi*, *lišňakovi* u Pavlovcima kod Srednjega Lipovca (GALOVIĆ 2023a: 27).

2.6. U genitivu množine imenica *a*-vrste i *e*-vrste znatnu prevagu ima štokavski nastavak *-a*: *A Anica pesto jaganjaca* (39), *a u dvoru trojica prosaca* (83), *i jelenče zlačani rogova* (41), *nek' da seka ruke do lakata* (81), *nije prošlo samo devet dana* (101), *postadoše do devet sinova* (90), *Proletilo jato golubova* (87), *sakupijo 'iljadu svatova* (83), *U mog brata dost' dukata* (122), *već je rana od naši dušmana* (53); *Kad su došli do medeni usta* (52), *pusti konju kajas do rebara* (60); *Anku prose prosci sa svi strana* (88), *devet dugi gladni godinica* (33), *Devet snaja devet kukavica* (89), *i Maricu zlatni pletenica* (41), *pa postade devet nevistica* (90), *Rani majka devet divojaka* (88), *To dočuo čoban kod ovaca* (109), *To je majko od tvoji suzica* (40). Živi govor, dakako, ne zazire ni od starijega nastavka *-i*, npr. *miseci, mravi, zubi; baki, briski, zvizdi*. Pozornost plijene oblici imenica poput *dovedi mi devet popov mladi* (36), *ljubijo je devet godin' dana* (92), *tavnovala devet godin' dana* (66). Premda primjeri ovakvoga tipa danas funkcioniraju u nekim posavskim govorima, čak i bliskim govorima (npr. Davor, Štivica, Komarnica, Magić Mala itd.), prije bi možda opstalo rješenje da je riječ o eliziji, kao što se sreće u nizu drugih primjera u stihovima. Također, ni Ivšić u ranijim istraživanjima među nabrojenim govorima s takvim nastavcima ne spominje lipovački (IVŠIĆ 1913: 14, 90), a ni danas nisu ovjereni za novijega duljega i dubinskoga terenskoga rada. U imenica je *i*-vrste potvrđen nastavak *-i*: *iz kosti mu trava iznicala* (36) pored staroga nastavka *-iju* iz duala: *Kad su došli do crni očiju* (52), kako je i u živome govoru.

2.7. U dativu, lokativu i instrumentalu množine imenica *a*-vrste i *i*-vrste nastupa novi nastavak *-ima*: *Pisme u kolu nediljom i svecima* (118), *Poljupcima nije bilo kraja* (71), *Prstima rovalo, ručicom kopalo* (55); *s krilima vodu zamutijo* (126); *Još su oni u ričima bili* (101) dok je imenicama *e*-vrste svojstven nastavak *-ama*: *a kukinje jagodama* (165), *da moj dragi u ranama leži* (108), *dvima trima jabukama* (164), *i marama sa granama* (156), *i ovako vilama besidi* (71), *ja se na njegov jabukama bacam* (45), *Kad mi lice mije, rukama me bije* (55), *kud će sutra sutra iti sa svinjama* (94). To ipak ne znači da su stari nastavci potrti pa se u ograničenome broju nalaza u živome govoru još mogu čuti, npr. *po seli, na vrati, sa govedi* i sl., a i u građi udara u oči primjer *pa se falji svima po sokaci* (72).

2.8. U instrumentalu je jednine lične zamjenice za 1. lice registrirana realizacija *mnom* (u živome govoru i *mljom*), a u Isg. lične zamjenice za 2. lice *tobom*, dakle dolaze osnove *mn-* i *tob-*: *Ajde sa mnom i ti* (56), *svako jutro sa mnom mete dvore* (76); *da za tobom ne uzdanem* (155), *di ja s tobom sinoć staja* (150), *s tobom će se moji svati zakititi* (42).

Nenaglašeni oblik zamjenice *ona* u dativu jednine glasi *joj*: *Ivo joj u krilu sidijo* (59), *suze su joj lice obaljale* (106). Nenaglašeni oblik zamjenice *ona* u akuzativu jednine obično glasi *ju*: *ne zove ju po imenu Mando* (99), *pa ju baci u travu zelenu* (100), *već ju podaj diveru kraj sebe* (58), *Za miraz ju, ja nisam ni pito* (70).

U dativu, lokativu i instrumentalu 1. i 2. lica množine evidentirani su stare dualne forme *nama*, *vama*: *Boraj, vama tri Arapa mlada* (101), *vene ljubav među nama* (154), *virna ljubav među nama* (169).

2.9. Instrumentalu je jednine povratne zamjenice svojstven oblik *sobom*, dakle sa starom osnovom *sob-*: *rukam za sobom* (114), *Vidiš Maro što pred sobom* (142). Drugi su oblici očekivani, npr. *ja bi sebi posijala* (134), *otkaj sebi tanane darove* (72), *već ju daje diveru do sebe* (58).

2.10. Posvojne zamjenice uglavnom imaju očekivane forme. Podastire se nekoliko nalaza: *'ajde sidi na moga konjića* (64), *drugo ruvo moje mile majke* (68), *Ima li koga od mog roda?* (146), *imena mi moga i tvoga* (93), *i njegovo veliko bogatstvo* (83), *Ja ću tvoje čedo utišiti* (51), *Naše kolo, kako tako* (149), *razboli se moj komšija Ivo* (77), *treba iti na naše imanje* (106), *Tvoj me rod ne volji* (42).

2.11. Povratno-posvojna zamjenica svoj također ima očekivane forme. Podastire se nekoliko nalaza: *Ivo svoju ljubav svitovao* (58), *on govori svojoj staroj majki* (36), *pa bi svome dvoru doletila* (67), *piše knjigu svojoj miloj majci* (66).

2.12. Pokazne zamjenice u Nsg. muškoga roda obično glase *vaj*, *taj*, *naj*, kako je u dijelu posavskih govora (IVŠIĆ 1913: 155). Nekoliko je potvrda i za druge rodove: *baci mene u 'nu vatru živu* (36), *da 'vaj šoder pogazimo* (121), *na 'naj lanac na Ankin đerdanac* (35), *na 'no drvo na Ankino grlo* (35), *ota svoju proklinjala majku* (91), *pa me vozi na 'no brdo jedno* (36), *u nu malu rovinjicu* (130).

2.13. Upitne su i odnosne zamjenice *ko* i *što/šta*: *A ja znam 'ko ne more* (121), *ko bi meni lada napravijo* (109), *Ko bi moga Ivu izličijo* (98), *ko se skoro oženijo* (121), *nek' te jide ko te je istreso* (110); *Šta će meni bogata divojka* (68), *šta joj se mladjoj dogodilo* (40), *što si tako sagrišila jako* (73).

2.14. Ovjerene su pridjevske zamjenice *koi*, *čiji*, *kaki*: *Koja ti je golema nevolja?* (89), *Koju majka dala za pisara* (91); *čije veselje, čije veselje?* (112), *čija žurba u ovom dvoru* (112); *Oj reduše kaka' vam je čorba* (110), *kaki su joj gosti u dvoru* (84), *oj, kaku si ticu ulovijo* (97).

2.15. U značenju je 'nitko' registrirano *niko*: *niko ne zna kako mu je* (163), *niko njega ni gledati neće* (72), *Oto pismo ne bi nikom dala* (49), *Za ženidbu nikoga ne pita* (70), a čitamo i *nitko Maru poznati ne more* (95), *Nitko ne zna da momče noluje* (107), što je očita omaška u bilježenju. U govoru se čuje *nešto* i *nešta* dok u stihovima pretežito stoji *nešto*: *nešto sitno, ali žalovito* (77), *nešto sitno pocikuje* (158). Značenje 'ništa' pokriva *ništa*: *nije ništa ulovio* (138), *Treća šuti ništa ne govori* (96).

2.16. U zamjeničko-pridjevskoj deklinaciji zastupljen je tip *bilog(a)* – *vručeg(a)*, odnosno čuva se razlika između tvrdih i mekih osnova. Nekoliko je potvrda: *da rastopim lednog leda* (159), *da su roda rođenoga* (160), *i deseta od suvoga zlata* (105), *imena mi i moga i tvoga* (93), *iz kamena studenoga* (132), *Lipo mi je kod moga dragana* (118), *Od tolikog 'ćeri jada* (159), *samo čekam zadnjeg časa* (38), *tog mladog Ivu našeg* (114), *već mi drugog dragog*

gleda (169); i *mom* konju šaka sina (153), *Kad je došla moru širokome* (61), *našem* konju dolazijo (149), *nosi ručak gradu bilomu* (51), *svakom* svatu jagluk i jabuku (50), *svome dragom* listak pišem (136), u *tom* kolu Ljuba Damjanova (53).

2.17. Komparativi se u živome govoru tvore pomoću sufikasa -j- i -ij-, npr. *dražji*, *sladi*, *težji*; *oštriji*, *sposobniji*, kao što je to u građi: *mlađi* bratac neće večerati (67); *biliji* zubi od šećera (138), *stariji* bratac side večerati (66). Komparativ je pridjeva tvoren sufiksom -š- ovjeren u *lipši* dan od noći (96), a u živome govoru i u *lakši*.

Superlativ se tvori prefiksom *naj-* koji se predmeće komparativu: *Kada stala ženit najmlađega* (68), *najstarijem* Marko ime (161), već *najbolji* za berenje (152).

2.18. U govoru Srednjega Lipovca glavni brojevi 1 – 10 većinom imaju očekivane forme, izuzev broja četir. Ovjere su iz građe: *di' dva* brata lovak uloviše (41), *Izgledala s devet* pendžera (33), *Devet* snaja *devet* kukavica (89), *Kad je prošlo tri* nedilje dana (105), *do dva* brata i *dvi* snaje (157). Važno je istaći da sufiks -*najst* stoji u brojeva 11 – 19, kako je obično u posavskim govorima (IVŠIĆ 1913: 63), pa i u korpusu čitamo *Kad je trinajst* rana učinijio (48). Stotice su *sto*, *dvisto...* *šesto...* *devesto*, npr. *A Anica pesto* jaganjaca (39). Za značenje se 'tisuća' rado govori imenica *iljada*: od *iljade* više ni jednoga (83), *sakupijo 'iljadu* svatova (83).

2.19. Redni su brojevi također ovjereni u uobičajenim likovima, npr. i *deseta* od suvoga zlata (105), *Ja poranim prvo* jutro (125), na *deseti* majku dozivala (33), *Prva* veli (35), *Treća* veli (35), *Treći* meće alke na jabuke (62).

2.20. U govoru se rabe brojevnice: *a u dvoru trojica* prosaca (83).

2.21. U živome su govoru dosljedne forme brojeva tvorenih sufiksom -oro, npr. četvoro, petoro, šestoro, pa je neobično što se u stihovima notira sufiks -ero, npr. *Od petero*, *devetero* (141). I susjedni Pavlovci također imaju tip *petero* (GALOVIĆ 2023a: 30), a nedaleka Batrina tip *petero* (VERIĆ-VOJT 1968: 120).

2.22. Dolazi poneka potvrda i za brojevne pridjeve: *da su u teb' devetora* vrata (105).

2.23. Infinitiv je u lipovačkome govoru apokopiran, npr. *kiselit*, *počupat*, *štrikat*, *izvuć*. No, u pisanome su korpusu dosta frekventni puni infinitivi: *ako ćete tri dana slaviti* (110), *Kad je pošla lice umivati* (82), *kad te stane moj komšija kleti* (76), *pa odlazi prositi* po svitu (89), *sa čim ćeš svoje svate darivati* (72), ali i *S mlade ćemo vinac skidat* (115), *snajka će ti kroz sobu špancirat* (118).

2.24. Poznato je da glagoli II. vrste u infinitivu i oblicima tvorenima od infinitivne osnove u većemu dijelu slavonskoga dijalekta imaju morfem -ni- (*-ny-) dok je u govoru Srednjega Lipovca sustavan sufiks -nu- (*-nq-), npr. *pomaknut*, *prekinut*, *brinula se*, *skinuli*, kao što pokazuje i proučavani materijal: *danas će ti Damjan poginuti* (53), *venut* ćeš ko ruža (74); iz srca je *poniknuo* moga (96), *Kad je prvo jutro osvanulo* (78), *lipo joj je ime nadinula* (88). Interesantno je

susjedno selo Pavlovci gdje su evidentirana laviranja između -ni- i -nu- (GALOVIĆ 2023a: 30), jednako kao u bliskoj Staroj Kapeli (noviji terenski podatci).

2.25. U 3. su licu množine prezenta evidentirani nastavci -e, -u, -ju: Anku prose prosci sa svi strana (88), Barču grade tri divojke mlade (35), dok nam naše sirote odrastu (77), Dva joj zmaja crne oči piju (73), i dok moje sirote ne zaspu (77), Koju neću, onu mi nameću (102), lipog Ivu ne čekaju (145), Maroševi večeraju (145), mene mladu u vis dižu (146), sada moju saranjuju diku (38), zaovice biser nižu (146), Tri divojke pod oravom side (96).

2.26. Pored tipa *dam*, *imam*, *znam* žive su i forme tipa *dadem*, *imadem*, *znadem*, a tako je i u građi, npr. *ako tako srce imadeš* (70), *Dadem* dragom da podilji (125), *Dadem* majki da podilji (125), *da ti znadeš* koje tebi došo (67), *jel' ti radit znadeš* (72), *Samo jedna vila znade* (163).

Složeni glagoli s -liti govore se s -ljat, npr. *zaljat*, što je često u Posavini (IVŠIĆ 1913: 62), pa tako i ovdje egzistira primjer: *to bi svekrva sve proljajala* (144).

Glagol *bit* ima uobičajene oblike svršenoga prezenta: *budem*, *budeš...*, npr. *da me bude* bliže sebi dala (76), *ne da meni da ja budem* tvoja (107). Naglašeni su oblici nesvršenoga prezenta: *jesam*, *jesi*, *je...*, npr. *Jesam* drugo svikla i navikla (45), *Zdravo jeste!* dva moja šurjaka (66), *Zdravo jesmo* dva tvoja šurjaka (67). Niječni su oblici također očekivani: *nisam*, *nisi...*, npr. majku *nisam* ni poznala (164), *Nisam* dite da me išibate (35), *mi se nismo* davno sakupile (71), *što me nisi* oženijo (159), a važan je oblik *ni* u 3sg., koji u govoru dominira (pored *nije*), npr. *dok ni* čula moja mama (138), *dok sam cura, ni* mi dika gazda (118), *Za to selo ni* marilo (144) pored *samo nije* lipu Mandalinu (99), *što me nije* mladu obljubijo (40).

Nesvršeni naglašeni oblici glagol *tit* u prezentu glase *oću*, *oćeš...*, npr. *ako oćeš* Pavla gospodara (83), *Koju oću*, onu mi ne dadu (102), *Već ja oću* Pavla gospodara (83). Zanimljani oblik prezenta glasi *neću*, *nećeš...*, npr. *a ti nećeš* moje zlato (159), *da se neće* udavati (127), i *da neće* rane preboliti (108), *Neću* biti vinu kelnerica (64), *vi nećete* grada sagraditi (51).

2.27. Prošlost se u lipovačkome govoru redovito izriče formama perfekta koji ima uobičajenu tvorbu: nenaglašeni prezent pomoćnoga glagola *bit* i glagolski pridjev radni određenoga glagola. Dokaznu snagu nose i potkrepe iz građe: *Kad je* drugo jutro *osvanulo* (78), *Kad sam došla* svojoj seki (148), *kad si* meni *dolazijo* (155), *otišo je* na Rajnu po vodu (105), *pa je k* meni *dolazilo* (152), *Samo sam* mu zveku *čula* (154), *Sinoć sam* ja *dobila* pismo (49), *sve su* skute *našarale* (156), *umrla je* prošena divojka (50). U stanovitim se okolnostima može izostaviti pomoćni glagol, npr. *livi prozor otvorijo* (128), *Majka krivo podiljila* (125).

2.28. Aorist nije nepoznat ovomu govoru, no ograničene je frekvencije. Materijal nudi više dokaza: *Ja posija* bosiljak, *no pelin poniče* (42), *Ja prošeta* gore dole (135), *Kad stadoše* konjiće diljiti (47), *Oženi se* moj komšija Ivo (77),

To izusti i dušu ispusti (38), u petak je isprosiše,/u subotu zaručiše (148), Uze Anka čašu pozlaćenu (39), već plotove opletoše (152), Zaplakaše dvoje siročadi (78).

2.29. Futur I. tvori se od prezenta nenaglašenoga oblika glagola 'htjeti' i infinitiva određenoga glagola: A ja drugog ljubit neću (169), A ja zato neću vikati (159), i onda ću govoriti (169), Lipo ću ti dragu darivati (43), Mi ćemo vam Ivu izličiti (81), sašit će mu tri košulje (150), Ti ćeš imati ruva svakakoga (105), ženit ću te draga (79). Dakako, u živome je govoru riječ o krnjemu infinitivu. Ukoliko se oblici pomoćnoga glagola nađu iza infinitiva, utoliko oni prijanjaju na infinitivnu osnovu, npr. naučićeš, vidićemo, zaklaću. U građi se takve forme gdjekada pišu: Stećeš muža (74), viro moja otiću i sama (75), zablejaće moja ovca Ranka (40), a gdjekada ne: Donet će ti stručak ružmarina (58), kupat ću te u bilome mliku (49).

2.30. Govor zna za futur II., koji se tvori od svršenoga prezenta glagola bit i pridjeva radnoga određenoga glagola, no on je ograničenoga domašaja. Narodne pjesme sadrže pogdjekoju potvrdu: da me bude bliže sebi dala (76), da me bude dala za drugoga (76), Da se budeš seki pokazala (65), ako bude oblačina bila (94).

2.31. Imperativ je u korpusu obilato zastupljen: baci mene u 'nu vatru živu (36), Bože dragi oprosti im grije (89), Cvati, cvati ružice rumena (100), Daj mi draga kaplju meda (159), Daruj nam snašo kolo (117), jidte, jidte konji vrani (157), Lipo moje svate darivajte (50), Ostav'te mi moje oči crne (52), pa ti umi svoje bilo lice (39), pusti konju kajas do rebara (60), samo meni ostavi Maricu (41), Sjaj sunašce, boli me srdašce (41), sve dva po dva u dvor upeljajte (50), ti odreži jednu pletenicu (41), uzmite ga i pokrstite ga (168). Razumije se, za 3. lice nastupa konstrukcija neka/nek + prezent: nek ga nosi i s njim se ponosi (50), nek' mi moje bilo lice ljubi (60), Nek mi spletu vinac od bršljana (108), Nek' te ženi (43). Glede niječnoga imperativa, zabilježena je tvorba pomoću posebnih oblika *nemoj*, *nemojmo*, *nemojmo*: Nemoj Ivo karat će me majka (100), nemoj me junače kroz selo pronaći (42), Nemoj tražit boljeg druga (136), Ti se nemoj rano udavati (77), a također i pomoću čestice *ne* i oblika imperativa: ne rastavljaj borik od borike (34).

2.32. U kondicionalu pomoćni glagol za sva lica glasi *bi*, kako je i u materijalu: Ja bi onda junak bijo (153), ja bi sebi posijala (134), 'Ko bi moga Ivu izlićijo (98), ti bi svoje platno ostavila (67).

2.33. Glagolski prilog sadašnji u govoru Srednjega Lipovca svršava na -ć dok se u građi većim dijelom bilježe forme s -ći: a Marica ide plakajući (78), Ode Mato kući tugujući (38), svi svatovi idu pivajući (78), u divojke gledajući (156), vazdan kolo igrajući (156) uz beruč ruže za goricu zašla (97), Jednog dana odajuć po gori (71).

2.34. Navode se odabrani likovi priloga koji se sreću u korpusu: mjesni priloz: bit ćeš moja odi vamo (142), 'di je svekar i svekrva (146), Idi dite doma (55), jel ti imaš igdi ikog svoga? (64), nigdi nema duše žive (138), Otuđ ide devet braće (160), Vrat' se majko, natrag domu svome (89); vremenski priloz:

pa se potlam pokajala (167), Sada majci dica govoraše (89), Tad doleti na konju delija (89); uzročni prilozi: A ja zato neću vikat (159); načinski prilozi: Brzo preži konje vrane (138), i ovako vilama besidi (71), iznenada k njoj skoči (155), jako mi se čedo rasplakalo (51); količinski prilozi: dugo su se zadržali (126), polu jada, polu otrova (65).

2.35. Prijedlozi se uglavnom javljaju u očekivanim formama: a nad njom se crni gavran vije (101), bedevije pod nove kočije (36), da me nosi umisto dukata (35), ispod gloga zelenoga (132), izvedi me iz te gore crne (97), Kraj nje pala tanka staza (164), kroz goricu Garovicu (138), Pa on ide pod prozore Mandi (99), pa otide za kuću u barču (33), pred kućom joj jablan raste (135), što je Mara još kođ majke vezla (95).

2.36. Među veznicima ističu se pojedini, koji većinom nastupaju s elizijom: Al' govori neznani junače (72), al' upita Tomaš Maru (141), il' je ljuta iz travice guja (77), il' od tamo, il' od vamo (141), nit bi plota nit potoka (152), nit' misecu kose plela (140).

3. Zaključak

Govor Srednjega Lipovca u Posavini pripada slavonskomu dijalektu, njegovu posavskomu poddijalektu i o njemu postoje noviji dijalektološki podatci. Godine 2012. izdana je zbirka pjesama *Pisme iz Srednjeg Lipovca: balade za šetana kola i druge pisme* koja uključuje velik broj pjesama zapisanih narodnim govorom toga kraja. U radu je analiziran jezik odabranih pjesama na fonološkoj i morfološkoj ravni, što je bilo postavljeno u kontekst podataka prikupljenih za terenskoga rada, odnosno uočavana su konkretna podudaranja i odstupanja. Jezična je obradba pokazala mnoge podudarnosti između jezičnih crta u narodnim pjesmama i u živome govoru, ali i pojedina odudaranja koja se ponajprije mogu opravdati samom naravi i strukturi narodne pjesme, a stanovitim dijelom i pretakanjem govorenoga u pisani medij.

Literatura

- BRKIĆ-MARIČEVIĆ 2012 = BRKIĆ-MARIČEVIĆ A., ur. *Pisme iz Srednjeg Lipovca. Balade za šetana kola i druge pisme*. Srednji Lipovac, 2012.
- FINKA i ŠOJAT 1975 = FINKA B., ŠOJAT A. Hrvatski ekavski govori jugozapadno od Vinkovaca // *Radovi Centra za znanstveni rad Vinkovci*, 1975. № 3. 5–132.
- GALOVIĆ 2020 = GALOVIĆ F. Govor Srednjega Lipovca (pored Nove Kapele) // *Lingua Montenegrina*, 2020. № 13/1. 87–106.
- GALOVIĆ 2021 = GALOVIĆ F. O govoru mjesta Davora (u slavonskoj Posavini) // *Šokačka rič* 18. Zbornik radova Znanstvenoga skupa 'Slavonski dijalekt' s međunarodnim sudjelovanjem, ur. Anica Bilić. Vinkovci, 2021. 135–152.
- GALOVIĆ 2022 = GALOVIĆ F. Nekadanji narodni govor sela Klakara u slavonskoj Posavini // *Šokačka rič* 19. Zbornik radova Znanstvenoga skupa 'Slavonski dijalekt' s međunarodnim sudjelovanjem, ur. Anica Bilić. Vinkovci, 2022. 57–96.
- GALOVIĆ 2023a = GALOVIĆ F. Govor mjesta Pavlovaca (kod Nove Kapele) // *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 2023. № 27. 15–35. DOI: [10.21857/mnlqgcr77y](https://doi.org/10.21857/mnlqgcr77y)

- GALOVIĆ 2023b = GALOVIĆ F. Govor Srednjega Lipovca u svojim leksičkim specifičnostima // *Studia Polensia*, 2023. № 12/1. 77–100.
DOI: [10.32728/studpol/2023.12.01.04](https://doi.org/10.32728/studpol/2023.12.01.04)
- GALOVIĆ 2024a = GALOVIĆ F. Govor mjesta Aljmaša // *Lingua Montenegrina*, 2024. № 17/2. 123–138.
- GALOVIĆ 2024b = GALOVIĆ F. O govoru Otoka (pored Vinkovaca) // *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 2024. № 28. 181–206. DOI: [10.21857/y26kecgkp9](https://doi.org/10.21857/y26kecgkp9)
- IVŠIĆ 1913 = IVŠIĆ S. Današnji posavski govor // *Rad JAZU* 196 (I): 1–131 (124–254); *Rad JAZU* 197 (II): 132–262 (9–138).
- KAPOVIĆ 2024 = KAPOVIĆ M. Magić Mala (LinGeh). U rukopisu. 2024.
- KOLENIĆ 1998 = KOLENIĆ Lj. Slavonski dijalekt // *Croatica*, 1998. № 27. 101–116.
- LISAC 2003 = LISAC J. Hrvatska dijalektologija 1: Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja. Zagreb, 2003.
- LUKEŽIĆ 2012 = LUKEŽIĆ I. Zajednička povijest hrvatskih narječja. 1. Fonologija. Zagreb, Rijeka, Čavle, 2012.
- LUKEŽIĆ 2015 = LUKEŽIĆ I. Zajednička povijest hrvatskih narječja. 2. Morfologija. Zagreb, Rijeka, Čavle, 2015.
- PECO 1989 = PECO A. Pregled srpskohrvatskih dijalekata. Beograd, 1989.
- SEKEREŠ 1967 = SEKEREŠ S. Klasifikacija slavonskih govora // *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 1967. № 10. 133–145.
- SEKEREŠ 1989 = SEKEREŠ S. Areali ikavskog, ekavskog i ijekavskoga govora u slavonskom dijalektu // *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 1989. № 8. 135–144.
- VERIĆ-VOJT 1968 = VERIĆ-VOJT I. Batrina. Upitnik za srpskohrvatski dijalektološki atlas. U rukopisu. 1968.

Folk songs for various folk dance from Srednji Lipovac in Slavonia from a linguistic point of view. The local dialect of Srednji Lipovac is part of the Slavonian dialect, its Posavina subdialect, and it is well known in dialectological literature today. In 2012 was published a collection of poems entitled *Pisme iz Srednjeg Lipovca: balade za šetana kola i druge pisme* containing a large number of songs written in the vernacular of that region. The paper presents the phonological and morphological features of selected songs and compares them with data recorded during field research, i.e. specific matches and discrepancies are observed.

Keywords: Srednji Lipovac, folk songs, phonology, morphology, Posavina subdialect, Slavonian dialect

LJILJANA KOLENIĆ
(Zagreb, Hrvatska)

Stariji nazivi za strane svijeta i vjetrove ili *Madžarac od ponoća*¹

Sažetak: Nazivi za strane svijeta i nazivi za vjetrove od najranijih su vremena povezani. Prema nazivima za strane svijeta vjetrovi su često dobivali imena. U članku se govori o nazivima za vjetrove i strana svijeta u starim hrvatskim rječnicima i u etnografskim zapisima Luke Lukića i Ivana Filipovca u vinkovačkome i brodscome području. Tvorbeni sufiksi za nazive vjetrova u velikoj se mjeri podudaraju u prošlosti i danas. To su sufiksi -njak (u starim zapisima *zapadnjak*, *istočnjak*, *polnočnjak*, *sučenj**ak*, *podsučenj**ak*), -ac/-ec (u starim zapisima *dolnj**ac*, *gornj**ac*, *madžar**ac*, *srem**ac*, *zdo**lec*, *zgore**c*). I danas su uobičajeni nazivi sjevernjak, istočnjak, zapadnjak, sjeverac. Ranije su vjetrovi mogli imati jednako ime kao i strana svijeta poput *zapad*, *jug*, dok je danas običniji naziv za te vjetrove *zapadnjak* i *jugo*. Česti su i dvorječni nazivi od pridjeva i imenice *vjetar* (*zapadni vjetar*, *istočni vjetar*). Nazivi za vjetar mogu biti prema zemljopisnome prostoru iz kojega vjetar puše: *madžar**ac*, *sre**mac*, *gri**k*. I u starim rječnicima nalazimo nazive za vjetrove koji pušu iz sporednih strana svijeta: *vjetar zapadni s maistralom*. U starim su rječnicima nazivi za strane svijeta koji se podudaraju sa suvremenima: *jug*, *zapad*, *istok*, *sje**ver*. *Zapad* se još javlja i kao *zahod*, *zašad*, *sunčeni zahod*, *sučn**eni* *zapad*, *sun**ac* *zapada*, a *istok* i kao *ustok*, *izhod sunčeni*, *sunčeni istok*, *sun**ac* *istoka*. Sjever se u starim rječnicima spominje kao *sje**ver*/*siver*/*sever*, *po*/*l*/*noć*, *po*-*noć**je*. *Polnoć* (*ponoć*, *po noći*) stari je slavenski naziv za sjevernu stranu svijeta koja je u našem korpusu zabilježena u sjevernoj Hrvatskoj uz *sje**ver*/*siver*/*sever*. Jug se u starim tekstovima uz *jug* naziva i *poldne*/*podne*. Kako je za sjever bio i naziv *polnoć*, tako je je za južni vjetar magao u sjevernoj Hrvatskoj biti naziv *podne*/*poldne*. Poznavanje starih strukovnih naziva, njihove tvorbe i značenja daje smjernice za usustavljivanje i suvremene terminologije.

Ključne riječi: stari nazivi, vjetrovi, strane svijeta, ponoć (sjever), podne (jug)

Uvod

Nazivi za strane svijeta i vjetrova od najranijih su vremena povezani. Prema nazivima za strane svijeta vjetrovi su često dobivali imena. Vladimir Skračić tvrdi da je logično da se naziv za vjetar, "nešto konkretno i opipljivo" povezuje s nazivom za stranu svijeta jer se "strana svijeta najpouzdanije jezično

¹ Pregledni rad

materijalizira u vjetru koji dolazi iz njezina smjera." (SKRAČIĆ 2003–2004: 437) Vjetar se tumači kao "horizontalno strujanje zraka u atmosferi od područja visokoga prema niskom tlaku" (<https://proleksis.lzmk.hr/50377/>) odnosno "pretežno vodoravno strujanje zraka, određeno smjerom (stranom svijeta odakle vjetar puše) i brzinom, odn. jakošću." (<https://enciklopedija.hr/clanak/vjetar>) Prema *Hrvatskome jezičnome portalu*, vjetar je stara domaća riječ koja vuče podrijetlo još iz praslavenskoga odnosno indoeuropskoga jezika a danas znači a) "općenito strujanje zraka" i b) "horizontalno strujanje zraka" (<https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>).

Četiri su glavne strane svijeta: istok, zapad, sjever i jug. Uz glavne se strane svijeta često spominju i sporedne strane svijeta: sjeveroistok, sjeverozapad, jugoistok i jugozapad. Danas na kartama uglavnom se rabe engleski nazivi i kratice za strane svijeta: N za sjever od engl. north, S za jug od engl. south, E za istok od engl. east i W za zapad od engl. west. O etimologiji navedenih riječi iz staroengleskoga v. *Online etymology dictionary* (<https://www.etymonline.com/>). Hrvatski nazivi za strane svijeta javljali su se vrlo rano u hrvatskome jeziku, zapisani su u starim knjigama, rječnicima, gramatikama, općenito u starijim tekstovima.

Rad govori o starim hrvatskim nazivima za vjetrove i strane svijeta ponajviše u kopnenoj Hrvatskoj. O nazivima vjetrova i strana svijeta u primorskoj Hrvatskoj ovom prigodom ne ćemo posebno govoriti, ali ćemo ih spomenuti kada se javljaju u našim izvorima. Poticaj za rad bile su dvije knjige etnografskih zapisa nastale u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća u Slavoniji: knjiga Ivana Filakovca *Župa Retkovci 1898.- 1902.*² i Luke Lukića *Opis sela Klakarja 1905.-1953*³. Riječ je o nazivima vjetrova i strana svijeta u dvama mjestima

² Retkovci se nalaze u Vukovarsko-srijemskoj županiji, udaljeni su 17 km jugozapadno od Vinkovaca, danas pripadaju općini Ivanka. Filakovac je etnografsku građu o Retkovcima pisao na slavonskome dijalektu, posavskome poddijalektu, retkovačkom govoru s ekavskim izgovorom jata. Kako tema nije retkovački govor s prijelaza 19. u 20. stoljeće, usredotočit ćemo se samo na leksik koji se odnosi na vjetrove i strane svijeta. O retkovačkoj staroštokavskoj ekavici i općenito o jeziku Ivana Filakovca v. BILIĆ 2020. O hrvatskim ekavskim govorima u okolici Vinkovaca v. IVŠIĆ 1913; FINKA i ŠOJAT 1975; KOLENIĆ i BILIĆ 2005 i dr.

³ Klakar se nalazi u Brodsko-posavskoj županiji u slavonskoj Posavini. Luka Lukić piše u knjizi *Opis sela Klakarje* uglavnom na slavonskome dijalektu. Autor selo ne zove Klakar, nego Klakarje jer tako kažu mještani premda je službeno ime sela Klakar. O tome kaže autor: "Domaći svit kaže tom selu Klakarje, daljni svit i bližnji komšije govore Klakarje, a službeno se zove Klakar, kako ga nitko ne zove; pa jedva da se u pismu tako napiše. Ono ostaje Klakarje, makar se sto 'iljad puta reklo i izreklo Klakar, jer se već svit na to naučio, to mu je u krve." Razvidno je da je knjiga napisana na slavonskome dijalektu, posavskome poddijalektu, na klakarskome govoru, ikavsko-jekavskim odrazom jata. Novih opisa, koliko je meni poznato, o sadašnjem klakarskome govoru nema. Postoje opisi toga govora u prvoj polovici prošloga stoljeća na temelju Lukićevih etnografskih zapisa ili pripovijedne proze. V. VUKOVIĆ i MILOŠ 2015,

u Slavoniji, Retkovcima i Klakar/j/u. Oba mjesta nalaze se u slavonskoj Posavini na istoku Hrvatske, dakle, zemljopisni položaj koji utječe na klimu u pravilu je vrlo sličan. Kao izvore za stare hrvatske nazive vjetrova i strana svijeta rabimo rječnike Jakova Mikalje (MIKALJA 1649–51), Ardelija Della Belle (DELLA BELLA 1728), Jurja Habelića (HABDELIĆ 1670), Ivana Belostenca (BELOSTENEC 1740), rječnike u gramatikama Matije Antuna Reljkovića (RELJKOVIĆ 1767), Marijana Lanosovića (LANOSOVIĆ 1778), Ignjata Alojzija Brlića (BRLIĆ 1833).

Ivan Filakovac i Luka Lukić u etnografskim zapisima o vremenu pišu u poglavlju pod naslovom *Zrak i vrijeme*. U tom se poglavlju u oba autora navode i vjetrovi i strane svijeta iz kojih oni pušu. Rečeno je već da su strane svijeta i vjetrovi povezani jer je vjetar strujanje zraka određeno smjerom odnosno stranom svijeta odakle puše.

Ivan Filakovac spominje kako je u proljeće vrijeme u Retkovcima “potoplo uz vetrove proletne od sunac istoka i sunac zapada: iz babinog budžaka”. Dakle, proljetno je vrijeme *potoplo* s vjetrovima koji pušu s istoka i zapada (*od sunac istoka* i *sunac zapada*). *Babin budžak* je sintagma koja znači kut iz kojega dolazi nevrijeme, ili kut iz kojega se mijenja vrijeme, moguće jugozapad. Dakle, vjetrovi su u proljeće istočni (pušu *od sunac istoka*) i zapadni (pušu *od sunac zapada*). Premda Filakovac izrijeком ne kaže istočni ili zapadni vjetar, on tumači s koje strane u odnosu na sunce vjetar puše (*sunac istok* i *sunac zapad*).

U knjizi etnografskih zapisa Luke Lukića piše o vjetrovima u Klaka/j/ru: “Četiri glavnija vjetra pušu priko godine i to ustoka (istok), dolnjac (jug), madžarac (sjever) i gornjac (zapad).”

1. Vjetrovi

1.1. Istočni vjetar

Ivan Filakovac kaže da u proljeće puše vjetar *od sunac istoka*, a Luka Lukić spominje naziv toga vjetra: *ustoka*.⁴ Istočni vjetar Ivan Filakovac još zove i *sremac* koji puše zimi *od sunac istoka*.

Istočni vjetar spominje se i u starim hrvatskim rječnicima. U hrvatsko-talijansko-latinskome rječniku s polazišnim jezikom hrvatskim, u *Blagu jezika*

GALOVIĆ 2022. O slavonskome dijalektu općenito v. KOLENIĆ 1997; BERBIĆ KOLAR i KOLENIĆ 2014. U ovom radu ne ćemo govoriti o slavonskome dijalektu u Lukićevoj knjizi, nego o temeljnoj temi, pojmovima vezanima za vjetrove i vrijeme.

⁴ *Ustoka* je sinonim riječi *istok*, a tvorbeni nastavak na korijen *uztok* za vrstu vjetra jest -a: *ustoka*. U gramatici Ignjata Alojzija Brlića (BRLIĆ 1833) za stranu svijeta *istok* nalazimo pod natuknicom *Osten - iztok i uztok*. Dakle, riječi *istok* i *ustok* su sinonimi. Riječi *istok* i *uztok* nastale su prefiksalsnom tvorбом: *iz* + *tok*, *uz* + *tok*. Riječ *tok* praslavenskoga je podrijetla i nastala je promjenom samoglasnika u osnovi riječi (prijevoj): *teći-tok*.

slovinskoga Jakova Mikalje (MIKALJA (1649–51)⁵ pod natuknicom *Vjetar*. *Vitar* spominju se različite vrste vjetrova, a nalazimo i *vjetar istočni*, dakle naziv je isti kao i danas u hrvatskome književnome jeziku. Istočni vjetar spominje još Mikalja kao *istočnjak* kada kao vrstu vjetra navodi *vjetar jug s istočnjakom*. U dvojezičnome hrvatsko-latinskome rječniku Jurja Habdelića⁶ s. v. *Veter* nabraja se više vrsta vjetrova, a za jedan od njih piše *veter od izhoda sunčenoga*. (HABDELIĆ 1670) Istočni vjetar u Habdelićevu *Dictionaru*, dakle, puše *od izhoda sunčenoga*. Ardelio Della Bella u talijansko-latinsko-hrvatskome rječniku *Dizionario* (DELLA BELLA 1728)⁷ s. v. *Vento* navodi hrvatske istovrijednice *vjetar* i *vihar*. Uz tu talijansku natuknicu (*vento*) zapisuje jedan ispod drugoga različite vrste vjetrova, između ostalih i *Vento Orientale* odnosno hrvatski *vjetar istočni*. Ne spominje samo *vjetar istočni* nego kao vrstu vjetra *Vento sirocco levante* zapisuje *vjetar* čija je hrvatska istovrijednica *Jug. istočni*. Danas bismo rekli jugoistočni vjetar. Ivan Belostenec u hrvatsko-latinskome dijelu *Gazofilacija* (BELOSTENEC 1740)⁸ zapisuje pod natuknicom *Veter* osamnaest vrsta vjetrova, između kojih je i *veter zdolec koji puše u zime od istoka sunčenoga. levant te veter podsunčenjak koji puše od izhoda sunčenoga gda je jednak dan z noćjum. 23. mart i septemb*. Naziv vjetra *zdolec* nastao je prefiksarno-sufiksalmom tvorbom prefiksom *z*⁹, osnovom *dol* i sufiksom *-ec*, a *podsunčenjak* je nastao prefiksarno-sufiksalmom

⁵ Jakov Mikalja napisao je rječnik *Blago jezika slovinskoga* (1649.–51.). To je prvi hrvatski rječnik s natkničkom stranom hrvatskom, dakle hrvatski je polazni jezik, a talijanski i latinski su ciljni jezici. Pisan je na štokavskoj stilizaciji hrvatskoga jezika s elementima ostalih dvaju narječnih stilizacija. Jakov Mikalja moliški je Hrvat, pripadao je isusovačkome redu.

⁶ Juraj Habdelić objelodanio je 1670. u Gracu dvojezični hrvatsko-latinski rječnik pod naslovom *Dictionar ili reči slovenske z vekšega vkup zebrane*. Rječnik Jurja Habdelića ima hrvatsku natukničku stranu odnosno polazišni je jezik hrvatski kao i u Mikaljinu *Blagu*. Hrvatski je stupac pisan na kajkavskoj stilizaciji hrvatskoga jezika uz elemente čakavske i štokavske stilizacije. Juraj Habdelić pripadao je isusovačkome redu.

⁷ Rječnik Ardelija Della Belle *Dizionario italiano, latino, illirico* objelodanjen je 1728. godine u Veneciji. *Dizionario* je trojezičnik talijansko-latinsko-hrvatski. Natuknička je strana talijanska. Hrvatski je jezik ciljani jezik i riječi su pisane na štokavskoj stilizaciji uz sudjelovanje čakavske i kajkavske. Ardelio Della Bella pripadao je isusovačkome redu.

⁸ Rječnik Ivana Belostenca *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium* i *Gazophylacium Ilyirico-Latinum* objelodanjen je 1740. godine, šezdeset i pet godina nakon autorove smrti pa su ga u 18. stoljeću dopunjavali priređivači. *Gazofilacij* je dvojezičnik i dvoknjižnik: latinsko-hrvatski i hrvatsko-latinski je rječnik. Pisan je na tronarječnoj koncepciji hrvatskoga književnoga jezika po kojoj riječi iz svih triju hrvatskih stilizacija čine hrvatski književni jezik. Ivan Belostenec živio je u 17. stoljeću, a pripadao je pavlinskome redu.

⁹ Prijedlozi *s* i *iz* u kajkavskome narječju mogu glasiti i *z*. Možemo pretpostaviti da je *zdolec* nastao prefiksom *s* i osnovom *dol* i da je došlo do jednačenja po zvučnosti, odnosno bezvučni *s* da je prešao u zvučni *z*.

tvorbom prefiksom *pod*, osnovom *sunčen* i sufiksom -njak. Razvidno da se u *Gazofilaciju* navode datumi između kojih često puše određeni vjetar. Ivan Belostenec još navodi *veter zgorec koji puše med polnočnjakom i izhodom sunčenim, okolu 22. jun.: i 22. decemb. Polnoč* ima osim suvremenoga značenja te riječi još jedno koje je danas zastarjelo, a to je sjever (o kojemu ćemo govoriti dalje u tekstu), pa bi *zgorec* bio sjeveroistočni vjetar. Nastao je složenom prefiksarno-sufiksarnom tvorbom prefiksom *z*, osnovom *gor* i sufiksom -ec.

1.2. Zapadni vjetar

Zapadni vjetar za koji Filakovac kaže da u Retkovcima puše *od sunac zapada* Luka Lukić zove *gornjac (zapad)*¹⁰ i ubraja ga u četiri glavna vjetra koji pušu u Klakaru. Luka Lukić dakle ima naziv za vrstu vjetra - *gornjac*. Riječ *gornjac* domaća je riječ nastala sufiksarnom tvorbom sufiksom -ac. Jakov Mikalja u *Blagu jezika slovinskoga* zapisuje pod natuknicom *Vjetar*. Vitar vrstu vjetra *vjetar zapadni*, a osim njega ima i *vjetar zapadni s' maistralom*. Juraj Habelić u *Dictionaru* pod natuknicom *Veter* zapisuje i zapadni vjetar *veter od zahoda sunčenoga*. Ardelio Della Bella u *Dizionarioju* pod natuknicom *Vento* zapisuje jednu od vrsta vjetrova *zapadnjak, zapadni vjetar* (talijanski *ponente, vento così chiamato*). Dakle, u Della Bellinu je rječniku naziv za zapadni vjetar *zapadnjak*, tvorbeni je nastavak -njak. Della Bellin rječnik bilježi još jedan naziv zapadnoga vjetra: *vjetar zapadni, vjetar ožďála, zapadnik*. (tal. *vento di ponente*). Zanimljivo je da je u ovom slučaju tvorbeni sufiks -nik, a ne -njak. U Belostenčevu *Gazofilaciju* nema uz natuknicu *Veter* izrijekom zapadni vjetar, ali ima *veter jug koji puše od sunčenoga zahoda gda je den jednak z nočjum. 21. mart: i 21. sept: naproti pol sučenjaku*. Još jedan južni vjetar zapisan je u *Gazofilaciju*, a puše od zapada: *veter jug takaj bočni koji puše od sunčenoga zapada letnoga. Od polnočnjaka i zapada sunčenga okolu 22. jun: i 22. decem*. Belostenec ne zapisuje zapadni vjetar, ali zato ima dva jugozapadna vjetra, jedan puše u proljeće i jesen, a drugi ljeti i u jesen. Opet se uočava kako je u *Gazofilaciju* zapisano razdoblja u kojemu se određeni vjetar javlja. Tvorbeni dočetak za naziv vjetra jest -njak: *sučenjak, polnočnjak*.

1.3. Južni vjetar

Luka Lukić južni vjetar zove *dolnjac*. Jakov Mikalja u *Blagu jezika slovinskoga* zapisuje južni vjetar kao *vjetar jug. šilok* i kao *uitar jug. s' istoč-njakom*. U Mikaljinu rječniku zapisan je, dakle, i jugoistočni vjetar. Ardelio Della Bella u *Dizionarioju* s. v. *Vento* također bilježi jugoistočni vjetar kao *jug. istočni* (tal. *vento sirocco levante*). Juraj Habelić u *Dictionaru* bilježi južni vjetar kao *veter jug*. Ivan Belostenec pod natuknicom *Veter* zapisuje više vrsta južnih vjetrova: *veter jug koji se od primorcev zove široko, veter jug koji puše*

¹⁰ Riječ u zagradi uz *gornjac*, (*zapad*) također je navod prema Lukiću: *gornjac (zapad)*.

od sunčenoga zahoda gda je den jednak z nočjum, 21. mart: i 21 sept: naproti sučenjaku (tj. jugozapadni vjetar), veter jug takaj bočni koji puše od sunčenoga zapada letnoga (jugozapadni vjetar koji puše ljeti).

1.4. Sjeverni vjetar

Luka Lukić navodi četiri glavna vjetra u Klakaru između kojih je i *madžarac* (*sjever*), dakle *madžarac* puše od sjevera.

Ivan Filakovac piše o vremenu zimi u Retkovcima: “Vreme je dosta ladno, osobito oko sv. Tome, sv. Tri Kralja i sv. Vinka, uz vetrove *madžarac* od po noća i *sremac* od *sunac istoka*.”

Istočni je vjetar u Filakovićevim Retkovcima onaj koji puše *od sunac istoka*. Zapadni puše *od sunac zapada*. U proljeće pušu vjetrovi i iz *babnog budžaka*. Zimi puše *madžarac od po noća* i *sremac od sunac istoka*. Razvidno je da Luka Lukić i Ivan Filakovac sjeverni vjetar jednako zovu, tj. *madžarac*.

Sjeverni vjetar Jakov Mikalja zove *Vjetar sjever*. *Burra*, a tako isto ima i Juraj Habledić u svome rječniku *Veter sever*. *Burra*. Jakov Mikalja još zapisuje i *Vjetar siver*. Ivan Belostenec za sjeverni vjetak piše *Veter sever*. *sever z jugom zmešan* i *Veter polnočnjak, koji puše od pol noći*.

Naziv vjetra *madžarac* i *sremac* te sintagmu *od po noća* valja posebno protumačiti. Za vrste vjetrova *madžarac* i *sremac* nema potvrda u starim rječnicima, ali ima za sjeverni vjetar. Jakov Mikalja sjeverni vjetar bilježi kao *vjetar sjever*. *burra*, a u nabranju vjetra ima i ikavsku inačicu *vjetar siver*. Ardelio Della Bella u *Dizionario* na popis vjetrova uvršćuje *sjeverni vjetar*, dakle dvorječni naziv pridjeva i imenice. Juraj Habledić zapisuje naziv za sjeverni vjetar isto kao i Jakov Mikalja, samo za vjetar ima kajkavski ekavski odraz jata: *veter sever*. *burra*. Ivan Belostenec pod natuknicom *Veter* kao sedmi naziv za vrstu vjetra navodi *veter sever*, ali ima i *veter polnočnjak, koji puše od pol noći* što je također naziv za sjeverni vjetar što ćemo objasniti dalje u dijelu rada pod naslovom *Nazivi za strane svijeta*.

1.2. Stari nazivi za vjetrove

Nazive za vjetrove podijelili smo na jednorječne nazive (jednorječnice), višerječne nazive (višerječnice), opisne nazive. U starim su rječnicima i u etnografskim zapisima zapisani i dvorječni i višerječni nazivi. U navođenju primjera ne uzimamo u obzir dvorječne nazive u kojima je jedna sastavnica imenica *vjetar/veter*, a druga imenica za naziv vjetra (npr. *veter zdolec*). U takvim primjerima izdvojili smo naziv vjetra u jednorječnome popisu (u primjeru *veter zdolec* zapisali smo samo *zdolec*). Ako je uz imenicu vjetar pridjev, tada držimo da je naziv dvorječan.

1.2.1. Jednorječni nazivi¹¹ za vjetrove

bura (JM, JH)
garbin (JM)
gark/grik (JM)
dolnjac (LL)
gornjac (LL)
istočnjak (JM)
jug (JM, IB)
jug.istočni (DB)
levant (IB)
madžarac (IF, LL)
maistral (JM)
podsunčenjak (IB)
polnočnjak (IB)
sremac (IF)
sučenjak (IB)
sunčenjak (IB)
šilok (JM)
široko (IB)
ustoka (LL)
zapad (LL)
zapadnik (DB)
zapadnjak (DB)
zdolec (IB)
zgorec (IB)

Jednorječnice se najčešće tvore sufiksalsnom ili prefiksalsno-sufiksalsnom tvorbom tvorbenim dočetcima:

- njak: istočnjak, podsunčenjak, polnočnjak, sučenjak, zapadnjak
- ac, -ec: dolnjac, gornjac, madžarac, zdolec, zgorec
- Ø: jug, gark (grik), maistral, šilok, garbin, zapad
- a: ustoka, bura
- nik: zapadnik

Najviše jednorječnih naziva za vjetrove nalazimo u *Gazofilaciju* Ivana Belostenca. Najčešći je sufiks -njak u *Gazofilaciju*.

Osim sufiksa -njak zastupljen je u starim zapisima i sufiks -ac, odnosno -ec zavisno od refleksa poluglasa. Tvorbeni dočetak -ac javlja se u nazivima štokavske i čakavske stilizacije, u kojima je poluglas dao *a*, a -ec u tekstovima kajkavske stilizacije u kojima je poluglas dao *e* (*dolnjac*, *gornjac*; *zdolec*,

¹¹ U zagradama su inicijali autora koji spominju naziv u citiranim djelima: LL = Luka Lukić, IF = Ivan Filakovac, JM = Jakov Mikalja, JH = Juraj Habdelić, IB = Ivan Belostenec, DB = Ardelio Della Bella.

zgorec). Neki nazivi tvore se nultim tvorbenim dočetakom: *jug*, *gark* (*grik*), *šilok*, *garbin*, *zapad*. Valja upozoriti da naziv za vjetar može biti oblikom isti kao i naziv za stranu svijeta: *jug*, *zapad*.

Osim tvorbe sufiksima -njak, -ac, -ec javljaju se i nazivi za vjetrova koji su tipični za primorsku Hrvatsku poput *bure* koju zapisuje Juraj Habdelić uz *veter sever*. Zanimljivo je da Habdelić zapisuje naziv toga vjetra s dva grafema *r* kao *burra*, što se podudara s Mikaljinim *Blagom* u kojem upravo tako piše *vjetar sjever*. *burra*. To znači da je Juraj Habdelić mogao preuzeti naziv iz *Blaga jezika slovinskoga*. Između objave Mikaljina i Habdelićeva rječnika nije proteklo mnogo godina, svega dvadesetak, obojica su pripadali isusovačkome redu pa je Habdelić mogao poznavati Mikaljin rječnik i nadahnjivati se njime. Razlika je samo u tome što Jakov Mikalja piše na štokavskoj jekavskoj stilizaciji hrvatskoga književnoga jezika (*vjetar sjever*), a Juraj Habdelić piše na kajkavskom ekavskoj stilizaciji hrvatskoga književnoga jezika (*veter sever*). Jakov Mikalja piše naziv *bure* s dva *r*, a to preuzima i Habdelić: *burra*.

Jakov Mikalja spominje i vjetar *maistral*. On kao jednu od vrsta vjetrova bilježi *vjetar zapadni s'maistralom*. *Maistral* odnosno danas *maestral* zapravo je romanizam, a nastao je prema latinskome *magistralis* što znači glavni. (*Hrvatski jezični portal*).

U *Gazofilaciju* se pod natuknicom *veter* zapisuje više vrsta južnih vjetrova, od kojih je jedan *široko*. Čitamo: *veter jug koji se od primorcev zove široko*. U Mikaljinu rječniku taj se južni vjetar zove *šilok*. Danas su uobičajeni nazivi za taj južni vjetar uparvo *šilok*, *široko*, *širok*. (*Hrvatski jezični portal*). Naziv je nastao prema talijanskome nazivu, a talijanski je naziv prema arapskome (*Hrvatski jezični portal*). Belostenčev *Gazofilacij* i inače daje podatke o arealu pojedinih riječi pa i u ovom primjeru za tu vrstu južnoga vjetra kaže da *primorci* zovu *široko*. Primorski nazivi za vjetrove često su romanizmi i to često mletacizmi bez obzira na to jesu li izvorni romanizmi (uglanom mletacizmi) ili su u naše primorske krajeve došli iz nekoga drugoga jezika preko mletačkoga. Ivan Belostenec spominje i vjetar *levant* koji opisuje kao *veter zdolec koji puše u zime od istoka sunčenoga*. *levant*. *Levant* je primorski vjetar i riječ potječe od talijanskoga *levante* (istok). Od primorskih se vjetrova još spominje i *garbin* u Mikaljinu rječniku. *Garbin* je jugozapadni vjetar, a naziv je također došao preko talijanskoga jezika.

Jednorječnice u samome nazivu mogu govoriti o smjeru vjetra: *zapadnjak*, *istočnjak*, *jug*, *zapad*. *Zapadnjak* i *istočnjak* tvore se od osnove koja govori o strani svijeta *zapad* i *istok* od koje vjetar puše i tvorbenoga dočетка -njak, a *jug* i *zapad* mogu značiti i naziv za stranu svijeta i naziv za vjetar.

Neke jednorječnice za nazive vjetrova govore o zemljopisnome prostoru iz kojega vjetar puše poput *madžarac* (sjeverni vjetar), *sremac* (istočni vjetar), (*gark/grik*). U našim primjerima takvi nazivi tvore se od osnove koja znači zemljopisni prostor s dočetcima -ac, odnosno nultim dočetakom. *Madžarac* je naziv vjetra koji zapisuju u svojim etnografskim zapisima Luka Lukić i Ivan

Filakovac i obojica bilježe da je riječ o svjevernome vjetru. To je razumljivo ako su autori iz slavonske Posavine, a Mađarska im je na sjeveru. Dakle, kada puše *mađžarac*, puše od sjevera.

Neki jednorječni nazivi za vjetrove jesu antonimi, primjerice *gornjac* – *dolnjac* ili *zgorec* – *zdolec*. Oni znače da jedan vjetar (npr. *gornjac*) puše iz jednoga određenoga smjera, a njegova je suprotnost vjetar koji puše iz suprotnoga smjera (npr. *dolnjac*).

1.2.2. Višerječni nazivi za vjetrove

U starim su rječnicima i u etnografskim zapisim zapisani i dvorječni i višerječni nazivi za vjetrove.

- vjetar istočni (JM, DB)
- vjetar od po noća (IF)
- veter od sunčenoga zahoda (IB)
- veter od sunčenoga zapada (IB)
- veter od izhoda sunčenoga (JH)
- veter od zahoda sunčenoga (JH)
- vjetar jug s istočnjakom (JM)
- vjetar oštkvijo od podne, poludnevi (JM)
- vjetar zapadni (JM)
- vjetar zapadnji s maistralom (JM)

Višerječni nazivi mogu imati strukturu:

Imenica *vjetar/veter* + pridjev

Kada su u nazivu imenica i pridjev, znači da je pridjev taj koji govori o smjeru vjetra: *vjetar zapadni*, *vjetar istočni*. Red riječi upravo je takav, na prvom je mjestu imenica, a na drugome pridjev koji označuje smjer iz kojega vjetar puše. To je uobičajeni način zapisivanja naziva u starim rječnicima po uzoru na latinski način zapisivanja nazivlja. Posebno je u biologiji taj način zastupljen (tzv. binarna nomenklatura). Prva je riječ ime roda, a druga vrsni atribut. Na isti su način u našim starim rječnicima zapisivani i jezikoslovni nazivi (KOLENIĆ 2006.), ali i mnogi drugi, pa i nazivi vjetrova. Dakle, ime je roda (genus proximum) na prvome mjestu (*vjetar*), a vrsni je atribut (*differentia specifica*) pridjev koji govori o tome po čemu se unutar toga roda navedeni član razlikuje od ostalih u skupini. U ovom slučaju pod rod podrazumijevamo i nadređeni pojam, skup (*vjetar*), a pod vrsni atribut pojedine su vrste vjetrova koje čine taj skup.

Imenica *vjetar/veter* + prijedlog *od* + strana svijeta (često pridjev + imenica)

Ako se spominju višerječni nazivi, oni mogu imati strukturu: *vjetar* + *od* + strana svijeta. Strana svijeta obično se izriče pridjevom i imenicom: *veter od sunčenoga zahoda*, *veter od izhoda sunčenoga*.

Imenica *vjetar/veter* + naziv za vjetar + prijedlog *s* + naziv za vjetar

Neki su višerječni nazivi povezani veznikom *s*: *vjetar jug s istočnjakom*, *vjetar zapadnji s maistralom*. Ti nazivi zanače da vjetar ne dolazi iz glavne strane svijeta, nego iz sporedne (*vjetar jug s istočnjakom* je jugoistočni je vjetar).

1.2.3. Opisni nazivi

Opisni nazivi za vjetar obično se sastoje od imenice *vjetar* i/ili naziva vjetra te objašnjenja iz koje strane vjetar puše, a mogu donijeti i druge podatke, primjerice u koje doba dana takav vjetar puše ili u koje godišnje doba: *veter zdolec koji puše zime od istoka sunčenoga*, *veter podsunčenjak koji puše od izhoda sunčenoga gda je jednak dan z noćjum*, 23. mart i septeb. Takve opise uz naziv često ima Belostenec u *Gazofilaciju*. U *Gazofilaciju* također možemo naći i podatke o tome iz kojega zemljopisnoga prostora vjetar puše i kako utječe na klimu. Tako za *garbin* piše: *Veter garbin, kruto nagel, koji vsa muti i meša, puše od pol dneva iz Libije, i Afrike med jugom pravem i bočnem, ki se zove Auster*.

2. Nazivi za strane svijeta

2.1. Već je rečeno da su nazivi za strane svijeta i vjetrova povezani. Tako nalazimo kao strane svijeta *izhod sunčeni*, *istok*¹², *ustok*, *istok sunčeni*, *sunac istoka*, *zapad*, *sunac zapada*, *zahod*, *po noća*, *po/l/noć*, *sjever/siver/sever*, *jug*, *po/l/dne*, *babin budžak*.

Ivan Filakovac spominje kako je u proljeće vrijeme u Retkovcima “potoplo uz vetrove proletne od sunac istoka i sunac zapada: iz babinog budžaka”. *Istok* u tom opisu vjetrova Ivan Filakovac ne spominje, a za vjetrove koji pušu od istoka (strana svijeta) odnosno od zapada (strana svijeta) kaže da su *od sunac istoka* odnosno *od sunac zapada*. Dvorječni naziv *sunac istoka* i *sunac zapada* nisam našla u ostalim proučavanim nazivima.

Među starim nazivima nalazimo i suvremene: *istok*, *zapad*, *jug*, *sjever/siver/sever*. Uz *istok* još se spominje *izhod sunčeni*. Za *zapad* nalazimo naziv *zapad* i *zahod* (*sunčeni zahod*) te *zašad*.

2.2. Istok je u starim rječnicima *istok*, *ustok*, *izhod sunčeni*, *istoč*, *istok sunčeni*, *sunac istok*.

2.3. Zapad je u starim rječnicima *zapad*, *zašad*¹³, *sunčeni zahod*, *sunčeni zapad*, *sunac zapad*.

¹² Neke smo nazive izveli iz pridjeva, primjerice *istok* od istočni (vjetar), *zapad* od zapadni (vjetar).

¹³ *Zašad* ima Marijan Lanosović u rječniku u gramatici *Neue Einleitung* (LANOSOVIĆ 1778).

2.4. Sjever se u starim rječnicima spominje kao *sjever/siver/sever, po/l/noć*. O nazivu *polnoć (ponoć)* za sjever valja nešto više reći.

Ivan Filakovac piše o vremenu zimi i vjetrovima koji obično zimi pušu u Retkovcima: "Vreme je dosta ladno, osobito oko sv. Tome, sv. Tri Kralja i sv. Vinka, uz vetrove madžarac od po noća i sremac od sunac istoka".¹⁴ Luka Lukoć također sjeverni vjetar zove *madžarac*. Dakle, u slavonskoj Posavini zimi je puhao sjeverni vjetar, *madžarac*.

Stranu svijeta koju Filakovac navodi kao *ponoća* valja posebno objasniti. Naziv *madžarac* očito je nastao prema osnovi *madžar* i dočетка -ac. Vjetar dakle puše od madžarske strane. Kako je Madžarska na sjeveru od Retkovaca pored Vinkovaca i sjeverno od Klakara u brodscome Posavlju, već sam naziv kaže da je *madžarac* sjeverni vjetar, vjerojatno hladan jer puše zimi. Luka Lukić izrijeком kaže da je *madžarac* sjeverni vjetar. Potvrdu da je *madžarac* sjeverni vjetar nalazimo u Ivana Filakovca u istoj rečenici odmah iza naziva toga vjetra: *madžarac* puše *od po noća*. U prošlosti hrvatskoga jezika *po/l/noć* nije bio naziv samo za vrijeme u danu suprotno od podneva, dakle u 0 sati i 0 minuta, nego i naziv za sjevernu stranu svijeta, sjever. Potvrdu da je *po/l/noć* nekada značilo i sjever nalazimo u starim hrvatskim rječnicima, osobito u onima nastalima na tlu kontinentalne Hrvatske. U hrvatsko-latinskom dijelu rječnika *Gazofilacij* Ivana Belostenca (BELOSTENEC 1740) pod natuknicom *Polnočnjak* piše v. *Veter*. Latinska je istovrijednica *Septentrio, aqvil*. Pod natuknicom *Veter* nalazimo nanizane jedan ispod drugoga osamnaest (18) naziva za vrste vjetrova, a pod dvanaestim (12.) značenjem nalazimo i *Veter polnočnjak, koji puše od pol noći*. v. n. 7. Uz taj vjetar latinska je istovrijednica *aparctias, septentrionalis*. Kako nas Belostenec upućuje na sedmo (7.) značenje, sigurni smo da misli na sjeverni vjetar jer pod brojem sedam nalazimo *veter sever*.

Nova slavonska i nimačka gramatika Matije Antuna Reljkovića (RELJKOVIĆ 1767) sadrži i pojmovni rječnik u kojemu nismo našli popis vrste vjetrova, ali u *Satiru iliti divjem čoviku* (RELJKOVIĆ 1762), Reljkovićevu poznatome pjesmotvoru, nalazimo stihove koji potvrđuju da se sjeverna strana svijeta zvala i strana *od ponoći* odnosno *ponoć*. Reljković navodi koje rijeke

¹⁴ Vrijeme se u 19. i 20. stoljeću u hrvatskim selima u Slavoniji određuje prema katoličkom kalendaru ili prema poljodjelskim radovima i obilježjima u prirodi. Dakle, ne govori se da je proljeće od 21. ožujka do 21. lipnja, ljeto od 21. lipnja do 22. rujna i sl. Luka Lukić godišnja doba uglavnom vezuje uz poljodjelske radove, a Ivan Filakovac uz dane određenih svetaca. Povezivanje vremena i dana određenih svetaca poznato je od najstarijih vremena i često pučke prognoze vremena spominju dan određenoga svetca kada se očekuje određeno vrijeme poput "Sveta Kata, snijeg na vrata". (V. VAKULA 2023; BORIĆ 2015; SIJERKOVIĆ 1996)

omeđuju Slavoniju pa navodi da je *Dunaj* na istoku, *Ilova* na zapadu, *Drava* od ponoći (dakle na sjeveru), *Sava* od podne (na jugu).

Slavonijo, zemljo plemenita,
vele ti si lipo uzorita,
nakićena zelenim gorama,
obaljana četirim vodama.
Na priliku zemaljskoga raja
rike teku sa četiri kraja.
Od istoka Dunaj voda pliva,
od zapada studena Ilova.
Od ponoći Drava voda miče,
kod Almaša u Dunav utiče.
A od podne Sava voda teče
i u Dunaj o Biograd češe.

Ignjat Alozije Brlić napisao je gramatiku hrvatskoga jezika protumačenu njemačkim jezikom (BRLIĆ 1833) strukturom po uzoru na Reljkovićevu i Lanosovićevu što znači da uz temeljnu gramatičku građu dodaje i pojmovni rječnik i obrasce razgovora da bi gramatika bila potpunija. Rječnik se nalazi u drugome dijelu gramatike pod naslovom *Najpotrebitije riči*. Rečeno je da je rječnik pojmovni što znači da se pod određenim naslovom navode natuknice iz značenjskoga polja toga naslova. Rječnik je njemčko-hrvatski. U drugome poglavlju pod naslovom *II. Svit i iztočaji* uz ostale natuknice nalazimo i natuknicu *Norden* i hrvatsku istovrijednicu *ponoćje*. Dakle, još sredinom 19. stoljeća u normativnim se knjigama *ponoćje* spominje kao sjever.

Da ne bismo dalje tražili potvrde za *po/l/noć* u značenju sjever, konzultirali smo još *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* (<https://kajkavski.hr/>) u kojemu pod natuknicom *sever* nalazimo tumačenje na suvremenome hrvatskome književnome jeziku kao “vrsta hladnog i oštrog vjetra”, a uz to značenje sjevernoga vjetra (“sjeverca”) piše i naziv *polnoćnjak*.

U suvremenome *Etimološkome rječniku hrvatskoga jezika* Ranka Mataševića pod natuknicom *ponoć* nalazimo bilješku *zast. sjever*. (MATASOVIĆ i dr. 2021)

Osim u hrvatskim sjevernim krajevima poveznica između *po/l/noći* i *sjevera* zabilježena i u drugim slavenskim jezicima. Riječ i njeno značenje praslavenskoga su podrijetla. U poljskom jeziku i danas se za sjever kaže *połnoc*, u ukrajinskom *північ*. U staroslavenskim dokumentima za sjever također piše *polunošb*. Premda je riječ *po/l/noć* praslavenskoga podrijetla, i danas je slabo poznata u značenju sjevera (strane svijeta) u hrvatskome jeziku, ona je još živa u poljskome i u ukrajinskome. U hrvatskim je tekstovima danas zastarjela, ali do 20. stoljeća smo ju nalazili.

2.5. Jug je u starim zapisima *jug*, ali i *po//dne*

Jug se često javlja kao termin za tu stranu svijeta. No, nalazimo i *podne*, *poldne*, *pol dneva* kao naziv za jug. Kako je leksem *po//noć* uz značenje pola noći značila i sjever, tako je *podne* značilo uz pola dana (12 sati) i jug u starijim tekstovima nastalima u Slavoniji. Podsjećamo na ranije zapisane stihove Matije Antuna Reljkovića: od *podne* Sava voda teče. U *Gazofilaciju* Ivana Belostenca za vjetar *garbin* piše da puše *puše od pol dneva iz Libije, i Afrike*. U *Rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* pod natuknicom *poldne* prvo je značenje "isto što i *poldan*", a drugo je značenje *jedna od četiriju strana svijeta: jug.* U rječniku u gramatici I. A. Brlića piše pod natuknicom *Süden - poldne*. Dakle, *po//noć* i *po//dne* (*po//dan*) stari su slavenski nazivi za sjever i jug koji su se u (sjevernoj) Hrvatskoj dugo zadržali. Prema literarnim izvorima, nazivi su bili sasvim uobičajeni u starim tekstovima, a nalazimo ih još i u 19. stoljeću (npr. Brlićeva gramatika).

Zaključak

Stari hrvatski nazivi za vjetrove i za strane svijeta uvijek su bili povezani značenjem. Tvorbeni sufiksi za vjetrove u velikoj se mjeri podudaraju u prošlosti i danas. To su sufiksi -njak (*zapadnjak*, *istočnjak*, *polnoćnjak*, *sučenjak*, *podsučenjak*), -ac/-ec (*dolnjac*, *gornjac*, *madžarac*, *sremac*, *zdolec*, *zgorec*). Danas na sufiks -njak rabimo nazive *sjevernjak*, *istočnjak*, *zapadnjak*, odnosno na -ac *sjeverac*. Ranije su vjetrovi mogli imati isto ime kao i strana svijeta, *zapad*, *jug*, dok danas južni vjetar završava dočetakom -o (*jugo*), a zapadni tvorbenim dočetakom -njak (*zapadnjak*). Često se i u starim tekstovima i danas u suvremenome hrvatskome književnome jeziku spominju dvorječnice pridjeva i imenice (u starim tekstovima najprije rod pa vrsni atribut): *zapadni vjetar*, *istočni vjetar*. Osim tih naziva, neki stari nazivi govore o zemlji ili području od kojega vjetar puše (*madžarac*, *sremac*), ili govore o dvama smjerovima iz kojih vjetar puše (sporednih strana svijeta) poput *vjetar zapadnji s maistralom*.

Nazivi za strane svijeta koji su do danas isti u suvremenome hrvatskome književnome jeziku: *jug*, *zapad*, *istok*, *sjever*. *Zapad* se u nekim starim rječnicima naziva i *zahod*, a Marijan Lanosović u rječniku u gramatici *Neue Einleitung* (LANOSOVIĆ 1778) za *zapad* ima *zašad*, dok ostale strane svijeta zove kao i danas. Uz *istok* nalazimo i naziv *ustok* (i vjetar *ustoka*). Uz naziv *sjever* (*siver*, *sever*) u rječnicima sjeverne hrvatske nalazimo i *po//noć*, a uz naziv *jug* također u tekstovima sjeverne hrvatske i *po//dne*.

Kod usustavljivanja hrvatskih naziva, pa i za vjetrove i strane svijeta, valja voditi računa i o starim hrvatskim nazivima, njihovoj tvorbi i značenju i na taj način usustaviti i hrvatsku terminologiju svih struka.

Literatura i izvori

- BELOSTENEC 1740 = BELOSTENEC I. *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium i Gazophylacium Illyrico-Latinum*. Zagreb: Pretisak. Ivan Belostenec *Gazopylacium*. Zagreb, 1973.
- BERBIĆ KOLAR i KOLENIĆ 2014 = BERBIĆ KOLAR E., KOLENIĆ Lj. *Sičanske riči*. Osijek, 2014.
- BILIĆ 2020 = BILIĆ A. Rukopisno čuvanje staroštokavske ekavice Retkovaca // Ivan Filakovac *Župa Retkovci 1898.–1902*. Zagreb – Vinkovci, 2020. 27–77.
- BORIĆ 2015 = BORIĆ M. Hrvatska kalendarska tradicija. Prvi stoljetni kalendar na hrvatskome jeziku // *Hum* 2015. 10/13. 45–82.
- BRLIĆ 1833 = BRLIĆ I. A. *Grammatik der illyrischem Sprache*. Budim 1833. Dostupno na <https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=10561> (Pristup 4. 8. 2025.).
- DELLA BELLA 1728. = DELLA BELLA A. *Dizionario italiano, latino, illirico*. Venecija 1728. <https://books.google.hr/books?id=2fFLAAAAcAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=falsehttps://books.google.hr/books?id=2fFLAAAAcAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (Pristup 4.8.2025.).
- FILAKOVAC 2020. = FILAKOVAC I. *Župa Retkovci 1898.–1902*. /prir. Bilić, Anica/. Zagreb – Vinkovci, 2020.
- GALOVIĆ 2022 = GALOVIĆ F. Nekadanji narodni govor sela Klakara u Posavini // *Šokačka rič* 19. 57–96.
- FINKA i ŠOJAT 1975 = FINKA B. ŠOJAT A. Hrvatski ekavski govori jugozapadno od Vinkovaca // *Radovi Centra za znanstveni rad Vinkovci* 3. 5–131.
- HABDELIĆ 1670 = HABDELIĆ J. *Dictionar ili reči slovenske*. Grac. Dostupno: <https://digitalna.nsk.hr/?pr=iiif.v.a&id=10719> (Pristup 3.8.2025.).
- Hrvatska enciklopedija. <https://enciklopedija.hr/> (Pristup 3. 8. 2025.).
- Hrvatska jezična riznica. <http://riznica.ihj.hr/index.hr.html> (Pristup 3.8.2025.).
- Hrvatski jezični portal. <https://hjp.znanje.hr/> (Pristup 3. 8. 2025.).
- IVŠIĆ 1913 = IVŠIĆ S. Današnji posavski govor // *Rad* 1913. 197. 113–162.
- KOLENIĆ 2006 = KOLENIĆ Lj. Pogled u tvorbu staroga hrvatskoga gramatičkoga nazivlja // *Filologija* 2006. 46–47. 151–164.
- KOLENIĆ 1998 = KOLENIĆ Lj. Slavonski dijalekt // *Croatica* 1998. 27. 101–116.
- KOLENIĆ i BILIĆ 2005 = KOLENIĆ Lj., BILIĆ A. Govor mjesta Retkovaca // *Šokačka rič* 2. 5–22.
- LANOSOVIĆ 1778 = LANOSOVIĆ M. *Neue slavonsische und deutsche Grammatik*. Osijek. <https://digitalna.nsk.hr/?pr=iiif.v.a&id=10664&vwopt=%7B%22pages%22%3A%5B2%5D%2C%22view%22%3A%22image%22%7D> (Pristup 3.8.2025.).
- LUKIĆ 2020 = LUKIĆ L. Opis sela Klakarja (1905.–1953.) // *Zbornik za narodni život i običaje*. Knjiga 61. Prir. Vuković, Marinko. Zagreb – Klakar, 2020.
- MATASOVIĆ 2021 = MATASOVIĆ R., IVŠIĆ MAJIĆ D. PRONK T. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*. 2. svezak. O – Ž. Zagreb, 2021.
- MATASOVIĆ 2016 = MATASOVIĆ R., PRONK T., IVŠIĆ D., BROZOVIĆ RONČEVIĆ D. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*. 1. svezak. A – Nj. Zagreb 2016.
- MIKALJA 1649–51 = MIKALJA J. *Blago jezika slovinskoga*. Ancona – Loreto, 1149–51. Dost. https://archive.org/details/blago_jezika_slovinskoga_illi_slovník_1649_jacobi_micalia/page/430/mode/2up (Pristup 25.6.2025.).
- Online etymology dictionary. <https://www.etymonline.com/>

- Prolexis enciklopedija. <https://proleksis.lzmk.hr/> (Pristup 3. 8. 2025.).
- RELJKOVIĆ 1762 = RELJKOVIĆ M.A. Satir iliti divji čovik. Dresden, 1762. https://www.google.hr/books/edition/Satir_iliti_divji_%C4%8Dovik/fcg1EQAAQBAJ?hl=hr&gbpv=1&printsec=frontcover (Pristup 3.8.2025.).
- RELJKOVIĆ 1767 = RELJKOVIĆ M.A. Nova slavonska i nimačka gramatika. Zagreb, 1767. (<https://virtualna.nsk.hr/hrvatske-gramatike/nova-slavonska-i-nimacska-grammatika-matija-antun-relkovic/>) (Pristup 4.8.2025.)
- Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika. <https://kajkavski.hr/>
- SIJERKOVIĆ 1996 = SIJERKOVIĆ M. Pučko vremenoslavlje. Zagreb, 1996.
- SKRAČIĆ 2003–2004 = SKRAČIĆ V. Nazivi vjetrova i strana svijeta u jadranskoj toponimiji // Folia onomastica Croatica 2003–2004. 12–13. 433–448.
- VAKULA 2023 = VAKULA Z. Vjerske teme i vrijeme. Zagreb, 2023.
- VUKOVIĆ i MILOŠ 2015 = VUKOVIĆ M., MILOŠ I. Etnolingvistički pogled na Klakar početkom 20. stoljeća // Fluminensia, 2015. god. 27., br. 1. 71–85.

Older names for the cardinal points and winds or *The Hungarian wind that blows from midnight*. Old Croatian names for the winds and the cardinal directions were always connected in meaning. Winds were often named after the cardinal directions. The article discusses Croatian names for winds and the cardinal points in old Croatian dictionaries and in the ethnographic records of Luka Lukić and Ivan Filipovac in the Vinkovci and Brod areas. The formation suffixes for winds largely coincide in the past and today such as suffix -njak (zapadnjak, istočnjak, polnočnjak, sučenjaj, podsučenjaj), suffix -ac/-ec (dol-njac, gornjac, madžarac, sremac, zdolec, zgorec). Previously, winds could have the same name as the cardinal direction - west (zapad), south (jug), while today the south wind ends with the suffix -o (jugo), and the west wind with the suffix -njak (zapadnjak). We often find compound names made up of the adjective and noun such as west wind (zapadni vjetar), east wind (istočni vjetar). Some old names refer to the country or area from which the wind blows (madžarac – Hungary, grič – Greece, sremac – Srijem). The names for the sides of the world may be the same in the past and today: istok (east), zapad (west), sjever/siver/sever (north), jug (south). The names for the west in old texts are zapad, zašad, sunčeni zahod, sunčeni zapad, sunac zapada. The names for the east in old texts are istok, ustok, izhod sunčeni, sunčeni istok, sunac istoka. The names for the north in old texts are: sjever/siver/sever (north), polnoć/ponoć (midnight). Polnoć/ponoć (midnight) is the old Slavic name for midnight and for the north side of the world. The names for the south in old texts are jug (south) and poldne/podne (noon). Podne/poldne is the old Slavic name for noon and south side of the world.

Keywords: old terms, winds, side of the world, midnight (north), noon (south)

ВОЛОДИМИР ШИЛОВ
(Печ, Угорщина)

Діалектні елементи у мовному ландшафті Закарпаття: перелік слів та історичний підхід до їх вивчення

Анотація: У статті аналізується використання діалектних елементів української мови на вуличних написах у Закарпатській області. Ці дані були зібрані влітку 2021 р. у таких закарпатських містах, як Ужгород, Мукачево, Хуст, Берегове, Рахів, Тячів, Чоп та Іршава. Далі було проведено діяхронічний аналіз, який полягає у пошуку цих слів у словниках закарпатської лексики з різних історичних періодів. Результатом цього аналізу стала таблиця, де можна побачити, коли саме було вперше зафіксовано той чи інший діалектний елемент. Таким чином, з'являється можливість розширити сферу дослідження мовного ландшафту, пов'язавши його з діалектологією.

Ключові слова: закарпатський діалект, діалектологія, мовний ландшафт, Закарпаття

У Закарпатській області протягом багатьох століть співіснують різні говірки одного діалекту, діалекти однієї мови та різні мови (ГАЗДАГ 2017: 53). Більше того, Закарпаття «лежить на межі західної та східної християнських цивілізацій», через що Степан Черничко та Чілла Фединець називають його «українським Вавилоном» (ЧЕРНИЧКО, ФЕДИНЕЦЬ 2014: 185). Місцеві дослідники стверджують, що для громадських місць регіону полілінгвізм був притаманний ще в першій половині ХХ ст. (ГІРЕШ-ЛАСЛОВ ТА ІН. 2021: 89). Таким чином, складна мовна ситуація в Закарпатській області безпосередньо пов'язана з історичними подіями (БЕРЕГСАСІ ТА ІН. 2020: 262).

Українські говірки, що побутують тут, належать до найархаїчніших у карпатській групі діалектів південно-західного наріччя (ШУМИЦЬКА 2021a: 1). Втім, до ХІХ ст. місцеві жителі не надто замислювалися над багатством своєї мови. Лише з приходом романтизму, що змінив просвітницький раціоналізм і сприяв поширенню національної романтики, у них почали з'являтися різні роздуми з цього приводу (ЧЕРНИЧКО, ФЕДИНЕЦЬ 2014: 204). Прикладом для них тоді стали національні та мовні рухи інших слов'янських народів, що проживали на території Угорщини, зокрема сербів і словаків (ФЕДИНЕЦЬ, ЧЕРНИЧКО 2022: 63).

За результатами перепису 2001 р. лише 0,54% населення регіону зазначили «русинську» як рідну мову (ШУМИЦЬКА 2021b: 9). Утім,

суперечки щодо національної ідентичності закарпатських українців тривають і досі. Варто наголосити, що в цій роботі не буде жодних спроб науково підтвердити або спростувати існування «окремої русинської мови». Як зазначає Черничко, це питання не може бути вирішене виключно лінгвістами, оскільки на сьогодні не існує чітких лінгвістичних критеріїв для визначення того, що саме вважати мовою, а що – діалектом (ЧЕРНИЧКО 2017: 115–116). Галина Шумицька також припускає, що мета сучасного «русинського руху» на Закарпатті є виключно політичною (ШУМИЦЬКА 2021b: 7).

У цій статті розглядаються діалектизми, зафіксовані в мовному ландшафті Закарпатської області. Слід зазначити, що ще у 1997 р. Р. Лендрі та Р. Бурхіс визначилися з тим, які саме матеріали на вулицях міст і сіл можна включати до сфери дослідження мовного ландшафту. Це, наприклад, дорожні знаки, назви вулиць і площ, рекламні вивіски, оголошення, написи на приватних і урядових будівлях, графіті тощо (LANDRY, BOURNIS 1997: 23). Звичайно, список письмових знаків, доступних для аналізу, постійно доповнюється іншими дослідниками. До прикладу, П. Бакхауз звертає також увагу на наліпки «від себе» і «на себе» на входних дверях та килимки для ніг із різними написами (BACKHAUS 2006: 55), а М. Себба – на рухомі знаки, такі як реклама на автобусах (SEBBA 2010).

Тішить, що й закарпатські дослідники активно розширюють наше уявлення про мовний ландшафт. У 2011 р. вийшла стаття Леся Белея, в якій аналізувалися любовні замки, зібрані на пішохідному мості в Ужгороді (БЕЛЕЙ 2011), а у 2020 р. Аніко Берегсасі та Степан Черничко опублікували монографію про банкноти, що існували в різні періоди історії Закарпаття (БЕРЕГСАСІ, ЧЕРНИЧКО 2020). Важливим моментом є те, що Берегсасі та Черничко у своїй роботі використовують саме історичний підхід.

Якщо узяти мовний ландшафт України загалом, то діахронічний аналіз вперше було застосовано Анетою Павленко у 2010 р. Згідно з твердженням Павленко, мовні зміни є безпосереднім наслідком трансформацій політичних режимів, тому у своєму дослідженні, присвяченому Києву, вона розділяє джерела інформації на кілька історичних періодів, починаючи з IX ст. і закінчуючи сучасними даними (PAVLENKO 2010: 135–148).

Для діахронічного аналізу діалектизмів у мовному ландшафті Закарпатської області необхідно враховувати два типи даних. До першого типу належать фотографії сучасних вуличних написів із використанням закарпатських слів. Усі знімки були зроблені безпосередньо автором цієї роботи у восьми містах регіону (Ужгород, Мукачево, Берегове, Хуст, Рахів, Тячів, Іршава та Чоп) у червні 2021 р. Приклади таких вуличних написів можна побачити на зображеннях 1 та 2.

Зображення 1. Напис «варош» (фотографія з власного архіву автора, м. Ужгород, 2021 р.)

Зображення 2. Вивіска магазину «Бовт» (фотографія з власного архіву автора, м. Рахів, 2021 р.)

Усього було зібрано кілька сотень фотографій з різних куточків Закарпаття. Це досить великий корпус, де нас передусім цікавлять лексеми, що також зустрічаються в архівних писемних джерелах. Отже, другий тип даних – це словники та інші писемні пам’ятки, написані місцевим варіантом української мови в різні історичні періоди, починаючи з XVI ст.

Поєднавши ці два типи джерел, з’являється можливість простежити:

- коли саме діалектизми з вулиць закарпатських міст починають фіксуватися в писемних пам’ятках;
- які діалектні елементи збереглися до наших днів і продовжують активно використовуватися місцевим населенням.

Петро Лизанець вважає дані писемних пам’яток найбільш надійним критерієм при визначенні давності лексем, зокрема запозичень (ЛИЗАНЕЦЬ 1976: 87). Звісно, те чи інше слово могло існувати в закарпатських

говорах значно раніше, ніж його зафіксували пам'ятки, але з точки зору мовного ландшафту це не має великого значення.

На думку Шандора Бонкало, до другої половини XVI ст. закарпатські слов'яни не мали і не могли мати власної літератури, оскільки вони задовольнялися церковними книгами російської та сербської редакцій (БАРАНЬ 2018: 14). Усе змінилося з появою Реформації в Європі у XVI ст., що спровокувало формування літератури народною мовою. Як прихильники, так і противники цього напрямку поступово почали усвідомлювати, яке величезне значення має зрозуміле для народних мас слово, якого зброєю воно може бути в руках тих, хто вміє ним користуватися. Як наслідок, на XVI–XVIII ст. припадає розквіт української літератури народною мовою (ДЕЖЕ 1967: 120). Іван Франко так і називає писемні пам'ятки того часу «народною літературою» (ДЕЖЕ 1981: 19).

У цьому плані Закарпаття не було винятком. Місцеві священники перейняли від протестантів вчення, згідно з яким Святе Письмо повинно бути зрозумілим для простих людей. Вони переписували на свій лад перші Євангелія, привезені з Польщі, що певною мірою робило такі твори оригінальними (БАРАНЬ 2018: 14). Саме тому Бонкало звертає увагу лінгвістів на важливість дослідження літературних пам'яток XVI–XVIII ст., написаних місцевими закарпатськими говірками. За його твердженням, ці джерела мають особливу цінність для вивчення історії угорсько-українських мовних взаємин (БАРАНЬ, РОМАНЮК 2012: 164).

Угорський мовознавець Ласло Деже створив словник «Нягівських Повчань» XVI ст. (ДЕЖЕ 1985) та писемних пам'яток регіону XVII–XVIII ст. (ДЕЖЕ 1996). На думку самого Деже, серед джерел цього періоду найбільшу цінність мають «Нягівські Повчання», оскільки вони є найстарішим зразком української літературної мови в її закарпатському варіанті. Водночас вони належать до того незначного числа закарпатських творів, які можна вважати оригінальними (ДЕЖЕ 1967: 225–226).

Текст «Нягівських Повчань» є дуже показовим для характеристики свого часу, адже народна мова тут уже не сприймається як «зло», якого слід було уникати за можливості. Навпаки, автор використовує її як цінний ресурс, аби донести свою думку до місцевих селян, і саме цей аспект надає пам'ятці особливого значення. Загалом Деже зібрав і проаналізував 2749 слів із «Нягівських Повчань», чим зробив вагомий внесок у розвиток української історичної лексикології та діалектології (БАРАНЬ, РОМАНЮК 2012: 165). У 2006 р. «Нягівські Повчання» були перевидані під редакцією Андраша Золтана (ЗОЛТАН 2006), завдяки чому ця важлива історична пам'ятка залишається доступною для ознайомлення.

Деже припускає, що вплив «Нягівських Повчань» був настільки сильним, що спричинив появу цілої групи писемних творів на Мармарощині у XVII ст. (історичній області в Карпатах, більша частина якої нині належить до Закарпаття). До них він відносить «Углянський Ключ», «Углянське Учительне Євангеліє», «Сокирницький Збірник», «Збірник попа Ігна-

тія» тощо. В усіх цих пам'ятках Деже вбачає чітку тенденцію до вживання народної мови (ДЕЖЕ 1967: 121). Бонкало також високо оцінює з погляду мовознавства й змісту мармароські твори, написані до XVIII ст. (БАРАНЬ 2018: 14). Втім, усі вони (за винятком «Нягівських Повчань») є переписами або переробками популярних на той час текстів.

Можна сказати, що в XVI–XVIII ст. учительні Євангелія були найпоширенішим жанром закарпатської літератури нарівні з полемічними творами. До останніх Деже відносить праці Михайла Андрелли (Оросвиговського) – єдиного автора, ім'я якого дійшло до нас з того далекого часу (ДЕЖЕ 1981: 19). Твори полеміста Андрелли, як і «Нягівські Повчання», були оригінальними. Хоч автор намагається користуватися книжною літературною мовою того часу та церковнослов'янською, однак тут також присутні елементи народної мови. На думку Деже, Андрелла намагався переконати у своїй правоті не стільки тих, з ким безпосередньо сперечався (і хто знав книжну літературну мову), скільки простих священників, які читали його тексти (ДЕЖЕ 1967: 121). Бонкало називає Андреллу «фанатиком із вузьким світоглядом», але все ж визнає його внесок в історію закарпатської літератури (БАРАНЬ 2018: 14).

На жаль, до нас дійшла лише обмежена кількість писемних пам'яток із Закарпаття, датованих XVIII ст. або раніше. Багато з них було знищено під час війн, а інші – через халатність нащадків, тобто греко-католицьких священників (ДЕЖЕ 1967: 118; БАРАНЬ 2018: 14). Тому про закарпатську писемність XVI–XVIII ст. ми не можемо скласти точне уявлення, хоча відомо, що після цього періоду тенденція до вживання народної мови значно послабшала.

Тим не менш, на думку Петра Лизанця, вже в першій половині XIX ст. тема угорських запозичень в українських говорах Закарпаття почала цікавити як місцевих, так і інших дослідників (ЛИЗАНЕЦЬ 1976: 55). Найціннішими джерелами XIX ст. є дві праці Ласло Чопея – “Magyar szók a rutén nyelvényben” (укр. «Угорські слова в русинській мові») (CSOPEY 1881) та «Русько-мадярський словарь» (ЧОПЕЙ 1883). У першій праці досліджуються угорські слова в «русинській мові» на основі рідних для автора березьких говірок. Друга пам'ятка залишила ще глибший слід у вивченні закарпатських діалектизмів, адже налічує близько 20 тисяч слів. Є. Барань і Р. Романюк вважають цей словник цінною діалектологічною працею, а самого Чопея називають засновником угорської україністики (БАРАНЬ, РОМАНЮК 2012: 162–163).

Окрім цього, до уваги також бралися словники Івана Верхратського (ВЕРХРАТСЬКИЙ 1899; ВЕРХРАТСЬКИЙ 1901), Володимира Гнатюка (ГНАТЮК 1898; ГНАТЮК 1909), Антонія (Антала) Годинки (ГОДИНКА 1922), Кальмана Мате та Деже Волошиновича (MÁTHÉ, VOLOSSY-NOVICH 1940), Петра Лизанця (ЛИЗАНЕЦЬ 1976) і Михайла Капраля (КАПРАЛЬ 2017).

У табл. 1 подано діалектизми, які можна знайти як у сучасному мовному ландшафті Закарпаття, так і в наведених вище писемних пам'ятках.

Діалектизм	Де Няг	Де 17- 18	Cs	Чо	Ве	Гн	Го	Мá + Vo	Ли	Ка
Алдомаш (алдамаш)		+	+	+		+			+	+
Александр				+						+
Бабовка									+	+
Бавка										+
Баник				+	+					+
Банош (бануш)										+
Баньки (банька)										+
Берегсас										+
Бетяр			+	+		+			+	+
Бетярський (-ый)									+	+
Бітанга (битанга, битанка)		+	+	+		+			+	+
Біціглі (біцігля, бицикли)								+	+	+
Бовт			+	+	+	+			+	+
Бограч									+	+
Бокораш										+
Бриндзя					+					
Бутор (бутурья, газібутор)				+		+			+	+
Варга				+	+					+
Варишський (варошський)	+	+		+		+			+	+
Варош (вариш, варьш, вареш)	+	+		+		+			+	+
Вичурниці (вичорниці, вичурки)				+					+	
Вурда				+						
Гамора (гамор)		+	+	+					+	+
Годинка				+	+	+		+	+	+
Гомбовці, гамбовці									+	+
Гуляш (левеш)			+	+		+			+	+
Гурка					+				+	+
Гуркалови (гуркалув, гуркалів)									+	+
Газда (газда, казда)	+	+	+	+		+		+	+	+

Газдівський, газдів (газдувський)									+	+
Дашто (дешто, дачто)	+			+		+		+	+	+
Дзюбачки (-ы)				+						
Дзяма				+		+				+
Доган (догань)		+	+	+		+			+	+
Донгов (дунгов)										+
Дуфорт										+
Жумарка (-и)										+
Забераємо (заберати)							+			+
Заїсти				+						+
Інок (инок)				+						
Кавіль (кавиль), кавій (кавей)				+	+	+			+	+
Карфіола (карфіол)									+	+
Керт		+	+	+	+	+			+	+
Кіко (тіко)						+				
Кісто				+					+	
Кіфлик (кіфлі, кіфлік), кіфлички						+			+	+
Кліма										+
Кнедлики (кнедлик), кнедлі										+
Колач (калач)				+		+		+	+	+
Комен (комин)				+						+
Коруна	+			+						+
Кремзлики, кремзлик										+
Крумплі (кромплі, крумпля)					+				+	+
Куфер (куферт)									+	+
Лангош									+	+
Левеш					+				+	+
Леквар (лекварь)				+				+	+	+
Лечо (лечов), леччо									+	+
Лопатки (лопатки, лопатка)				+	+				+	+
Лоці печене (-є), лоці- печене, лоці									+	
Лугош									+	+
Мачанка				+	+			+	+	+
Мачкопес (мачка)				+	+	+		+	+	+
Мнясо	+			+	+				+	+

Молочарня									+
Моторбіцглі (моторбіцгля)								+	+
Огинь (огень)	+	+		+				+	+
Отворені (отворений)									+
Отрова (отрава)				+					+
Палачінта (палачинта)			+	+				+	+
Палинка, палиночка (паленка)		+		+	+	+		+	+
Паніка									+
Папрікаш, попрікаш (попригаш)								+	+
Парадички (-ы, -а)				+	+			+	+
Пасуля (пасоль, пасоля)		+		+	+			+	+
Печенина				+	+				+
Печучка (пекучка)				+	+				+
Пікниця				+	+	+			+
Піціцький (-ый) (піцінький, -ый)			+	+	+			+	+
Плай				+					+
Пой						+	+		+
Поливка				+	+	+		+	+
Польскі (польскій, -ий, -ый)				+				+	
Працюю, працює (працювати)		+		+			+	+	+
Пуцо-галушки (пуцогалушки)								+	
Різанки (-ы, -а)				+	+	+			+
Руминський (румынский)									+
Руснацький (-ый)				+					+
Свіжина (свіжына)				+	+				+
Сторнац (стурнац, турнац)								+	
Страпачки (-а)									+
Тай	+			+					+
Танір			+		+	+		+	+
Токан			+	+	+				+
Торгоню (торгоня)								+	+
Туй (туйка)	+			+	+	+		+	+

Уд (вуд)	+	+		+					+
Ужанський (-ый)									+
Унгварський (-ый)									+
Упити				+			+		
Усячино (усячина)	+			+					
Файний (-ый), файно					+	+		+	+
Файта (файт)				+	+	+		+	+
Фанки (фанк, фанка, фанкі, фанкы)				+				+	+
Фіглі (фігля, фигля)				+					+
Фільц (філц)									+
Фірганги (-ки), фірхонг, фір(г)анок					+	+			+
Фриштик (фрыштик, фрыштык)		+			+	+			+
Хосен (хосна)	+	+			+			+	+
Хыжа (хижа)	+	+		+	+	+		+	+
Цитриновий (цітроновий)								+	+
Цімбор (цімбора)			+	+	+	+		+	+
Цімборашка									+
Цукраня									+
Чаламада (чоломада)								+	+
Чарда						+		+	+
Червений (-ый) (черлений, -ый)	+	+		+	+	+		+	+
Чижмарь				+					+
Чоколадка (чоколада, човколада)								+	+
Чопований (-ый)									+
Шалата			+	+				+	+
Шовдарь (шовдар, шолдар, шовдирь)		+	+	+	+			+	+
Шойт								+	+
Юдіта									+
Яфина									+

Табл. 1. Наявність діалектизмів із сучасного мовного ландшафту
Закарпатської області в писемних пам'ятках¹

¹ Примітки до табл. 1: «Де Няг» (ДЕЖЕ 1985), «Де 17-18» (ДЕЖЕ 1996), «Cs» (CSOPEY 1881), «Чо» (ЧОПЕЙ 1883), «Ве» (ВЕРХРАТСЬКИЙ 1899; ВЕРХРАТСЬКИЙ 1901), «Гн» (ГНАТЮК 1898; ГНАТЮК 1909), «Го» (ГОДИНКА 1922), «Ма+Vo» (MÁTHÉ, VOLOSSYNOVICH 1940), «Ли» (ЛИЗАНЕЦЬ 1976), «Ка»

Корпус діалектизмів у мовному ландшафті Закарпаття може згодом бути доповнений новими елементами, оскільки поточний аналіз проводився не в усіх населених пунктах регіону і протягом досить обмеженого періоду часу. Крім того, у табл. 1 розглядалися не всі доступні словники. Однак вже зараз можна спростувати думку Леся Белея про те, що діалектні елементи «лише зрідка» з'являються на вулицях міст Закарпатської області (БЕЛЕЙ 2012: 210). Як видно з табл. 1, цей корпус уже налічує понад 120 діалектизмів.

Окремо хотілося б поговорити про угорські запозичення (або мадяризми), які дуже глибоко проникли в місцеві говірки. Оскільки в табл. 1 були задіяні джерела, що спеціалізуються безпосередньо на мадяризмах у закарпатському діалекті (CSOPEY 1881; ЛИЗАНЕЦЬ 1976), то можна стверджувати, що загалом на вуличних написах виявлено близько 60 слів, запозичених з угорської мови. Дуже цікаво, що іменники угорського походження можуть узгоджуватися з українськими прикметниками у роді, хоча в угорській мові ця граматична категорія відсутня. Так, наприклад, окрім лексем «варош» та «бовт», про які вже згадувалося раніше (зображення 1 та 2), на вулицях закарпатських міст можна знайти також словосполучення «великий варош» і «м'ясний бовт» (зображення 3). Слово «бітанга» в закарпатських говірках отримало жіночий рід («мала бітанга»), а назва «АВС», що вживається в Угорщині для позначення магазинів із товарами повсякденного вжитку, – середнього роду («смачне сімейне АВС»). Незважаючи на те, що вивіски «АВС» з'явилися на Закарпатті лише на початку 90-х років минулого століття, вони міцно закріпилися в місцевому мовному ландшафті.

Зображення 3. Написи говіркою «м'ясний бовт» та «смак от душі до серця» (фотографія з власного архіву автора, м. Мукачево, 2021 р.)

Серед інших цікавих прикладів варто відзначити можливість утворення від угорських запозичень на Закарпатті демінутивів і форм множини за

(КАПРАЛЬ 2017). Слова в дужках фіксують альтернативні форми до діалектних елементів мовного ландшафту, виявлені в писемних пам'ятках.

допомогою українських суфіксів та закінчень. Зменшувальні форми спостерігаються у двох випадках: «палиночка» (від слова «палинка») і «кіфлички» (від слова «кіфлик», а точніше від форми множини – «кіфлики»). На думку Лизанця, подібні слова вже не можна вважати власне мадяризмами, оскільки вони утворилися безпосередньо у закарпатському мовному середовищі на основі раніше запозиченої лексики (ЛИЗАНЕЦЬ 1976: 71). Форми множини також фіксуються у наступних прикладах: «палинка» – «палинки» і «лангош» – «лангоші» (зображення 4).

Зображення 4. Вуличний напис зі словом «лангоші» (фотографія з власного архіву автора, м. Мукачево, 2021 р.)

Основною метою статті було продемонструвати, як діяхронічний аналіз здатен розкривати особливості місцевого колориту на рівні вуличних написів певного регіону. Таким чином, історичний підхід до вивчення мовного ландшафту дозволяє розширити сферу застосування подібних досліджень, поєднуючи їх з історією, діалектологією, культурологією, соціологією, етнологією та іншими науками.

Література

- БАРАНЬ, РОМАНЮК 2012 = БАРАНЬ Е., РОМАНЮК Р. Исследования в области украинской диалектологии в Венгрии // Studia Slavica Hung., 2012. № 57 (1). 161–169. DOI: [10.1556/SSlav.57.2012.1.9](https://doi.org/10.1556/SSlav.57.2012.1.9)
- БАРАНЬ 2018 = БАРАНЬ Є. Шандор Бонкало – дослідник української мови, діалектології та літератури // Studia Slavica Hung., 2018. № 63 (1). 9–18. DOI: [10.1556/060.2018.63.1.2](https://doi.org/10.1556/060.2018.63.1.2)
- БЕЛЕЙ 2011 = БЕЛЕЙ Л. Любовні замки як елемент мовного ландшафту // Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Серія: Філологічні студії, 2011. № 6. 27–30. DOI: [10.31812/filstd.v6i1.770](https://doi.org/10.31812/filstd.v6i1.770)

- БЕЛЕЙ 2012 = БЕЛЕЙ Л. Мовний ландшафт Закарпатської області України початку ХХІ ст.: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 2012.
- БЕРЕГСАСІ ТА ІН. 2020 = БЕРЕГСАСІ А., ФЕДИНЕЦЬ Ч., ЧЕРНИЧКО С. Статус української, угорської та інших мов на території сучасного Закарпаття: порівняльний аналіз // Патер І. Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2020. 254–267.
- БЕРЕГСАСІ, ЧЕРНИЧКО 2020 = БЕРЕГСАСІ А., ЧЕРНИЧКО С. Гроші та (мовна) політика: Візуальна конструкція мовної політики на банкнотах на території сучасного Закарпаття. Törökbálint: Termini Egyesület, 2020.
- ВЕРХРАТСЬКИЙ 1899 = ВЕРХРАТСЬКИЙ І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів. Ч. І: Говори з наголосом рухомим. Львів: Наукове Товариство імені Шевченка, 1899.
- ВЕРХРАТСЬКИЙ 1901 = ВЕРХРАТСЬКИЙ І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів. Ч. II: Говори з наголосом сталим. Львів: Наукове Товариство імені Шевченка, 1901.
- ГАЗДАГ 2017 = ГАЗДАГ В. Вплив державної мови на угорські говори Закарпаття // Козак І. Проблеми і перспективи розвитку науки в Україні та світі: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 27–28 жовтня 2017 р.). Київ: ГО «Інститут інноваційної освіти», 2017. 53–55.
- ГІРЕШ-ЛАСЛОВ ТА ІН. 2021 = ГІРЕШ-ЛАСЛОВ К., КОРМОЧІ З., МАРКУ А., МАТЕЙ Р., ТОВТ-ОРОС Е., ЧЕРНИЧКО С. Угорці й угорська мова на Закарпатті. Закарпаття 1920–2020. Törökbálint: Termini Egyesület, 2021.
- ГНАТЮК 1898 = ГНАТЮК В. Етнографічні материяли з Угорської Руси. Т. II: казки, байки, оповідання про історичні особи, анекдоти. Львів: Наукове Товариство імені Шевченка, 1898.
- ГНАТЮК 1909 = ГНАТЮК В. Етнографічні материяли з Угорської Руси. Т. IV: казки, легенди, новелі, історичні спомини з Банату. Львів: Наукове Товариство імені Шевченка, 1909.
- ГОДИНКА 1922 = ГОДИНКА А. Русинсько-мадярський словарь глаголу. Глаголница. Сборка всѣхъ глаголовъ пудкарпатско-русинского языка. Ужгород: Книгопечатня Юлія Фелдешія, 1922.
- ДЕЖЕ 1967 = ДЭЖЕ Л. Очерки по истории закарпатских говорів. Budapest: Akadémiai K., 1967.
- ДЕЖЕ 1981 = ДЭЖЕ Л. О языке украинского полемиста М. Андреллы и закарпатской «народной литературы» XVII в. // Studia Slavica Hung., 1981. № 27. 19–52.
- ДЕЖЕ 1985 = ДЭЖЕ Л. Украинская лексика сер. XVI века: Няговские Поучения (словарь и анализ). Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1985.
- ДЕЖЕ 1996 = ДЭЖЕ Л. Деловая письменность русинов в XVII–XVIII веках. Словарь, анализ, тексты. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 1996.
- ЗОЛТАН 2006 = ЗОЛТАН А. Няговские Поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с ввводной статьей Ласло Дэже. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológia Tanszék, 2006.

- КАПРАЛЬ 2017 = КАПРАЛЬ М. Русинський орфографічний словарь (з граматичними таблицями). Nyiregyháza: Örökségünk Könyvkiadó Kft., 2017.
- ЛИЗАНЕЦЬ 1976 = ЛИЗАНЕЦЬ П. Венгерско-украинские межъязыковые связи. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- ФЕДИНЕЦЬ, ЧЕРНИЧКО 2022 = ФЕДИНЕЦЬ Ч., ЧЕРНИЧКО С. Історично-структурні чинники мовного розвитку Закарпаття в період Австро-Угорської монархії (1867–1918) // Соляр І. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 35. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2022. 63–77.
- ЧЕРНИЧКО 2017 = ЧЕРНИЧКО С. Русинська – мова або діалект? Освітлення проблеми на основі понять соціолінгвістики // Márku A., Tóth E. Többszempontú nyelvészet, regionalitás, nyelvoktatás. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból III. Ungvár: "RIK-U", 2017. 108–117.
- ЧЕРНИЧКО, ФЕДИНЕЦЬ 2014 = ЧЕРНИЧКО С., ФЕДИНЕЦЬ Ч. Наш місцевий Вавилон: Історія мовної політики на території сучасного Закарпаття у першій половині ХХ століття (до 1944 року). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014.
- ЧОПЕЙ 1883 = ЧОПЕЙ Л. Русько-мадярський словарь. Budapest: M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, 1883.
- ШУМИЦЬКА 2021a = ШУМИЦЬКА Г. Мовна ситуація на Закарпатті в 1991–2020 роках: Регіональний вимір мовної політики: автореф. Київ: дис. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2021.
- ШУМИЦЬКА 2021b = ШУМИЦЬКА Г. Українська мова в полілінгвальному просторі Закарпаття // Українська мова, 2021. № 77 (1). 3–19.
- BACKHAUS 2006 = BACKHAUS P. Multilingualism in Tokyo: A Look into the Linguistic Landscape // Gorter D. Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism. Clevedon: Multilingual Matters, 2006. 52–66. DOI: [10.21832/9781853599170-004](https://doi.org/10.21832/9781853599170-004)
- CSOPEY 1881 = CSOPEY L. Magyar szók a rutén nyelvben // Nyelvtudományi Közlemények, 1881. № 16 (2). 270–294.
- LANDRY, BOURHIS 1997 = LANDRY R., BOURHIS R. Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study // Journal of Language and Social Psychology, 1997. № 16 (1). 23–49. DOI: [10.1177/0261927X970161002](https://doi.org/10.1177/0261927X970161002)
- MÁTHÉ, VOLOSSYNOVICH 1940 = MÁTHÉ K., VOLOSSYNOVICH D. Magyar-ruszin nyelvkönyv és kasszótár. Budapest: M. Kir. Honvédelmi Minisztérium, 1940.
- PAVLENKO 2010 = PAVLENKO A. Linguistic landscape of Kyiv, Ukraine: A diachronic study // Shohamy E., Ben-Rafael E., Barni M. Linguistic landscape in the city. Bristol: Multilingual Matters, 2010. 133–150. DOI: [10.2307/ji.29308476.12](https://doi.org/10.2307/ji.29308476.12)
- SEBBA 2010 = SEBBA M. Discourses in transit // Jaworski A., Thurlow C. Semiotic landscapes: Language, image, space. London: Continuum, 2010. 59–76.

Dialectal Elements in the Linguistic Landscape of Transcarpathia: A Word List and a Historical Approach to Their Study. The article analyzes the use of dialectal elements of the Ukrainian language in street inscriptions in the Transcarpathian region. The data were collected in the summer of 2021 in various cities of Transcarpathia, including Uzhhorod, Mukachevo, Khust,

Berehove, Rakhiv, Tiachiv, Chop, and Irshava. A diachronic analysis was then carried out, involving the search for these words in dictionaries of Transcarpathian vocabulary from different historical periods. The result of this analysis is a table indicating when each dialectal element was first documented. Thus, it becomes possible to expand the scope of linguistic landscape research by linking it to dialectology.

Keywords: Transcarpathian dialect, dialectology, linguistic landscape, Transcarpathia

DUBRAVKA SMAJIĆ – IRENA VODOPIJA
(Osijek, Hrvatska)

**Hrvatska standardnojezična norma u promidžbenim
tiskanim katalogima trgovačkih lanaca^{1,2}**

Sažetak: Rad se bavi analizom jezičnoga korpusa u promidžbenim tiskovinama trgovačkih lanaca radi utvrđivanja odstupanja od norme hrvatskoga standardnoga jezika, s posebnim naglaskom na učestalost i vrste jezičnih pogrešaka. Opisuje se pojam jezične norme, klasifikacija jezičnih pogrešaka te obilježja reklamnoga diskursa, s osvrtom i na njegovo funkcionalnostilsko određenje.

U istraživanju je analiziran korpus reklamnih kataloga iz deset trgovačkih lanaca u Hrvatskoj, pri čemu su najčešće zabilježena pravopisna i leksička odstupanja od jezične norme, a nešto rjeđe gramatičke pogreške: fonološke, morfološke, sintaktičke i tvorbene.

Istraživanje pokazuje nedosljednu primjenu jezične norme i zamjetan utjecaj stranih jezika, osobito engleskoga, na oblikovanje reklama u katalogima trgovačkih lanaca u Hrvatskoj.

Ključne riječi: hrvatska jezična norma, jezične pogreške, trgovački lanci, promidžbeni katalogi

1. Uvod

Godinama se već govori kako čitanje „više nije u modi“. Metodičari, pa i nastavna praksa oduvijek su naglašavali kako čitanje dobrih pisaca obogaćuje i kultivira usmeni i pisani izraz mlade osobe. Javljaju se zabrinjavajući glasovi kako se zbog pretjerane uporabe digitalnih medija i smanjenoga broja godišnje pročitanih knjiga zanemaruje kultura usmenoga i pisanoga izražavanja. S druge pak strane svjesni smo kako smo više nego ikada izloženi pisanoj riječi, i to ponajviše u sveprisutnom reklamnom diskursu, koji obuhvaća reklame i oglase. Između tih dviju (a i drugih) bliskoznačnica filološki stručnjaci odlučili su se za „reklamu“. Tako autorice D. Stolac i A. Vlastelić odabiru naziv „reklama“ za

¹ Pregledni rad

² Ovaj znanstveni rad dio je projekta JEKOS Fakulteta za odgojne i obrazovne znanosti. Projekt je sufinanciran sredstvima Mehanizma za oporavak i otpornost (RRF; izvor 581-institucionalni istraživački projekti) u okviru Nacionalnoga plana oporavka i otpornosti Republike Hrvatske, financiranoga od strane Europske unije – NextGenerationEU. Izneseni stavovi i mišljenja isključivo su autorovi i ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

koju kažu kako je rezultat postupka reklamiranja (2014: 13). S prihvaćanjem naziva „reklame“ slažu se i L. Hudeček i M. Mihaljević pa kažu: „reklama se može odrediti kao stvaranje ili priopćavanje ideja o proizvodima radi poticanja potrošača na kupnju” (2009: 179). K. Bagić s pravom zaključuje: „Reklama je tako dinamičan fenomen da svaka tvrdnja o njoj zastarijeva čim je izrečena.” (2025: 18) A o globalnoj sveprisutnosti reklamnoga diskursa isti autor navodi: „Prema nekim pretpostavkama suvremeni je čovjek u toku dana – kod kuće, na poslu te u javnom prostoru – suočen s oko deset tisuća oglasa ...” (2025: 24) Dakle, u čitateljski fokus postupno ulaze i tekstovi reklama koji poradi svoje brojnosti utječu na materinski jezik. Dok tiskani književnoumjetnički tekst prolazi lekturu, to nije uvijek slučaj s reklamnim tekstovima (ili se tako doima), što je i potaknulo istraživanje opisano u ovom radu. Bagić ističe McLuhanovu još 1951. izrečenu misao: „Danas riznice elokvencije nisu više učionice, ni klasici, nego reklamne agencije.” (2025: 41)

Sveprisutne reklame, želeći poticati potrošače na kupnju, obraćaju se ciljanim skupinama: odraslima, djeci, starijoj populaciji, ljubiteljima životinja, vegetarijancima i dr. Dekodiranje reklamne poruke ovisi i o zemljopisnom prostoru (živopisan je primjer staklene boce Coca-Cole u filmu *Bogovi su pali na tjele*) i o vremenu nastanka reklame (mladima zasigurno nije poznata reklama *Nemoj misliti na torticu*, iako se tortica još uvijek proizvodi, a ni starija generacija možda ne bi znala kakva je to *Milica pomada* i što je *Darmol* u reklamama *Dok ti spavaš, Darmol radi*). Suvremene reklame izbjegavaju nekadašnje reklamne stereotipe kojima se obraćalo, na primjer, ženi kućanici: *Nema čišće bjeline od Radion bjeline, Radion – pere sam, Svaka žena voli Elida Favorit*. Tekstualni dio reklame npr. sredstava za čišćenje, pranje, kuhanje bio je popraćen i slikom ženskoga lika. U reklamama se ne zrcale samo proizvodi koji se nude niti samo način na koji se nude nego i svjetonazor određenoga vremena: *Zrcalo vam kaže: „Poljepšati će vas Elida!”* Oglasi nisu samo poučavali ženu kako biti vrijedna, pa čak i profesionalna kućanica, već su pridonijeli stvaranju različitih identiteta žene koji su podupirali i različite društvene statute (MIKLOŠEVIĆ 2011).

Reklamni se oglasi danas nalaze na veleplakatima, panoima, oglasnim stupovima, na oglasnim vozilima, na vanjskim dijelovima vozila javnoga prijevoza, ali i na unutarnjima, na pročeljima ili bočnim zidovima zgrada, reklame ponekad zakriljuju ruševnu zgradu ili onu koja se obnavlja, a ima ih i na izlozima ili u ulazima u trgovine. Reklamu nekoga proizvoda prigodno zna na sebi nositi „čovjek-sendvič” ili skupine onih koje nose majice, kape s nazivom reklamirane tvrtke ili oglašavanoga proizvoda. U nedavnim vremenima katkada se mogla vidjeti i mala letjelica iza koje leprša dugačka traka na kojoj se nešto oglašava. Zasigurno nisu iscrpljene sve mogućnosti mjesta pojavljivanja reklame, naročito u današnjem digitalnom svijetu jer smo reklamnim oglasima obasuti čim pristupimo internetu – reklame su prisutne na društvenim mrežama, mobilnim aplikacijama, u elektroničkoj pošti.

Reklame imaju dugu povijest, prisutne su u cijelom svijetu, pa se posljedično javlja i zanimanje za njihovo proučavanje. Moć reklame istražuju stručnjaci s različitih područja, a autorice Stolac i Vlastelić, koje su dublje proučavale jezik reklama, ističu da „jezični dio reklame valja osvijetliti s više strana: sociolingvističke, psiholingvističke, pragmlingvističke i kognitivno-lingvističke” strane (2014: 9).

„Jezik se reklame ne može jednoznačno i bez ostatka podvesti ni pod jedan funkcionalni stil (...) i u jeziku reklame sloboda je najveća.” (HUDEČEK i MIHALJEVIĆ 2009: 186) Treba pritom razlikovati autorsku kreativnu slobodu koja je namjerni otklon od norme od nenamjernih jezičnih pogrešaka u reklamnom korpusu koje su posljedica nedovoljnoga poznavanja standardnoga jezika.

Da je reklama moćna, svjedoči i to što su se poneka riječ, izraz, uzvik ili sintagma iz razgovornoga stila (*svašta nešto*) ili anglizam (*wow*) i besmislica *six seven* (6,7) našli i u hrvatskim reklamnim tekstovima, a onda su se strelovitom brzinom proširili ušavši u svakodnevni govor. Postavlja se pitanje hoće li primatelj pomodnicu, besmislicu, anglizam, pa i jezičnu netočnost prihvatiti ne provjerivši je li riječ točno zapisana, jer to danas nitko više ne čini. Prispodoba možda nije potpuno primjerena, ali izreka o ponavljanoj laži koja na koncu postaje istina navodi na zaključak da se ponavljana jezična pogreška s vremenom počinje doživljavati kao nešto točno i pravilno (npr. *losion kojega koristimo* umjesto *losion kojim se koristimo*, *sljedeći proizvodi* umjesto *sljedeći proizvodi* itd.). Reklama je moćan alat koji bi mogao pomoći u jezičnom osvješćivanju.

U katalogima trgovačkih lanaca koji su u ovom radu analizirani nema slobodnoga autorskog stvaralaštva u reklamama jer su one svedene samo na navođenje obilježja i osnovnih podataka o proizvodu te su namijenjene obavješćivanju širokoga kruga kupaca. Dakle, to nije ona vrsta reklamnoga diskursa u kojem je poželjna kreativnost, pa onda i za te potrebe dopušten otklon od jezične norme, nego su to katalogi u kojima se podrazumijeva te očekuje poštivanje standardnojezične norme.

Reklame su zavladaile svijetom, a još je prije stotinu godina Andre Breton u svojem *Manifestu nadrealizma* vidovito predvidio njihovu vječnost: „...tvrdio sam da svijet neće završiti s dobrom knjigom nego s lijepom reklamom za pakao ili raj.” (BAGIĆ 2025: 87)

2. Jezična norma, javni jezik i razgovorni jezik

Norma određuje pravilnost jezičnih jedinica u standardnome jeziku i pravilnost jezičnih jedinica u kojemu od funkcionalnih stilova standardnoga jezika. Ona obuhvaća jezik na svim njegovim razinama pa onda razlikujemo fonološku, morfološku, tvorbenu, sintaktičku, leksičku, pravopisnu i naglasnu normu (FRANČIĆ i sur. 2006: 37). Kryzan-Stanojević (2016.) podsjeća kako se normu može definirati na dva načina: jedan u kojem se vidi trag preskriptivizma, propisivanja, odnosno norma je ono što je prihvaćeno od

strane obrazovanih govornika danoga jezika. Drugi način definiranja govori kako je norma učvršćeno načelo, prihvaćeno od većine, niz pravila koja su prihvaćena, a potom onda i propisana u svrhu funkcioniranja jezika.

Normirani jezik prema Težaku i Babiću (2009.) jest književni jezik, odnosno onaj koji je definiran u pisanom obliku i pronalazi se u knjigama. Taj jezik služi da bi se lakše premostile teškoće i olakšalo sporazumijevanje među pripadnicima različitih govornih navika. Svaki narod stvara takav jezik koji će mu služiti kao pouzdano sredstvo za sporazumijevanje svih njegovih pripadnika. Budući da je za književni jezik podjednako važan i njegov usmeni oblik, naziv književni jezik pokušava se zamijeniti širim nazivom standardni jezik. No, zadržavanje naziva književni jezik opće je prihvaćeno, pa često u uporabi supostoje oba ta naziva za normirani jezik: i književni i standardni jezik.

U svakodnevnoj običnoj, neformalnoj komunikaciji ne služimo se strogo normiranim jezikom, nego mnogo ležernijim, razgovornim jezikom. (TEŽAK i BABIĆ 2009) Za razliku od područja privatnosti u kojemu se rabi razgovorni jezik, Dubravko Škiljan (2000) govori o komunikacijskim činovima koji se ostvaruju u području javnosti i stoga čine kontekst jezika javne komunikacije. Za takvu komunikaciju u javnosti odabiru se posebni primjerjeni kodovi, oblici i sadržaji poruka te posebni komunikacijski kanali. Riječ je o tzv. javnom jeziku, jer se on ostvaruje u prostorima javnosti, a te prostore čine, kako Škiljan navodi, četiri diskursa: diskurs informativnih medija, odnosno javnih glasila, diskurs znanosti, diskurs obrazovanja i religijski diskurs. Na prvo mjesto Škiljan dakle stavlja jezični diskurs koji se ostvaruje publicističkim funkcionalnim stilom, u koji prema nekim autorima pripada i reklamni diskurs, kako je već nekoliko puta istaknuto u ovom radu. Dade se zaključiti kako se reklamni diskurs, kao dio javnoga jezika, nužno treba ostvarivati normiranim jezikom. Sve navedeno ujedno je i razlogom zašto se ovaj rad ne će doticati problematiziranja statusa norme u hrvatskom jeziku, onako kako se danas neki jezikoslovci u svojim radovima bave propitivanjem norme³, čime bi onda eventualno objasnili i brojna normativna odstupanja u jeziku reklama.

Zakon o hrvatskom jeziku u članku 11., stavku 3. i službeno potvrđuje da jezik reklame treba biti normirani jezik: „Hrvatski standardni jezik sredstvo je obavješćivanja javnosti i potrošača o proizvodima i uslugama na tržištu u Hrvatskoj.“ (URL 2) Dodajmo još i to da Zakon o zaštiti potrošača (čl. 13. i 18.) propisuje da obavijesti o proizvodu moraju biti istinite i napisane jasno, vidljivo i čitljivo „na hrvatskom jeziku i latiničnim pismom“, a pri tome se ne isključuje i uporaba drugih jezika (URL 3).

³ Primjerice Mate Kapović u *Jezičnom savjetniku za 21. stoljeće* (2024), Mate Kapović, Anđel Starčević, Daliborka Sarić u *Jeziku je svejedno* (2019) ili Branimir Belaj u *Kognitivnoj lingvistici i hrvatskom jeziku* (2023).

3. Pojam jezične pogreške i vrste pogrešaka u tekstu

Dragutin Rosandić opisao je tekstne pogreške u učeničkim pismenim radovima, pri čemu navodi da se pogreškom u tekstu smatra svako narušavanje norme književnoga jezika i odstupanje od nje u stilski neobilježenom, odnosno neumjetničkom izražavanju (ROSANDIĆ 2002: 97). Narušavanje norme odnosi se na bilo kakav odklon od jezičnih pravila i normi koje su uobičajene ili prihvaćene u nekoj jezičnoj zajednici. Odstupanja se mogu pojaviti u različitim jezičnim područjima kao što su pravopis, gramatika, sintaksa, leksik, stil i interpunkcija, a mogu biti i rezultat nesvjesnih pogrešaka, kreativnih izbora ili namjernih odstupanja. Narušavanje norme može dovesti do nerazumijevanja i nejasnoće teksta. Takve pogreške mogu se podijeliti u dvije opće skupine: jezične pogreške i nejezične pogreške.

3.1. Jezične pogreške

Jezične su pogreške odstupanja od jezičnih pravila i normi koje se javljaju u govoru ili pisanju. One nastaju kada se autor teksta ne pridržava uporabe normiranoga jezika. Prema Rosandiću (2002: 98) jezične pogreške dijele se na gramatičke, pravopisne, leksičke i stilističke pogreške.

3.1.1. Gramatičke pogreške

Gramatičke pogreške nastaju zbog narušavanja gramatičke norme standardnoga jezika. Mogu biti morfološke, tvorbene i sintaktičke. Morfološke se pogreške odnose na oblike i vrste riječi, tvorbene na zakonitosti tvorbe riječi, a sintaktičke se tiču zakonitosti povezivanja jezičnih jedinica u sintagmu, rečenicu i vezani tekst. (ROSANDIĆ 2002: 98)

Tvorbene su pogreške najčešće povezane s upotrebom tuđica.

Sintaktičke se pogreške najčešće tiču mjesta zanaglasnice u rečenici, reda riječi (članova) u rečenici, nenormativne upotrebe vremena u suodnosu, pleonastičkih skupova riječi, uporabe sinonimskih izraza i ustrojstava te nelogičnoga povezivanja rečenica. (ROSANDIĆ 2002: 98-99)

Gramatičke pogreške posljedica su nepoznavanja gramatičkoga ustrojstva suvremenoga standardnog jezika. (ROSANDIĆ 2002: 99) No poznavanje jezične norme važnije je no što se obično misli.

3.1.2. Pravopisne pogreške

Pravopisne pogreške nastaju narušavanjem pravopisne norme. Prema Rosandiću razlikuju se tzv. čiste pravopisne pogreške i pogreške koje su fonetički i gramatički uvjetovane. To su kombinirane pogreške. Čiste pravopisne pogreške povezuju se uz pravopisna pravila primjerice o pisanju velikoga i maloga slova, o prilagodbi stranih riječi, o sastavljenom i rastavljenom pisanju riječi, o rastavljanju riječi na slogove, o pisanju kratica, interpunkcije itd. (ROSANDIĆ 2002).

Fonetički i gramatički uvjetovanje pravopisne pogreške povezuju se najviše uz pravila o provođenju glasovnih promjena. U ovom su radu nazvane fonološkim pogreškama.

3.1.3. Leksičke pogreške

Leksičke pogreške nastaju narušavanjem leksičke norme suvremenoga standardnog jezika. Leksička se norma posebno očituje u okviru svakoga funkcionalnog stila pa tako narušavanje leksičke norme nastaje miješanjem leksika koji pripada različitim funkcionalnim stilovima. Rosandić (2002) ističe da su najčešće leksičke pogreške one koje nastaju nefunkcionalnom upotrebom riječi i termina, miješanjem leksika različitih funkcionalnih stilova te nemotiviranom upotrebom frazeologizama.

3.1.4. Stilističke pogreške

Stilističke pogreške nastaju narušavanjem stilističke norme, a ta norma traži da se udovolji „jedinstvu stila“. To znači da se tekst oblikuje prema normi svakoga pojedinoga funkcionalnoga stila (ROSANDIĆ 2002: 101). Prema Rosandiću stilističke pogreške možemo razvrstati u dvije skupine: leksičko-stilističke pogreške, koje se odnose na leksik, te gramatičko-stilističke pogreške, koje se tiču gramatike.

Za potrebe ovoga rada nisu se istraživale stilističke pogreške jer su se pojavile gotovo u neznatnom broju i stoga su ostale sasvim rubne.

4. Značajke funkcionalnih stilova u jeziku reklamnih kataloga

Rječnik definira pojam kataloga u reklamnom smislu kao „tiskano, ilustrirano promičbeno sredstvo ponude roba i usluga“ (JOJIĆ, ur. 2015). Osim u tiskanom obliku reklamni je katalog obično i u digitalnom obliku (mrežna inačica). U njemu se predstavljaju proizvodi, popusti i akcijske prodaje. Reklamni katalozi donose fotografije proizvoda, njihove cijene i opise, obavijesti o popustima, trajanje akcijske prodaje te podatke o kontaktu prodavaonica i njihovoj adresi.

Iako za reklamu ne možemo reći da u cijelosti pripada ikojem funkcionalnom stilu, ipak između svih reklamni su oglasi najbliži publicističkom stilu. Ogleda se to u nekim osnovnim značajkama toga stila, npr. upotreba jezika usklađena s jezičnom normom, što se također odnosi i na jezik reklamnih kataloga koji su istraženi za potrebe ovoga rada. Ostale su im zajedničke odlike jasnoća i jednostavnost, a jezik jednoga dijela reklama obilježuju i književnoumjetnički elementi svojstveni publicističkom stilu – slikovitost, metaforičnost, ritmičnost i muzikalnost izraza. Pa tako, primjerice, u reklamnim letcima čitamo ovakve poruke: *Uvijek s vama!*, *Što Vas čini sretnim...*, *Pametna kupnja!*, *Uvijek od akcije!* Poveznica između jezika reklamnoga oglasa i publicističkoga stila još je i u tome što oboje dijele isti cilj – utjecati na čitatelja, bilo promicanjem proizvoda ili usluga (reklamni oglas), bilo informiranjem ili oblikovanjem mišljenja (publicistički stil).

Iz svega navedenoga može se zaključiti da reklamni diskurs zapravo najvećim dijelom pripada publicističkome stilu. No u jeziku reklamnih oglasa moguće je pronaći i obilježja ostalih funkcionalnih stilova. Primjerice, pokazuje se to u nekima od glavnih značajki administrativnoga funkcionalnoga stila, kao što su objektivnost, jednostavnost, sažetost i preglednost te također usklađenost s normama hrvatskoga standardnoga jezika (URL 1: 11). Upravo to su obilježja i jezika reklamnih kataloga, gdje ona imaju svrhu obavijestiti i uvjeriti potrošače da poduzmu određenu radnju, najčešće kupnju određenoga proizvoda.

Znanstveni funkcionalni stil određen je racionalnošću, jasnoćom, težnjom za točnošću i strogoćom. Te se značajke mogu primijeniti i u reklamama kako bi se povećala vjerodostojnost i uvjerljivost te pridobilo povjerenje potrošača, osobito kada se promovira proizvod koji se temelji na tehnologiji, medicini, znanstvenim istraživanjima ili inovacijama. Znanstveni se stil u reklamama ostvaruje služenjem znanstvenim podacima i statistikom, povezivanjem s istraživanjem, upotrebom stručnih i tehničkih izraza te upotrebom vizualnih prikaza i grafova. Uporaba znanstvenih podataka i primjena jasne organizacije informacija pomažu u stvaranju dojma da je proizvod ili usluga pouzdana, učinkovita i temelji se na provjerenim dokazima, što može znatno utjecati na odluke potrošača.

Najzastupljeniji funkcionalni stil u svakodnevnom životu jest razgovorni stil. On se ne ostvaruje samo u govorenome mediju nego i u pisanome: u pismima, bilješkama, a i u komunikaciji u suvremenim medijima. U većini reklamnih oglasa mogu se pronaći i elementi razgovornoga stila, kao što su žargonizmi, dijalektizmi, a u novije vrijeme naročito tuđice ili strane riječi, npr.: *Happy vikend*, *Tips & tricks*, *donut*, *to go* itd. Reklame često rabe tuđice kako bi postigle određeni učinak, npr. engleske riječi poput *luxury*, *exclusive*, *premium* ili *trend* mogu imati privlačan zvučni efekt, ali u isto vrijeme potiskuju hrvatske riječi koje su dobre zamjene za tuđe riječi i trebaju imati prednost. Ham i suradnici (2014) navode kako je današnje doba u znaku računalna i računalne tehnologije koja nam ponajprije dolazi s engleskoga govornoga područja pa računalne novine nose i engleske nazive. Zbog toga dolazi do dvojbe – preuzeti takvu novinu ili se odlučiti za već poznatu ili neku novu hrvatsku riječ. Dvojbu je lako razriješiti ako za englesku postoji kao zamjena odgovarajuća hrvatska riječ. Ako ne postoji odgovarajuća hrvatska riječ, potrebno je stvoriti novu.

Govoreći o suvremenoj metodici, Lazzarich (2017) navodi kako je ona primjerenija informatičkome društvu znanja. Metodika obrazovanja i pristup učenju u informatičkom društvu sve su više usmjereni na aktivnu interakciju s informacijama, primjenu tehnologije i razvoj kritičkoga mišljenja, što se također može primijeniti na način kojim reklame komuniciraju sa suvremenim potrošačima. Uz pomoć digitalnih medija i tehnologija, reklame danas mogu brzo doći do ciljane publike, kao što je to slučaj s mrežnim oglasima, videoreklamama na YouTubeu, Tik Toku ili ciljanim oglasima na društvenim

mrežama. Potrošači danas dobivaju personalizirane poruke na temelju svojih interesa na internetu.

Jezični savjetnik *Govorimo hrvatski* (DULČIĆ, ur. 1997) potiče na razmišljanje i skrb o hrvatskome jeziku, koji je kao i svaki drugi jezik podložan stalnim promjenama, ali ih je potrebno usmjeravati kako bi se očuvala njegova izvornost i raznolikost. S tim se slaže i S. Težak (1999) koji ističe kako treba imati na umu ugroženost valjane hrvatske riječi u sudaru s agresivnom tuđicom koja tjera u zaborav ili bar na sam rub uporabe ne jednu nego cijeli niz hrvatskih riječi. Urednik M. Dulčić i jezikoslovac S. Težak upozoravaju na opasnost prekomjernoga uvoza stranih riječi u sve funkcionalne stilove, a napose u publicistički i razgovorni, jer to u konačnici već ugrožava jezično bogatstvo i raznolikost suvremenoga hrvatskoga jezika, što je iznimno važno i u kontekstu reklamnih letaka. Iako tuđice mogu biti korisne za postizanje modernoga i globalnoga dojma, potrebno je uravnotežiti njihovu uporabu s očuvanjem i promicanjem hrvatskoga jezika i njegova bogatstva.

5. Reklama i mediji

V. Majdenić (2019: 20) navodi definiciju medija kao prenositelja poruka, odnosno kao sredstava kojima se usmeno ili pismeno priopćuju poruke na posredan način. Naime, mediji su različiti kanali koji omogućuju prijenos informacija široj javnosti. Kada je riječ o reklamama, mediji su ključni za širenje i prijenos promotivnih poruka. Definirajući reklamu, autorice D. Stolac i A. Vlastelić⁴ (2014) navode da je reklamni oglas tekst koji sam ili u suodnosu sa slikom i/ili zvukom prenosi obavijest o proizvodu ili usluzi. Cilj je reklamiranja obavijestiti potencijalne kupce o proizvodima ili o uslugama. Već je prethodno u radu istaknuto kako smo u današnje vrijeme svugdje okruženi reklamama u tradicionalnim i digitalnim medijima. Reklamnom oglašavanju posebno smo snažno izloženi na društvenim mrežama.

Kako bi obavilo svoje posebne namjene, reklamno oglašavanje služi se i posebnim jezikom. A. Peti-Stanić i M.-M. Stanojević (2013) pronađu dublje u povezanost jezika s osnovnom ulogom reklamnoga oglašavanja: „Kako su reklame namijenjene javnosti i plasiraju se u medije, one pripadaju medijskome jeziku. Reklamni sadržaji u medijima ne služe samo apelaciji i kratkoročnom navođenju potrošača na kupnju pojedinih proizvoda. Kada je riječ o reklamnim letcima, najbolje se u njima vidi svojstvo suvremenih marketinških strategija koje služe izgradnji pozitivne predodžbe o tvrtki i u javnosti, uspostavljanju intenzivnoga kontakta i postizanju trajno dobrog odnosa tvrtke i potrošača. Takvim se strategijama od potrošača nastoji učiniti stalnoga i dugoročnoga klijenta. Reklamne rečenice su obično kratke, upečatljive i karakterističnoga su ritma. Cilj je svake reklame povezati proizvod s pozitivnim vrijednostima

⁴ O reklamama i njezinu jeziku u nas se dosta pisalo, ali radi kratkoće ovdje se ne će navoditi svi ti izvori, nego će se usmjeriti na knjigu *Jezik reklame* (2014) navedenih autorica, jer ta publikacija obuhvaća ukupne suvremene znanstvene podatke o toj temi.

određenoga društva i kulture, odnosno sa svime što se u određenom društvu smatra dobrim i poželjnim. Važno je potaknuti potrošače na kupnju reklamiranoga proizvoda ili usluge, a u zadnje vrijeme veći je cilj stvoriti dugotrajan i kvalitetan odnos povjerenja s kupcem.“ (PETI-STANIĆ i STANOJEVIĆ 2013) Smisao svake reklame jest da bude primijećena, poruka mora odmah upasti u oči/uh, stoga je razumljivo da je temeljna težnja reklamne poruke kondenzacija teksta. To znači da se teži tomu da se što kraćim i sažetijim izrazom ostvari najviše moguće sadržaja, ili kraće – sa što manje riječi postići da primatelj poruke poželi postati konzument. Za to je potreban izrazito kreativan napor i visoka jezična kompetencija, a k tomu napor i kompetencija i u području drugih, nejezičnih podražaja. Upravo pretapanje jezičnoga, vizualnoga i auditivnoga čini arhitektoniku reklamnoga teksta i omogućava takve učinke (STOLAC i VLASTELIĆ 2018: 304).

Jezik domaćih reklama pripada jeziku reklama svih kultura i nacija svijeta; on je kratak, sažet, razumljiv, moderan, nerijetko šokantan i agresivan, a sve u svrhu ostvarivanja uspješne komunikacije s potrošačem. Pisci reklamu svode na upotrebu minimalnoga izraza za maksimum sadržaja, odnosno sa što manje jezičnih i ostalih sredstava pokušavaju izreći najviše, odnosno poslati što je moguće ljepšu poruku o proizvodu. U sastavljanju reklama sve je dopušteno, a najznačajnije obilježje jest sloboda. Prepoznaje se u jezičnoj kreaciji (stvaranje novih riječi i naziva za proizvode), sintaksi (izostavljanje glagola, člana, prijedloga) i stilu (izbor riječi, upotreba stilskih figura). (STOLAC i VLASTELIĆ 2018: 304) Autorice ističu snagu jezika reklame da nameće modu, postaje slika kupčevih želja i potreba, a s druge je strane odraz pojedinca, skupine, društva kojemu se proizvod nudi. (STOLAC i VLASTELIĆ 2014)

No, jezik reklama može biti i loš, npr. *A s kim vi bankarite?*, gdje glagol *bankariti* zbog svojega sufiksa dobiva pejorativno značenje, koje zasigurno nije bilo cilj autora te reklame. Takav se loš jezik pripisuje autorima reklamnih tekstova koji nisu dovoljno jezično obrazovani za posao koji obavljaju i često posežu za „instantnim rješenjima“, ustaljenim riječima i za doslovnim prevođenjem s engleskoga jezika. Pri tvorenju reklame jednako je važno i „kako se kaže“, a i „što se kaže“. (STOLAC i VLASTELIĆ 2014)

Važno je spomenuti važnu značajku suvremenoga jezika koja se pretače i u jezik današnje reklame. To je velika prisutnost prilagođenih ili neprilagođenih engleskih riječi ili čak cijelih rečenica na engleskome jeziku u hrvatskome jeziku danas. Ta se pojava obično opravdava težinom pronalaženja odgovarajućih hrvatskih zamjena. Međutim, uzrok joj je zapravo posljedica naše komocije i intelektualne lijenosti, čestoga neznanja, pa i straha. Upotreba stranoga jezika govori najviše o govornicima samima, o njihovoj percepciji vrijednosti vlastitoga jezika u odnosu na druge jezike, a ponajprije u odnosu prema engleskomu. Hrvatski standardni jezik sve češće posustaje u borbi za prestiž u našoj javnoj komunikaciji, dok s druge strane, engleski jezik u tome jača. Može se, dakle, zaključiti kako za neke govornike uporaba stranoga jezika

u reklamnim oglasima odražava viši status i vrijednost proizvoda, odnosno pokazuje prestiž u odnosu na nacionalni jezik (STOLAC i VLASTELIĆ 2014).

Reklamom se želi doprijeti do svakoga potencijalnog kupca, neovisno o njegovu spolu, dobi, obrazovanju ili društvenom položaju. Može se reći da nas reklama „napada“ na svakom koraku, u privatnom i poslovnom životu, no ne uvijek na isti način, pa sastavljači reklama trebaju izabrati onaj način koji je najprimjereniji konkretnoj situaciji, trenutku ili ciljanoj skupini. Činjenica da su oglašivači, zahvaljujući uključivanju psihologa u marketing, jako dobro upoznati s potrebama djece i mladih u svim razdobljima njihova odrastanja te ih nastoje uspješno zadovoljiti.

Naručitelji reklame koji žele doprijeti do primatelja koji se razlikuju prema dobi, spolu, interesima, stupnju obrazovanja, kupovnoj moći i mnogočemu drugom, angažirat će stručnjake s različitih područja. Ako se radi o promidžbenim katalogima i letcima koji samo donose osnovne podatke o proizvodu, tekstualni dio reklamne poruke zahtijeva poštivanje standardnojezične norme, pa u vezi s time i savjetodavnu pomoć. Govoreći o jeziku reklame, ovdje je više puta isticana, pa i zakonski, vrlo jasna obvezujuća uporaba hrvatskoga jezika, odnosno njegova standardnoga oblika, no svakodnevna jezična praksa u tom prostoru javnoga diskursa učestalo pokazuje određeno nepoštivanje te obveze, što je potaknulo ovo istraživanje.

6. Metodologija istraživanja

Ciljevi su istraživanja bili utvrditi koja su odstupanja od hrvatske standardnojezične norme u tiskanim promidžbenim katalogima trgovačkih lanaca u Hrvatskoj; utvrditi na kojoj se jezičnoj razini najčešće pojavljuju ta odstupanja od jezičnoga standarda (pravopisnoj, fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj, tvorbenoj ili leksičkoj); usporediti navedena odstupanja u jeziku promidžbenih kataloga među reklamnim tiskovinama odabranih trgovačkih lanaca.

Istraživački je uzorak činio jezični korpus reklamnih oglasa iz promidžbenih tiskanih kataloga iz deset prehrambenih i neprehrambenih trgovačkih lanaca. Reklamni su katalogi prikupljeni od 11. siječnja do 24. travnja 2024. iz sljedećih trgovačkih lanaca: Bipa, Boso, Europsin, Interspar, Jysk, Kaufland, Konzum, Lidl, Plodine i Slavonija Bošković.

Prikupljeni podatci obrađeni su deskriptivnom i komparativnom metodom te metodom kvantitativne i normativne analize.

7. Rezultati istraživanja i rasprava

U istraživanju je analiziran jezični korpus reklamnih kataloga iz deset trgovačkih lanaca⁵, koji je poslužio za otkrivanje različitih jezičnih pogrešaka i

⁵ Promidžbene kataloge trgovačkih lanaca prikupila je Marija Hes, studentica treće godine prijediplomskoga studija Ranoga i predškolskoga odgoja i obrazovanja

njihovo razvrstavanje prema jezičnim razinama. Time se dobio potvrđan odgovor na istraživačko pitanje jesu li u promidžbenim tiskanim oglasima trgovačkih lanaca prisutna odstupanja od jezičnoga standarda. Ukupno su zabilježene 164 pogreške, raspoređene prema ovim jezičnim razinama: pravopisnoj, fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj, tvorbenoj i leksičkoj.

Graf 1. Omjer vrsta pogrešaka ukupno zabilježenih u reklamnim oglasima svih ispitivanih trgovačkih lanaca

Kako pokazuje graf 1., a s obzirom na zadane ciljeve istraživanja, utvrđeno je sljedeće:

Najveći udio u ukupnom broju jezičnih pogrešaka utvrđenih u analiziranim katalogima čine pravopisne pogreške (70 ili 43%), što je i očekivano s obzirom na činjenicu da se u promotivnim materijalima često zanemaruju i temeljna pravopisna pravila o rečeničnim i ostalim pravopisnim znakovima, o točnoj uporabi velikoga i maloga slova ili o pravilnom sastavljenom i rastavljenom pisanju riječi. Prema ukupnom udjelu slijede leksičke pogreške (37 ili 23%), koje su se odnosile na neprimjerenu upotrebu stranih riječi i izraza, i to najčešće fonološki neprimjereno hrvatskome jeziku, te na semantičku nepreciznost. Zatim po svojem udjelu slijede sintaktičke pogreške (32 ili 20%), koje su najčešće pokazivale nepravilnosti u gramatičkom ustrojstvu rečenica i u redosljedu riječi. Fonološke pogreške (18) čine 10 % od svih pogrešaka, dok su različite morfološke pogreške zabilježene tek u 4% slučajeva (6). Najmanji broj pogrešaka utvrđen je na tvorbenoj razini – svega jedna ili 1%, što govori da su

Fakulteta za odgojne i obrazovne znanosti u Osijeku, koja je sudjelovala i u bilježenju odstupanja od standardnojezične norme.

tvorbene pogreške rijetke, ali ne i manje važne upravo zbog učinka koji mogu imati na značenjsku jasnoću reklamne poruke.

Ukupna raspodjela pogrešaka prikazana u grafu 1. pruža preglednu sliku o dominaciji pravopisnih i leksičkih odstupanja u reklamnim oglasnim katalogzima, ali istovremeno pokazuje postojanje različitih vrsta jezičnih pogrešaka koje upućuju na nedovoljnu normiranost jezika promotivnih tekstova.

Graf 2. Ukupan zabilježeni broj pogrešaka za svaki trgovački lanac

Kada se međusobno usporede rezultati po pojedinim trgovačkim lancima (graf 2.), razvidno je da je najveći broj ukupnih pogrešaka zabilježen u reklamnim katalogzima trgovačkoga lanca Boso 25 pogrešaka ili 15 % od ukupnoga broja), a približno toliko zabilježeno je i za trgovački lanac Slavonija Bošković (24 pogreške ili 15 %), što ta dva lanca smješta na samo dno ljestvice poretka. Više od 10% zabilježenih odstupanja od norme utvrđeno je i u katalogzima Plodina, Eurospina, Kauflanda i trgovačkoga lanca Konzum, koji se nalazi otprilike u sredini ljestvice s ukupno 18 pogrešaka (11%), što donekle upućuje na nešto višu razinu jezične pravilnosti od ostalih zajedno s njim navedenih. U četiri je trgovačka lanca zabilježeno manje od 10% od ukupnoga broja odstupanja od jezičnoga standarda. To su Lidl, Jysk, Interspar i Bipo, među kojima se najbolji rezultat u jezičnoj točnosti bilježi uz trgovački lanac Bipo, jer je u Bipinim reklamnim oglasima zabilježen najmanji broj jezičnih pogrešaka (6 pogrešaka ili 4 %). Treba istaknuti da lanac Bipo objavljuje dvotjedne kataloge pa ih je stoga pregledan manji broj u odnosu na korpus jednodnevnih kataloge nekih drugih lanaca. Međutim, ovdje to ipak nije uzrokom i manjem ukupnom broju jezičnih pogrešaka u Bipinim katalogzima

jer, primjerice, lanac Slavonija Bošković također objavljuje kataloge dvotjedno, pa je zapravo broj analiziranih kataloga i Bipe i Slavonije Bošković jednak, iako je broj jezičnih pogrešaka u njima sasvim oprečan. Dakle, brojnost pogrešaka nije se mogla posljedično povezati s brojem izdanih kataloga u promatranom razdoblju.

Kada je riječ o konkretnim zapaženim odstupanjima od jezične norme, pravopisne pogreške uključuju širok spektar nepravilnosti, među kojima su najučestalije ove: a) nepravilna uporaba zareza (kod nizanja, umetanja, iza kratica s točkom, ispred rastavnih veznika itd.): *Domaće slavonsko svježe* (BO6)⁶, *Kikiriki slani pečeni oljušteni* (PL 4/2024); b) netočnosti u velikom i malom početnom slovu: *Hrvatski Proizvod* (EU22. – 28. 2. 2024.), *0,5 Litara Limenka* (SB15. 3. – 31. 3. 2024.); c) netočno pisanje nadnevaka: *26. 02. do 03. 03.* (LI9/2024); d) pogrešno sastavljeno ili rastavljeno pisanje riječi, osobito u slučajevima složenih izraza ili kraćenja. Uočene su i nepravilnosti pri pisanju stranih polusloženica, upotrebi ostalih rečeničnih znakova te nepoštivanju pravopisnih pravila u bilježenju brojeva i kratica. Najviše pravopisnih pogrešaka zabilježeno je u katalogizima trgovačkoga lanca Slavonija Bošković, čak 19.

U okviru fonoloških pogrešaka prevladavaju nepravilnosti u smjenjivanju dvoglasnika (*ije*) i glasovnoga skupa *je*: *Mješano povrće* (BO5), česta je i pojava suvišnoga dodavanja naveska uz prijedlog (*sa/s*), a uočeni su i otkloni u provedbi nekih glasovnih promjena poput vokalizacije, jednačenja zatvornika po zvučnosti, te ispuštanje pojedinih glasova u riječi, osobito „j“ i „i“: *Neprianjajući premaz* (KA13. 3. – 19. 3.) ili pak njihovo dodavanje: *Ukras perije* (BO10). Najveći broj takvih pogrešaka zabilježen je u tiskovinama trgovačkih lanaca Boso i Kaufland (po 6).

Od gramatičkih pogrešaka najčešće su bile morfološke pogreške, koje su se uglavnom odnosile na pogrešnu sklonidbu imenica, pridjeva i brojeva: *Set od 3 škar*e (EU11. – 17. 1. 2024.) te zamjenu određenih i neodređenih pridjeva. Takve vrste pogrešaka pojavljuju se u promidžbi više trgovačkih lanaca: Eurospin, Interspar, Jysk, Kaufland, Konzum i Lidl – svugdje po jedna pogreška. Sintaktičke pogreške obuhvaćaju nepravilnosti u sročnosti (neslaganje subjekta i predikata ili atributa i njegove imenice u rodu, broju i licu, odnosno padežu), a i sve češću pojavu gomilanja imeničkih nominativnih sintagmi bez pridjevskoga ili zamjениčkoga iskazivanja i određenja, što otežava razumijevanje i narušava normativnost izraza: *Kolač malina kokos* (EU4. – 10. 4. 2024.), *U cink posudi* (KA31. 1. – 6. 2.). Također, učestale su pogreške u primjeni neobilježenoga, tzv. gramatičkoga redosljeda riječi, pri čemu dolazi do narušavanja prirodnosti nizanja riječi u sintaktičkom ustroju hrvatskoga jezika. Najviše takvih pogrešaka zabilježeno je u promidžbenom tisku

⁶ Skraćene slovne oznake u zagradi obilježuju trgovački lanac (BO – Boso, EU – Eurospin, PL – Plodine, LI – Lidl, SB – Slavonija Bošković, KA – Kaufland, BI – Bipa), a njihovi katalogi obilježeni su datiranjem ili drugim brojčanim oznakama.

trgovačkoga lanca Eurospin (7). Tvorbena odstupanja bila su iznimno rijetka – zabilježeno je to samo jednom, i to u korpusu trgovačkoga lanca Lidl, a odnosilo se na nepotrebnu tvorbu nove složenice (*Veliki cjenopad*, LI10/2024). S obzirom na to da je reklamni diskurs dio javnoga jezika, ovo istraživanje pretpostavlja dosljednu primjenu standardnoga idioma u tom diskursu, pa se njime ovdje i bavi. U tom smislu nije se pozornost posvećivala dodatnim, rubnim sastavnicama publicističkoga stila, kao što su stilski motivirani zahvati u tvorbi, primjerice u navedenoj slikovitoj novosloženici *cjenopad*. Dakle, složenica *cjenopad* može se smatrati nepotrebnom novom tvorbom u užem standardnojezičnom smislu, no u reklami kao mješavini i „s(t)jecištu različitih stilova“ (RIŠNER 2016: 236) i takve tvorbe nalaze svoje opravdanje, jer će one privući potrošače.

Analiza leksičkih pogrešaka pokazuje da one čine gotovo četvrtinu svih utvrđenih pogrešaka, a ponajviše su se odnosile na nekritičku i prečestu uporabu anglizma, a i ostalih tuđica: *Avokado ready to eat* (KA24. 1. – 30. 1.), *Happy vikend* (BI11.4. – 24.4.), *Non-stick premaz* (PL4/2024), koje su vrlo često u izvornom obliku, tj. neprilagođenom hrvatskome jeziku, a našlo se i semantički neprecizne upotrebe pojedinih riječi. Te pogreške, iako gramatički ne izgledaju netočno, znatno utječu na kvalitetu jezika oglašavanja, njegovu jasnoću, stilsku dosljednost i usklađenost s jezičnim standardom. Najviše takvih pogrešaka zabilježeno je u korpusu trgovačkoga lanca Plodine (8).

Za potrebe istraživanja načinjeni su tablični prikazi svih jezičnih pogrešaka u analiziranim katalogima, opisanih i podijeljenih prema vrstama i trgovačkim lancima, no ovdje u radu, radi sažetosti, navedeni su iz tablica samo izdvojeni karakteristični primjeri.

8. Zaključak

Analizom reklamnih kataloga i letaka trgovačkih lanaca u Hrvatskoj potvrđeno je da današnji promidžbeni jezik u izvjesnoj mjeri odstupa od jezičnoga standarda. Reklamni katalogi i letci pripadaju tradicionalnim medijima. Njihova je namjena doprijeti do što većega broja primatelja što se uglavnom i ostvaruje jer promidžbeni katalogi stižu do velikoga broja kućanstava.

Prikupljen i analiziran reklamni korpus omogućio je detaljnu klasifikaciju i uvid u vrstu, učestalost i rasprostranjenost jezičnih pogrešaka, pri čemu su najbrojnije bile pravopisne, a slijede ih leksičke, sintaktičke, morfološke, fonološke i na kraju tvorbene. Takva raspodjela upućuje na posebnosti reklamnoga diskursa koji, nastojeći prije svega privući kupčevu pozornost, često zanemaruje jezične zakonitosti. Otklon od jezičnoga standarda može biti namjeren kada se želi privući pozornost određene ciljane potrošačke skupine, na primjer mladih, ili nenamjeren koji uglavnom odražava nedostatan jezično znanje autora reklame. Usporedna analiza jezičnih pogrešaka među različitim trgovačkim lancima istaknula je činjenicu da praksa nedovoljno stručnoga i nedovoljno pozornoga jezičnog izražavanja nije pojedinačna, već raširena

pojava u domaćem oglašavanju. Jezične pogreške nisu samo pitanje jezične točnosti već utječu na razumijevanje i učinkovitost poruke. Osim toga dolazi do nenamjernoga usvajanja teksta reklamne poruke zajedno s jezikom kakvim je izrečena, što upućuje na potrebu za sustavnom lektorskim i jezičnim nadzorom. Reklame prisutne u tradicionalnim i digitalnim medijima dio su naše svakodnevice. Osim što promoviraju proizvode, one odražavaju i opće stanje jezične kulture.

Literatura

- BAGIĆ 2025 = BAGIĆ K. Stilistika reklame. Zagreb, 2025.
- BELAJ 2023 = BELAJ B. Kognitivna lingvistika i hrvatski jezik. Osijek, 2023.
- DULČIĆ 1997 = DULČIĆ M. (ur.) Govorimo hrvatski – Jezični savjeti. Zagreb, 1997.
- FRANČIĆ 2006 = FRANČIĆ A., HUDEČEK L., MIHALJEVIĆ M. Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku. Zagreb, 2006.
- HAM 2014 = HAM S., MLIKOTA J., BARABAN B., ORLIĆ A. Hrvatski jezični savjeti. Zagreb, 2014.
- HUDEČEK 2009 = HUDEČEK L., MIHALJEVIĆ M. Jezik medija. Zagreb, 2009.
- KAPOVIĆ 2019 = KAPOVIĆ M., STARČEVIĆ A., SARIĆ D. Jeziku je svejedno. Zagreb, 2019.
- KAPOVIĆ 2024 = KAPOVIĆ M. Jezični savjetnik za 21. stoljeće. Zagreb, 2024.
- KRYZAN-STANOJEVIĆ 2016 = KRYZAN-STANOJEVIĆ B. Jezična politika – između norme i jezičnog liberalizma. Zagreb, 2016.
- LAZZARICH 2017 = LAZZARICH M. Metodika Hrvatskoga jezika u razrednoj nastavi. Knjiga prva. Rijeka, 2017.
- MAJDENIĆ 2019 = MAJDENIĆ V. Mediji, tekst, kultura. Zagreb, 2019.
- MIKLOŠEVIĆ 2011 = MIKLOŠEVIĆ Ž. Ideološka konstrukcija žene u međuratnom razdoblju: reklamni oglasi tvornice Georg Schicht // Osječki zbornik, 2011. 30. 227–238.
- PETI-STANTIĆ 2013 = PETI-STANTIĆ A., STANOJEVIĆ M.-M. Jezik kao informacija. Zagreb, 2013.
- RIŠNER 2016 = RIŠNER V. Jezik medija kao s(t)jecište različitih stilova // Jezik medija nekada i sada – Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanoga 6. i 7. lipnja 2014. godine na Filozofskom fakultetu u Osijeku. Zagreb – Osijek, 2016. 236–262.
- ROSANDIĆ 2002 = ROSANDIĆ D. Od slova do teksta i metateksta. Zagreb, 2002.
- STOLAC 2014 = STOLAC D., VLASTELIĆ A. Jezik reklama. Rijeka, 2014.
- STOLAC 2018 = STOLAC D., VLASTELIĆ A. Jezik i njegovi učinci. Zagreb, 2018.
- ŠKILJAN 2000 = ŠKILJAN D. Javni jezik. Zagreb, 2000.
- TEŽAK 1999 = TEŽAK S. Hrvatski naš (ne)zaboravljeni. Zagreb, 1999.
- TEŽAK 2009 = TEŽAK S., BABIĆ S. Gramatika hrvatskoga jezika – priručnik za osnovno jezično obrazovanje. Zagreb, 2009.
- JOJIĆ 2015 = JOJIĆ Lj. i sur. (ur.) Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika. Zagreb, 2015.

Mrežni izvori

- URL 1 = Hudeček L., Matković M., Ćutuk I. Jezični priručnik Coca-Cole HBC Hrvatska. Zagreb, 2011. <http://www.gfos.unios.hr/images/jezicni-prirucnik-coca-cole-hbc-hrvatska-02-2012-1.pdf> (pristupljeno 26. srpnja 2024.)
- URL 2 = Zakon o hrvatskom jeziku. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2024_02_14_252.html (pristupljeno 9. rujna 2025.)
- URL 3 = Zakon o zaštiti potrošača. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2007_07_79_2485.html (pristupljeno 9. rujna 2025.)

The Croatian standard language norm in promotional printed catalogues of retail chains. This paper explores the language used in promotional printed materials of retail chains, focusing on how it differs from the rules of standard Croatian. It especially analyses the frequency and types of language errors and explains what the language norm is, how language errors are classified, and what the main features of advertising texts are, including their purpose and writing style.

Paper analysis the advertising catalogs of ten retail chains in Croatia. The most common errors found were in spelling and word choice, while grammar errors were less frequent, such as those in pronunciation, word forms, sentence structure, and word creation.

The results show that the language rules are not applied consistently and that foreign languages, especially English, have a strong influence on the way advertising messages are written in these catalogs.

Keywords: Croatian language norm, language errors, retail chains, promotional print materials

ESZTER TAMASKÓ
(Rijeka, Hrvatska)

***„nema take u jamerike ni u szvoj madzarske szamo j ima
u dusnoku taku ko ti”***

**Neke jezične osobitosti dušnočkoga rackog govora
u pismima iseljenika¹**

Sažetak: Rad se bavi rijetkim pisanim tragovima dušnočkoga rackog govora, sačuvanim u emigrantskim pismima iz 20. stoljeća. Analizira se pet pisama dvojice pošiljatelja, nastalih u SAD-u, koja su pisana rackim govorom, ali mađarskim grafijskim sustavom. Uz prikaz pošiljatelja, konteksta nastanka i sadržaja pisama korpus potvrđuje niz fonoloških, morfoloških i leksičkih značajki slavonskoga dijalekta kao i primjere mađarskog i sporadično engleskog utjecaja na dušnočki racki govor. Ovaj mali korpus nudi jedinstven uvid ponajprije u jezične osobitosti dušnočke racke zajednice, a posredno i u njezinu kulturnu i identitetsku baštinu.

Ključne riječi: Dušnok, slavonski dijalekt, racki govor, emigrantska pisma, jezična baština

Uvod

Dušnok je naselje u južnoj Mađarskoj u kojemu od 18. stoljeća živi hrvatska zajednica čiji pripadnici sebe nazivaju Racima. Međutim, „s obzirom na to da su katolici, naziv Rac može biti varljiv. Ne radi se o Srbima, nego o starijoj hrvatskoj skupini koja se doselila iz Slavonije. Njihov arhaični hrvatski govor hrvatsko jezikoslovlje smatra vrijednom jezičnom baštinom” (BARICS 1998: 19; prijevod autorice). Dušnočki racki govor pripada arhaičnom slavonskom dijalektu podravskog tipa te čuva brojne osobitosti koje ga razlikuju ne samo od standardnog jezika nego i od drugih hrvatskih govora u okolici. Podrazumijeva se da je dugotrajan kontakt s mađarskim jezikom ostavio tragove na svim jezičnim razinama, no uz to govor je sačuvao brojne arhaične elemente koji u hrvatskim govorima više ne postoje.

Racki je od druge polovice 18. stoljeća bio dominantan jezik sela: sve do sredine 20. stoljeća bio je materinski jezik većine Dušnočana, dok su mađarski najčešće počeli učiti tek u osnovnoj školi. Govor se stoljećima prenosio s generacije na generaciju gotovo isključivo usmenom predajom. Školovanje se odvijalo na mađarskom jeziku – iako su učitelji morali poznavati i „ilirski” – pa se racki nije koristio ni u nastavi ni u administraciji niti je imao svoje tiskane

¹ Izvorni znanstveni rad

publikacije. Dakle, racki nikad nije imao standardizirani oblik. Nadalje, i opća razina pismenosti bila je znatno niža nego danas. Prema popisu iz 1900. godine u Dušnoku je od 3443 stanovnika tek nešto više od polovice znalo čitati i pisati (BÁRTH, BÁRTH 2011: 271). Zbog toga pisani tragovi rackoga govora ostali su izuzetno rijetki.

Jedine prilike kada su Dušnočani bili prisiljeni koristiti racku pisanu riječ vezane su uz udaljenost od obitelji. Početkom 20. stoljeća mnogi su na kraće ili dulje vrijeme napustili selo, a osobito su značajne bile migracije u Sjedinjene Američke Države. U doba kada nije bilo interneta ni telefona jedini način komunikacije s obitelji bila su pisma koja su često tjednima putovala preko oceana. Emigracija iz Dušnoka bila je toliko izražena da je 1906. čak i županijska uprava pokrenula ispitivanje njezinih uzroka: prema podacima, radilo se o više od stotinu ljudi (ÁCS, KOTHENCZ 2011: 276). Može se pretpostaviti da je tada nastalo više pisama na rackom govoru, iako se do danas sačuvalo tek nekoliko primjeraka. Upravo zbog svoje rijetkosti ti su spomenici od osobite važnosti za znanstvena istraživanja.

Korpus i metodologija

Korpus ovoga rada na temelju kojega ćemo prikazati nekoliko značajki dušnočkog rackog govora čini pet emigrantskih pisama napisanih na tome govoru. Riječ je o jednom pismu iz 1912. godine čiji je pošiljatelj József Drobljen te o četiri pisma Józsefa Ballóa nastala između 1958. i 1971. godine. Prvo, ujedno i najstarije pismo pronašla je profesorica Klára dr. Bajuszné Szabó tijekom školske akcije skupljanja papira i spasila ga od uništenja, dok se Ballóova pisma čuvaju u obitelji njegovih potomaka, koji su ih ustupili istraživačima. Uz same tekstove sačuvane su i fotografije s kratkim natpisima na rackom, što dodatno obogaćuje korpus.

Tekstovi su zapisani mađarskim grafijskim sustavom. Iako u ovome radu ne donosimo cijela pisma, odabrane citate prikazujemo u obliku vjerne transliteracije: prenesene su sve pravopisne osobitosti i nedosljednosti izvornika (spajanje riječi, uporaba velikih i malih slova, interpunkcija, pogreške i omaške²) tako da se citati prikazuju upravo onako kako su ih autori zapisali.

Metodološki najprije predstavljamo pošiljatelje, kontekst nastanka i kratki sadržaj njihovih pisama. Potom potvrđujemo dijalektalnu pripadnost dušnočkoga rackog govora na temelju pisama i ističemo nekoliko značajki slavonskog dijalekta potvrđenih u korpusu te izdvajamo primjere mađarskog i sporadično engleskog utjecaja. Dakle, u analizi uz grafijsko-ortografske elemente obrađeni su fonološki, morfološki i leksički oblici pri čemu se posebna pozornost posvećuje arhaičnim crtama i kontaktološkim pojavama.

² Ovdje se pod „pogreškama i omaškama” ne podrazumijevamo odstupanja od standarda, nego tehničke omaške u rukopisu (npr. *forit* umjesto *forint*, *dojdo* umjesto *dojde*, *sztobo* umjesto *sztobom* itd.), koje nisu sastavni dio samoga govora.

Etička dilema

Prije same analize potrebno je ukratko osvrnuti se na etičku dimenziju objavljivanja privatne korespondencije. Takvi tekstovi otvaraju pitanja granice između privatnog i javnog: iako formalno ne potpadaju pod zaštitu autorskih ili osobnih prava, opravdano je pitati smije li se intimna prepiska učiniti dostupnom široj javnosti. U ovome su slučaju prevagnuli razlozi očuvanja jezika i kulturne baštine. Pisma su jedinstveni dokumenti dušnočkog rackog govora koji je danas na rubu nestajanja, a osim vrijednih jezičnih podataka donose i uvid u društveni kontekst te svakodnevicu iseljenika. Budući da ne sadrže povjerljive niti osjetljive podatke koji bi mogli narušiti dostojanstvo pošiljatelja ili primatelja, njihova se objava može smatrati opravdanom i korisnom za istraživanja.

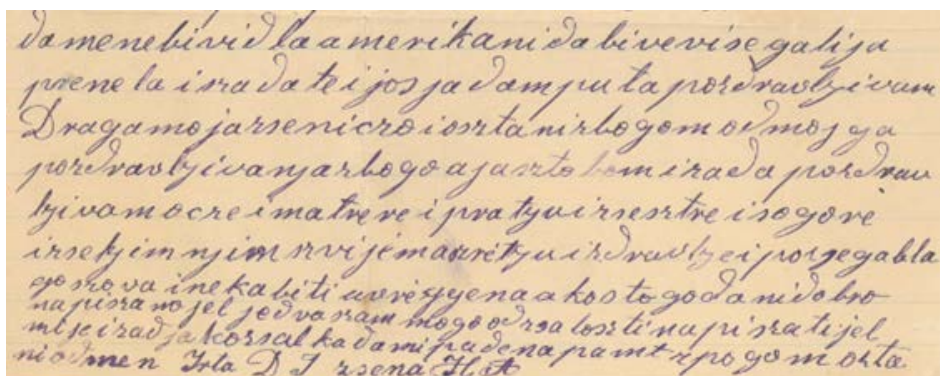
Kontekst nastanka i sadržaj pisama

Kada želimo razumjeti ili analizirati osobne tekstove poput obiteljskih pisama, nužno je poznavati i životne okolnosti njihova nastanka i čitanja (STOLAC 2005: 110). U nastavku stoga donosimo sažet prikaz autora pisama, njihovih obiteljskih veza i konteksta nastanka, što može pridonijeti potpunijem razumijevanju ovih tekstova.

Prvi autor, József Droblyen (1879.–1956.) rođen u Dušnoku, radio je kao poljoprivrednik i 1904. godine oženio Dušnočanku Annu Hodován. Nakon smrti njihova jedinoga djeteta 1911. odlučio je već sljedeće godine otputovati u Ameriku iz Rijeke brodom *Carpathia* koji je samo mjesec dana ranije spašavao preživjele s *Titanica*. Na putničkoj listi József Droblyen označen je kao Mađar, a njegova je etnička pripadnost administrativno vođena kao mađarska. (FamilySearch: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C9TH-PG9D?view=index>) Iz Akrona (Ohio) poslao je supruzi pismo 11. listopada 1912., a nakon kratkotrajnog boravka vratio se u rodno selo, gdje je živio do smrti. Njegovo pismo danas predstavlja najstariji poznati tekst napisan dušnočkim rackim govorom. Tematski je vezano uz svakodnevni život: govori o novcu koji šalje kući za podmirenje dugova, o poslovima oko kuće i obiteljskim stvarima. Istodobno izražava zabrinutost – stalno razmišlja kako bi mogao zaraditi više – te predbacuje supruzi da ga uznemirava pričama i, po njegovu mišljenju, ne gospodari ispravno zemljom. U tekstu snažno odjekuje i čežnja za domom: Droblyen nostalgično i s tugom opisuje težinu američkog života i udaljenost od domovine, naglašavajući da, da mu je prvi put bilo jednako teško, nikada više ne bi ponovno krenuo na put: „*pa u moju domovinu otit i ne znas da mi je tako mrzko u njoj biti da mi tako prvi puta bilo ko kako mi szada nikada me ne bi vidla amerika ni da bi ne vise galija prenela...*” Čežnja za rodnim selom i voljenom ženom posebno se očituje u rečenici „*Draga moja nikad ne szaboravlyena zsenicza kolubicza nema take u jamerike ni u szvoj madzarske szamo j ima u dusnoku taku ko ti.*”

Drugi pošiljatelj, József Balló (1893–1973) iselio se 1913. u Sjedinjene Američke Države, gdje se oženio također Dušnočankom i osnovao veliku

obitelj s desetero djece. Za razliku od Droblyena, trajno se nastanio u Americi i radio kao tvornički radnik. Već 1924. podnio je zahtjev za američko državljanstvo odrekavši se mađarskoga. U jednom je dokumentu na engleskom jeziku njegova narodnost bila označena kao *Serbian*, a pretpostavlja se da su američke vlasti termin *rác* prevodile kao *Srbin*. (FamilySearch: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS6V-2S2J-L?view=index>). U popisima stanovništva sam je, pak, naveo da mu je materinski jezik mađarski te da se u obitelji koristio mađarskim, iako je svoja pisma dosljedno pisao na rackom jeziku, ističući da mu je čitanje na mađarskom teže nego na rackom. Njegova kasnija pisma bila su upućena sestrama i nećakinji u Dušniku. Sadržajno su emocionalno smirenija od Droblyenova i usredotočena na obiteljske događaje – brakove, bolesti, odrastanje djece: „A osztala decza fala bogu szu prilicsno fala Bogu ja niszam bas dobro dojdomi u glavu mutno viseput i sztaréji szam. Februara 15. navršijo 76. godin.” Balló je često prilagao i fotografije s natpisima na rackom jeziku.

Da mene bi vi i la amerikanida bi ve vise gali ja
 poene la i ra da te i jos ja i am pu ta proi rav bi vam
 Dragam o jar senicro i on ta ni r bo go m o i mo z ja
 proi rav bi van a r bo go a ja r to le m i ra da proi rav
 bi va mo cre i ma tre ne i ja r tyu i r ne s tre i so go re
 i r se tyu i m ny i m r vi je m a r r t z u i r d r u s t z e i p o r z e g a b l a
 go m o va i n e k a b i t i a v r i z y e n a a k o o t o g o d a n i e b r o
 na p i s a n o j e l j e i v a n a m b o g o o r s a l o s t i n a p i s a t i j e l
 m b j e i r a d z a k o r s a l k a d a m i p a d e n a p a m t x p o g o m o t a
 n i o m e n I r l a D J r e n a H i t

Slika 1. Detalj iz pisma Józsefa Droblyena iz 1912.

Pizano Oktobra 25. 1965
 Draga szesztro moja tako
 stvi idicka it tvoj muzs
 szeljemvam od ragog Boga
 svaka dobra koštam szehi
 Draga Ano elobizavam Pizano
 od tebe iszestam razumija
 elassi bila szamatanovim
 vinkom radujem szel. elassom
 Pozdrav Penzemu lepog
 ija imam szelzei elavasz
 vidim Ali Glavnoje dasze
 Vidimo Gore dijeimati
 i Otocsz nash. Daznu szno
 elape matimo Bogu danem
 da snage elavim mozem
 otat Dokraja. Deca szu

Slika 2. Detalj iz pisma Józsefa Ballóa iz 1965.

Jezična analiza pisama

Epistolarni obrasci i grafijsko-ortografske značajke pisama

Autori pisama poznavali su osnovne elemente epistolarnoga žanra: tipične uvodne i završne formule, uljudne izraze te često rabljene fraze u korespondenciji (STOLAC 2005: 113). Kao početne formule javljaju se datumi i mjesta pisanja, primjerice: *Aprila 23 – 1969 Pizano, Oktobra 11 dana, U Jakronu knyiga pisana 1912 godine*. Oslovljavanje je obilježeno klišejskim izrazima: *Szesztro draga moja, Draga szesztro moja, draga Matildko, Draga moja szesztro Ano, Falyem iszusza i majka marija, Draga moja nikada ne szaboravlyena zseno*. Jednako tako, u završnim dijelovima ponavljaju se ustaljene formule: *I oproszti falinge nase, Pozdrav oproszti ako stogod nije*

povolye, Zselyim ti od miloga moga szrétyu i zdravlye i bosjega blagoszova i da te ovaj moj red pizma najde u najbolyemu zdravlyu.

Pisma obaju pošiljatelja protkana su religijskim formulama (npr. „*Falyem Iszusza i Majka Marija*”), a kod Ballóa se čitavi odlomci oblikuju poput molitava, ponekad zauzimajući i veći dio sadržaja pisma: „*lépoje i ja imam zselyu davisz vidim ali glavnoje dasze vidimo gore dé je i mat i otacz nas. Duzsniszmó dasze molimo Bogu danam da sznage davérni mozsemo osztat Dokraja*”. Takvi izrazi s jedne strane jasno odražavaju duboko religiozan svjetonazor dušnočke zajednice, u kojoj je vjera bila sastavni dio svakodnevice. No oni ne upućuju samo na osobnu pobožnost nego su i karakteristična žanrovska značajka tadašnjega epistolarnog stila. Za pisma s početka 20. stoljeća tipični su ponavljajući i stereotipni oblici obraćanja, vjerski nadahnute želje i zazivanje božjeg blagoslova (STOLAC 2005: 113) koji su služili kao kodificirani jezični obrasci pristojnosti, poštovanja i emocionalne povezanosti među dopisnicima. Iako su uporabom ovih formula autori pokazali određenu razinu pismenosti, njihova vještina pisanja upućuje na osnovno obrazovanje i na činjenicu da nisu redovito pisali.

Kako je navedeno u uvodu, cijeli je korpus pisan mađarskim grafijskim sustavom, što je, s obzirom na povijesne i društvene okolnosti, očekivano. Oba su autora odrasla u Dušniku, gdje im je racki bio materinski jezik te jezik doma i lokalne zajednice, dok su pismenost stjecali u mađarskoj školi. Stoga su pri bilježenju materinskoga jezika posegnuli za jedinim grafijskim sustavom kojim su raspolagali: mađarskim. U pismima pojedini mađarski grafemi predstavljaju hrvatske foneme na sljedeći način: sz bilježi hrv. s, s hrv. š, zs hrv. ž, ty hrv. ć, cs hrv. č, dzs hrv. dž, gy hrv. đ, dok ly u izgovoru odgovara hrv. j, ali ponekad i hrv. lj (usp. fonetska analiza). Fonem nj u mađarskom se jeziku označuje grafemom ny; u pismima Józsefa Ballóa taj je oblik dosljedno primijenjen, dok se u Droblyenovu pismu bilježi određena varijacija između mađarskog ny i hrvatskog nj, a na pojedinim mjestima rukopis nije dovoljno čitak da bi se to s potpunom sigurnošću moglo utvrditi. Uporaba grafema cz umjesto c upućuje na stariji pravopis.³ Što se tiče samoglasnika, iako mađarski jezik ima čak četrnaest samoglasnika, u pismima nalazimo tek onih pet koji postoje i u hrvatskom jeziku, uz é, koji redovito stoji na mjestu refleksa jata (*razuméjo, pré, lépo*), ponekad i na mjestu -i instrumentala u ženskom rodu (*Ané, kugyé*), ali i u drugim pozicijama (*englészki*).

Tekstovi su oblikovani poput neprekinutoga tijeka misli; sadržajne cjeline slijede logiku govorenoga jezika, a rečenice se često ne razgraničuju jasno. Zbog izostanka ili nedosljedne uporabe interpunkcije teško je odrediti gdje završava jedna, a počinje druga misao. Uočljiv je i niz pravopisnih pogrešaka i omaški. Česte su zamjene glasova, primjerice dosljedna uporaba gy umjesto

³ Mađarski je školski pravopis iz 1903. godine već propisao jednostavniji oblik c umjesto cz, no autori su svoje osnovno obrazovanje stekli ranije, što objašnjava arhaične zapise (DEME 1950: 82)

mađarskog *ty* za hrvatski fonem *ć* (npr. *kugye* umjesto *kutye*, hrv. 'kuće'). Tipične su i zamjene zvučnih i bezzvučnih glasova, naprimjer *z* i *sz* (*zkupa* umjesto *skupa*, *szaboravit* umjesto *zaboravit*), kao i *b* i *p* (*pratyá* umjesto *bratyá*, *sboralovati* umjesto *sporalovat*). Granice između riječi često se brišu: gramatički povezane riječi pišu se spojeno (npr. *izove* umjesto *iz ove*), a enklitike se redovito spajaju s glagolom (npr. *szamsze*). Takav način zapisa možemo tumačiti i kao vjernu refleksiju izgovorne prakse. Spajanje riječi u pisanoj formi pokazuje da su autori određene izraze doživljavali kao jedinstvenu izgovornu cjelinu, što upućuje na sklonost dušnočkoga govora povezivanju nenaglašenih i naglašenih elemenata unutar jedne fonetske jedinice. Takva se pojava podudara sa Stepanovićevim opažanjima o akcentuacijskom sustavu dušnočkoga govora, koji bilježi pomicanje naglaska s krajnjih slogova prema početnima (STEPANOVIĆ 1986: 66).

Iako dragocjen izvor, pisma su zbog tih osobitosti zahtjevnija za čitanje i razumijevanje.

Dijalektna obilježja

Pisma su napisana dušnočkim rackim govorom, čije se jezične osobitosti jasno prepoznaju u tekstu, što ih čini osobito vrijednim izvorom za dijalektološka istraživanja. Sačuvala su brojne značajke govorenoga jezika te približavaju način na koji su Dušnočani govorili početkom 20. stoljeća.

U analiziranim pismima potvrđena je uporaba štokavske zamjenice *što* (*sto pré, stogoda*), koja je jedno od temeljnih obilježja štokavskih idioma. Za daljnju klasifikaciju štokavskih govora uobičajeno se primjenjuju tri kriterija: stupanj razvoja akcentuacije, refleksi jata te šćakavizam ili štakavizam (LISAC 2003: 29). Prvi kriterij odnosi se na naglasni sustav. Prvi se kriterij odnosi na naglasni sustav, koji u pisanim tekstovima možemo pratiti tek djelomično, ponajprije prema načinu zapisivanja riječi. Ipak, na temelju tih primjera (usp. prethodni odlomak), kao i podataka iz stručne literature, jasno je da dušnočki govor čuva staroštokavsku akcentuaciju. (STEPANOVIĆ 1986: 66). Preostala dva kriterija u korpusu su jasno potvrđena. U pismima se dosljedno pojavljuje ekavski refleks jata (*veruje, lépu, dvesztotine, csoveka, rozuméjo, uvek, pré, prenela, deczi, czélu, vérti, sztaréji, szo tema novczema*), a potvrđen je i refleks *šč* za praslavenski skupovi **skj* i **stj*, što pokazuje primjer *puzstyaju*.

Na temelju ovih obilježja potvrđuje se da, prema glavnim jezičnim kriterijima, dušnočki racki govor pripada slavonskom dijalektu hrvatskih štokavskih govora, i to podravskom tipu (LISAC 2003: 29). Osim toga, u pismima se jasno prepoznaju i druge značajke slavonskog dijalekta. Infinitiv se, primjerice, većinom pojavljuje u krnjem obliku, bez završnog fonema *-i* (*szlavít, osztat*), iako imamo primjere i na završni *-i* (*kupiti, szaboraviti, podivaniti*). U nekim primjerima zbog rukopisa teško je čak razlučiti je li riječ o infinitivu ili o vezniku *i* služeći za povezivanje rečeničnih dijelova i prijelaz prema sljedećoj misli. Nadalje, slijed dvaju nazala prekida se tako da skupina *mn* prelazi u *ml* (*mlogopot*). Uočava se pojava protetičkoga *j*- na početku riječi koje započinju

samoglasnikom (*Jakron, Jamerike*). Uz to, glas *j* umeće se i radi premošćivanja zijeva (*tvoje pismo dobijo, ja bi volijio*). Palatalizacija glasova *l* i *n* ispred -i također je redovita (*zselyim*). Na mjestu hrv. fonema *lj* u cijelom se korpusu dosljedno pojavljuje mađarski grafem *ly*, koji u mađarskom izgovoru odgovara fonemu *j* (*lyubav, bolye, volye, Izove dalyne zemlye*). Ova je pojava osobito vrijedna pažnje jer suvremena terenska istraživanja potvrđuju da se u dušnočkom rackom govoru fonem *lj* više ne ostvaruje, nego se reducira na *j*. Stepanović pak navodi da se takva pojava javlja samo u Baćinu, dok se u Dušnoku *lj* očuvalo. Stoga možemo pretpostaviti da se ta jezična promjena dogodila tijekom 20. stoljeća (STEPANOVIĆ 1986: 66). Slogotvorno *r* pojavljuje se samostalno (*mrzko, doszmrti*). Što se tiče fonema *h*, on u većini slavonskih govora nedostaje, a isti se obrazac vidi i u našem korpusu (*szve nyiove parove, oma*). Ipak, povremeno se pojavljuje u oblicima poput *hotyes*, u riječima mađarskoga podrijetla (*hibe, hasznéra 'koristi'*), ali i u imenu engleskoga podrijetla (*Helen*). U glagolu *biti* u trećem licu jednine i množine završni samoglasnik često ispada (*szamo j ima u Dusnoku, Inasaj szkupstina Primila Pozdrav*). Nadalje, samoglasnička skupina -ao steže se u -o (*umro, vaskrszo, szam szeradovo, ko, mogo, zno*). Osim navedenih, u pismima se javljaju i druge crte karakteristične za štokavske sustave, osobito za slavonski dijalekt. Tako se vokal *u* pojavljuje kao rezultat slogotvornoga *l* (*iszuze szu mi u dvesztruke kapale*), ali i kao refleks stražnjega nazala (*i tvoj muzs; moja zsenicza golubicza*). Prijedlozi i prefiksi bilježe štokavski razvoj skupine *v+šva* (*u ruku uzela; uvek brinem*). U skladu sa slavonskim obilježjima, zamjenjuje se skup *hv* fonemom *f* (*Falyem iszusza; fala Bogu; pofalyili szlovaki*). Finalno -l u imenskim riječima redovito čuva (*zsal*). Zabilježen je i razvoj fonema *đ* (*kad szmo bili mlagyi; neka biti uvregyena*), metateza skupine *vs > sv* (*tako szvi i decza; szve Pozdravjiva*) te izostanak rotacizma (*ne mozsemo recsama; davérni mozsemo osztat*).

Što se pak morfologije tiče, važno je istaknuti da imenice ženskoga roda u dativu i lokativu jednine imaju nastavak -e (*dragé mojoj szeszré Ané, one szu u Kalifornije, Dragoj moje milé, ti méné né véruges*). U genitivu množine često se pojavljuje nulti morfem (75. *godin, pa da vise novacz imam*), ali ima primjera i na nastavak -a (12 *godina*). Druga palatalizacija (sibilarizacija) se ne provodi, tj. ostaje nepromijenjen (*szlovaki*). Vokativ u ženskom rodu ima nastavak -o (*Matildko, szesztro, zseno, zseniczso*). Očuvan je stari skup *jd*, odnosno nije došlo do metateze i jotacije (*najde, dojde*). U prezentu trećega lica množine pojavljuju se dugi oblici (*ogyēju*). Paralelno se pojavljuju glagolski oblici *viđem i vidim*. Negacijski imperativ ne tvori se oblicima *nemoj/nemojte*, nego s *neka* (*neka kamata vise platyati, neka bit uvregyena*). Nakon glagola *ima, nema* pojavljuje se ili genitiv u partitivnoj funkciji (*ima volye*), ili akuzativ, koji je inače u dušnočkom govoru vrlo čest (*ima taku ko ti, nema take*). Futur II. se upotrebljava za izricanje radnje koja će se dogoditi prije druge buduće radnje: (*ako nyoj ne budu novczi trebovali, a ti onda izplati szve; nek ti ide ako bude*

mogo). Za komparativ pridjeva imamo u korpusu primjere *mlagyi*, u kojemu je došlo do jotacije, te oblik *sztaréji*.

U pismima nalazimo riječi tipične za slavonski dijalekt (*podivaniti*, *komsije*), ali i lekseme čije se značenje razlikuje od onoga u standardnome hrvatskom jeziku: npr. *szkupstina* 'obitelj', *u nase boztanczu* 'u našem vrtu', *iszta* 'samo', *knyiga* 'pismo' – iako se ovdje paralelno pojavi i leksem *pismo*.

Mađarski utjecaj u pismima

Tekstovi su dosljedno napisani na rackom govoru; ne nalazimo u njima prebacivanje koda, tj. izmjenu između rackoga i mađarskoga, izuzev jednoga primjera na kraju Droblyenova pisma: *Irta: DJ* 'napisao je: DJ'. Ipak, utjecaj mađarskoga u tekstovima jasno je zamjetan, što je – kako je objašnjeno u uvodu – posve očekivano u dvojezičnom okruženju u Dušnoku, gdje su racki i mađarski stoljećima supostojali i intenzivno se međusobno utjecali. U ovome radu nema prostora za sustavnu analizu svih kontaktnih pojava, ali se donose pojedini primjeri mađarskog utjecaja. U nekima su autori izravno preuzeli mađarsku riječ, u drugima su rabili racki izraz koji se može smatrati kalk-posuđenicom iz mađarskoga. Među primjerima nalazimo i prigodne posuđenice te one koje su postale sastavnim dijelom rackog govora, što potvrđuju podaci suvremenog terenskog istraživanja. Ovdje izdvajamo nekoliko ilustrativnih primjera:

- *hasznera pirule* 'uzima lijek'
Glagol *hasznera* potječe od mađarskog *használ* 'koristiti'. Budući da je potvrđen kod više izvornih govornika dušnočkog rackog – premda češće u obliku *hasznit* – nije riječ o prigodnom posuđivanju, već o ustaljenom elementu jezične prakse (TAMASKÓ 2020: 271). Hrvatski glagol *koristiti* u ovome značenju u rackom ne postoji. Riječ *pirula* u značenju 'pilula' također je posuđena iz mađarskog.
- *nema hibe* 'nema problema'
Riječ *hiba* izravno je preuzeta iz mađarskoga, a u rackom se govoru morfološki integrira dodavanjem genitivnog nastavka.⁴
- *duga izplati u takarek* 'plati dug u štedionici'
Takarek je kolokvijalni, skraćeni oblik mađarske riječi *takarékpénztár* u značenju 'banka, štedionica'. Ovo je primjer dominacije mađarskoga u lek-siku službene administracije. Takvi nazivi institucija u pravilu nisu imali ustaljen racki ekvivalent (usp. DUDÁS 2024: 87).
- *razsalivas ko kakema pletykama* 'rastužuješ me raznim tračevima'

⁴ Hrvatski jezikoslovac Ivan Brabec u radu *Kalački govor* navodi da je, uz riječ *smetanka* ('vrhnje'), i riječ *hiba* u dušnočkom rackom govoru slovačkog podrijetla. Iako se to ne može posve isključiti, vjerojatnije je da je riječ *hiba* preuzeta iz mađarskog jezika, budući da se u jezičnoj praksi dušnočkog rackog govora ponajprije treba računati s mađarskim utjecajima.

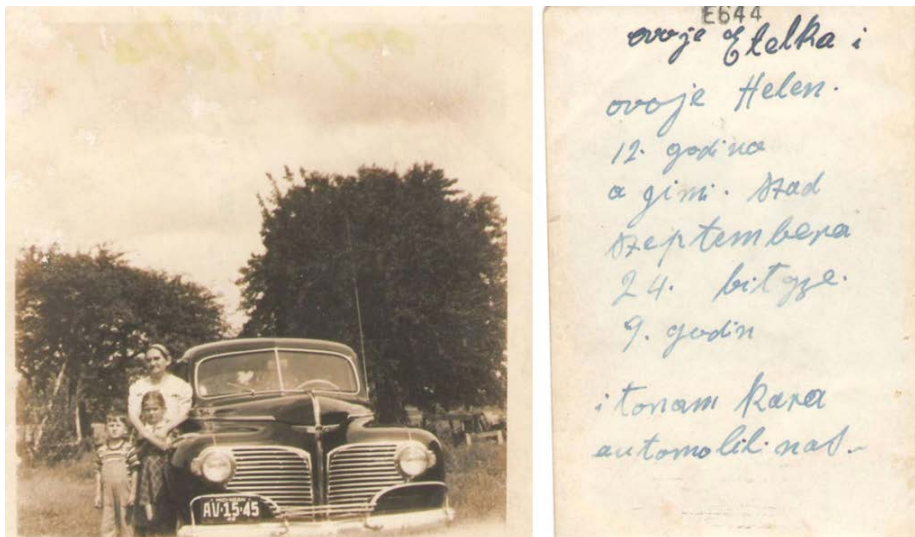
Pletykama je množinski oblik mađarske riječi *pletyka* ‘trač’ koja se morfološki uklapa u rackom govoru primanjem nastavka za instrumental. Kao i *takarek*, riječ nema uhodani racki pandan. Pojavljuje se i glagol *platykat* ‘tračati’.

- *koji tye dobro mi tragyu poszejat* ‘koji će mi dobro razbacati gnoj’
Tragyu potječe od mađarske riječi *trágya* ‘stajski gnoj’ i u pismu je sklonjen rackim akuzativnim nastavkom. Premda se koristi i riječ *đubre* u rackome, autor poseže za mađarskim oblikom, vjerojatno kao prigodnim posuđenicom. Rečenična struktura također pokazuje mađarski utjecaj: naglašavanje *dobro* i red riječi (*mi tragyu*) odstupaju od hrvatskoga standarda.
- *ni szloboda ni zrno prodati* ‘ne smije se prodati ni zrno’
Ova je konstrukcija prevedenica (kalk) mađarskog izraza *nem szabad* u značenju ‘ne smije se’. U mađarskom jeziku *szabad* može biti pridjev i pomoćni glagol, dok je u hrvatskom *sloboda* isključivo imenica. U dušnočkom rackom imenica *szloboda* preuzima ulogu pomoćnog elementa uz infinitiv.
- *da szluzsi u katanama* ‘da služi u vojsci’
Oblik *katanama* dolazi od mađarske riječi *katona* ‘vojnika’, te je u množini, s lokativnim nastavkom, integriran u rackski fonomorfološki sustav.

Pisma pokazuju utjecaj mađarskog obrasca u bilježenju datuma, primjerice: *Februara 15., szeptembera 24.* Latinski nazivi mjeseci preuzeti su u mađarskom obliku, dok su dodani nastavci prilagođeni rackom fonomorfološkom sustavu. Taj se način bilježenja datuma i danas zadržao u govoru, za razliku od hrvatskog standarda gdje dan stoji ispred mjeseca (*15. veljače, 24. rujna*), a nazivi mjeseci slavenskoga su podrijetla.

U pismima se pojavljuju i lokalni dušnočki nadimci koji su nerijetko bili važniji za identifikaciju osoba od službenih prezimena: *matanovém vinkom, matokin Petar, matokinu jozelyé szin, Pred ginginom kugyom, batyoka drobanova* ‘Drobanov stric’.

Na koncu ćemo se ukratko osvrnuti na utjecaj engleskoga. O znanju engleskoga kod Drobylena nemamo podataka; za Ballóa – koji je desetljećima živio u SAD-u i čija su djeca bila izvorni govornici engleskoga – razumno je pretpostaviti da ga je dobro govorio, no u pismima to nema izravnih tragova. Iznimka je natpis na poledini jedne fotografije: *To nam kara, automobil nas*, gdje riječ *kara* vrlo vjerojatno dolazi od engleske riječi *car* u značenju *automobil*. Tome u prilog ide i to što autor odmah „prevodi” na općerazumljiv oblik *automobil*. Iako je riječ o jedinom primjeru, on svjedoči da je američki leksik ipak prodirao i u racku komunikaciju.

Slika 3.: Fotografija s natpisom na rackom jeziku na poleđini, koju je poslao József Balló.

Zaključak

Pisma Józsefa Droblyena i Józsefa Ballóa predstavljaju mali, ali ipak iznimno vrijedan korpus za proučavanje dušnočkoga rackog govora. Njihova je vrijednost u tome što nude spontano zapisan jezični materijal, kakav se u drugim okolnostima rijetko bilježio. Budući da su autori poznavali pismenost isključivo na mađarskom jeziku, pisma su zapisana mađarskim grafijskim sustavom, no jezično pripadaju rackome govoru. Analiza je pokazala da pisma čuvaju brojne značajke slavonskoga dijalekta: ekavski refleks jata, -šč kao refleks praslavenskih suglasničkih skupova **skj/*stj*, redukciju infinitiva, skraćene oblike glagola *biti* u trećem licu, promjene u skupinama *mn/ml*, kao i niz fonoloških, morfoloških i leksičkih osobitosti koje potvrđuju pripadnost podravskome tipu slavonskoga dijalekta. Osobitu vrijednost imaju i zabilježeni leksički primjeri. Utjecaj mađarskog jezika u tekstovima je jasan i višeslojan: od grafijskog sustava i bilježenja datuma, preko pojedinačnih posuđenica i kalkova, pa sve do integriranih konstrukcija koje su postale dijelom jezične prakse govornika. Pisma stoga svjedoče i o dugotrajnom dvojezičnom suživotu u dušnočkom okruženju.

Osim jezične vrijednosti, ova pisma imaju i širi kulturno-povijesni značaj: dokumentiraju emotivne doživljaje i životne okolnosti iseljenika, njihovu religioznost i svakodnevicu. Kao rijetki pisani tragovi govora koji se stoljećima prenosio gotovo isključivo usmenom predajom, ova su pisma jedinstveno svjedočanstvo prvenstveno jezične, ali i kulturne baštine dušnočke zajednice. Njihovo objavljivanje i analiza pridonose očuvanju i valorizaciji ovoga ugroženoga govora hrvatske jezične baštine.

Primjeri

József Droblyen:

Oktobera 11 dana.U Jakronu knjiga pisana 1912 godine

Falyem iszusza i majka marija Draga moja nikada ne szaboravlyena zeno evo szam se doso sztobo podivaniti po pizsmu kada sze ne mozsemo recsama i szada te lépo pozdravlyivam Draga moja nikada ne szaboravlyena zseniczó niti te mogu zaboraviti i szada ti zselyim od miloga moga szrétyu i zdravlye i bosjega blagoszova i da te ovaj moj red pizsma najde u najbolyemu zdravlyu i szada ti dajem na znanje draga moja nikada ne zaboravlyena zseniczó niti te mogu zaboravit da ja sza Fala Dragomu bogu zshiv i zdrav tako i tebe zselyim ko zami zsebé i szada te i jos jedamputa pozdravlyivam i dajem ti na znanye Draga moja nikada ne zaboravlyenazseno da ja zam dobijo kojemu szam najacse radovo i tako mi jako drago bilo da szam sze i radovo iszuze szu mi udve sztruke kapale kada szam oco u moju szobu ni nikoga bilo szam szam bijo oma mi palo na pamet to ta moja zsenicza golubicza koja mene ne veruje da ni tako kako drugi kaziva pa szam onda u ruku uzo pa szam onda uszta polyobijo Dragoj moję milé i Dragoj moję lépé zsene uzta mogo polyubit i tako mi bilo Draga moja zseno ko da szam te u zsiva uszta polyubijo i u csobe tako mi drago bilo i kada szam kazo gazdariczé ona velyi doneszite ju dole da ju i ja vigyem pa szam onda odno pa ju je u ruku uzela no vi imate lépu zsenu vidim da vam je jako lépa zsená szvi szu te pofalyili szlovaki a ja szam te najacse jel szí moja Draga moja nikad ne szaboravlyena zsenicza kolubicza nema take u jamerike ni u szvoj madzarske szamo j ima u dusnoku taku ko ti i szada te i jos jedamputa pozdravlyivam Draga moja zseno i dajem ti na znanje da te zsalyem trisztotine novcze to je trisztotine forint i kada dobijes Draga moja zseno onda oma otidi pa duga izplati u takarek pa neka kamata vise platyati oma odneszi ni da szakasznes pa da bude valyalo i kamata al ako dotle ovczy ogyeju ja szam tako poszlo da ogyeju do toga vremena dok bude valyalo kamata platit i kada novcze dobijes onda katénu pitaj ako nyoj ne budu novczy trebovali a ti onda izplati szve al ako katiné novczy trébaju a ti plati iszta dvesztotine a onno nyoj dadi koliko zi joj dusna ja bi volyijo da tamo platis ako mozse biti al ako ne mozse biti a ti i nyu popuni ako joj trebaju ako miszli kutyu kupiti ako ne bude jako zkupa onda bi bolye bilo da nek ne kupi ako bude zkupa bila jel doma ju nikada negye izplatiti onda bi bolye bilo da sogor dojde ako mose u jameriku szo tema novczema sto imaju pa bio de pré kutyu szte ko ako ima volye i ako ga puzstyaju iza da te i jos jedamputa pozdravlyivam Draga moja zseniczó i dajem ti na znanje da pozsebinu tu ne zsalyem ti pet krunza to zi mos kupiti sto hotyes to je tvoje kada ti dade i pizsala szí mi Draga moja zseno da tyes kupiti pol druga metre razsi ta nema hibe za to sto tyes kupiti ni da to sze poszejes jel je to mlogo tamo i pol drug holt zsita poldrug metre,

Nego pitaj batyoku drobanova i on nek ti ide ako bude mogo pa nek on gleda daka csoveka koji tye dobro poorat i koji tye dobro mi tragyu poszejat kazsi mu

da szam ga tako lépo pozdravijo da nek on ti ide ako mozse i rozuméjo szam u knjigé da miszlis kukruza prodat szu porcziju ni szloboda ni zrno prodati zato szam oma u najvecsér novcza poszlo dok szam knjigu dobijo jel u noj knjike sto zi mi piszala bolye bi bilo da szam i to kosta piszala kako tyemo dragi druse zitem kako tyu ja széjat neko sto zi me tako razsalila ni doszto sto sze uvek brinem kako tyu vetye sboralovati pa da vise novacz imam pa sto pré doma nego me i jos i razsalivas ko kakema pletykama pa ti méné i to pises da ne maris ni mojom zemlyom koju szam jako tesko szteko krvavem znojem i glavom probitom pa ti sze szu tu szemlyu szaboravit i jako mi Draga moja zseno zsal bilo iszto sto mi ni od zsaloszti szrcze puklo u méné ja nikada to ne bi verovo da ti méné né vérujes a da szada vigye da mi ne verujes nego volyis drugomu verovat a ja [czen tu pokzem] – *(teško čitljivo i nerazumljivo, op. autorice)* tu kupim pa da mogu prena kupit i pa u moju domovinu otit i ne znas da mi je tako mrzko u njoj biti da mi tako prvi puta bilo ko kako mi szada nikada me ne bi vidla amerika ni da bi ne vise galija prenela i szada te i jos jedamputa pozdravlyivam Draga moja zseniczto i osztani z bogom od mojga pozdravlyivana zbogo a ja sztobom i zada pozdravlyivam ocze i matrene i pratyu i szesztre i sogore i zselyim nyim szvijema szrétyu i zdravlye i pozjega blagoszova i neka biti uvregyena ko stogoda ni dobro napiszano jel jedva szam mogo od zsaloszti napiszati jel mi je i szad jako zsal kada mi pada napamet zbogom ostani od mene. Irta: DJ zsená HA

József Balló:

Piszano oktobra. 2. 1958

Izove dalyne zemlye dragi moji szvi zselyim vam odragoga Boga i od szrcza moga szvaka dobra kaszam szebé tako i szvima vama uszkupa draga matildko dajemti naznanye daszam dobijo tvoje pismo i jako szam szeradovo i szeszam rozuméjo stoszi piszala i jako lépo szí napiszala i lako szam mogo csitat tvoje pismo to stoszimi piszala i moja gyér Helen toje Ilonka magyarszki najbolye dasze kazse (Helen) i onami dala pismo stoszi nyoj poszlala piszala na macsarszki i jaszam joj procsato almije bilo lakse naraczki csatata ona nezna niraczki anezna nimacsarszki nego szamo englélszki ona gyeti piszat englélszki atko i szin moj szamo englélszki on je bijo szeptembra 24. (21) godinu je imo. On mora i jos 1 godinu da szluzsi u katanamaje szad 2 godine mora tamo i nagodinu szeptembra gye dojt kugye ako ude zshiv izdrav oni szu zaszad oba dvoje neudata a on neozsenyen. Helen imala juniusa 8. navrsila 24 godine Jimi ima 21 godinu szeptembra navrsijo 24. dana uszeptemberu bijo 21 godinu i razumejoszam zamoju szesztru Évu daje boleszna pozdravi je jako tako szve nyiove parove nyim i deczu malu i veliku i tvoja mater toje moja szeszra koju szam davno vidijo a znoszam i tvoga ocza onje geczanov szeszvo Pred ginginom kugyom zshivio i miszmo fala Bogu zsvi izdravi imam 5 zsenki a 5 muski. 8 szu ozsenyeni udati i jos Helen i Jime ovo dvoje tako i moja zsená

imejoje marija podzavila aoszobito ja szve vasz poimenu i unuke Pozdrav
oproszti ako stogod nije povolye

Piszano Oktobera 25. 1965

Draga szesztro moja tako szvi i decza i t tvoj muzs zselyimvam od ragog
Boga szvako dobro koszam szebé Draga Ano dobijoszam Pismo odtebe i
szeszam razuméjo daszi bila sza matanovém vinkom radujemsze. Daoszam
pozdrav Ponyému lépoje i ja imam zselyu davasz vidim ali glavnoje dasze
vidimo gore dé je i mat i otacz nas. Duzsniszmo dasze molimo Bogu danam da
sznage davérni mozsemo osztat Dokraja a Decza szu mi prilicsno fala Bogu.
Idajem ti naznanye draga moja szesztro dobijoszam tvoje pismo iszveszam
razuméjo idobijoszam szlike Antika sto drzsi janyu malu lépo lépa szlika. Ai
vinka lépa szlika. Pozdravlyivam szvu deczu szve rodsztvo i moja marija vasz
szve Pozdravjiva. Navrsila 75. Godin oktobera 15. A ja gyubit Februara 15. 73.
godin. Velika razlika kad szmo bili mlagyi. Pozdravlyivamo vasu szvetu
szkupstinu szve Goszpod danam dasznaga davérni osztanemo dokraja Ovo dadi
Ané

(bez datuma)

Draga moja szesztro Ano sto szii pisala Marcziusa 23. dobijoszam Marcziusa
28. Bogu fala. Zselyim od Goszpoda davasz zatekne ovo szlabo pismo szve
zdrave. I Bog date blagoszija i dati da sznage i nama da mozsemo poszvetoj
volvoj nyegovoj nyemu nafalu i naszlavu biti dok raja u ime Premilog szina
nyegovog tako Pozdravi szve moje rodsztvo. Pisemti i jos nizam zdrav Bogu
fala Bolye szam i moja zsena marija izvelike lyubavi

Literatura

- ÁCS, KOTHENCZ 2011 = ÁCS J., KOTHENCZ K. Társadalmi, gazdasági és
kulturális viszonyok a XX. századi Dusnokon // Báráth, J. (ur.). Dusnok története és
néprajza. Szeged: Dusnok Község Önkormányzata, 2011. 275–322.
- BARICS 1998 = BARICS E. A magyarországi horvátok nyelve // Magyarországi
horvátok. Budapest: Körtáncfüzetek, 1998. 17–20.
- BÁRTH, BÁRTH 2011 = BÁRTH D., BÁRTH J. Egyház, vallás, iskola Dusnok
XVIII–XIX. századi történetében // Báráth J. (ur.). Dusnok története és néprajza.
Szeged: Dusnok Község Önkormányzata, 2011. 237–274.
- BRABEC 1969–70 = BRABEC I. Kaločki govor. Zagreb: Ljetopis JAZU 75, 1969–70.
- DEME 1950 = DEME L. Amíg a cz-ből c lett. Magyar Nyelvőr, 1950. 74 (2–3). 78–83.
- DUDÁS 2024 = DUDÁS E. Horvát nyelvű helynévgyűjtési tapasztalatok Bányán és
Dusnokon. Helynévtörténeti Tanulmányok, 2024. 18. 85–92.
- FAMILYSEARCH 2024a = FamilySearch. New York City, New York, United States
feljegyzések, Amerikai Egyesült Államok, Bevándorlási nyilvántartás. United
States. National Archives and Records Administration, képcsoportszám: 007675874,

- 1240/1118. kép. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C9TH-PG9D?view=index> (Pristupljeno 6. veljače 2024.).
- FAMILYSEARCH 2024b = FamilySearch. Wayne, Michigan, United States feljegyzések. United States. National Archives and Records Administration, Great Lakes Region, képcsoportszám: 102902877, 1518/550. kép. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS6V-2S2J-L?view=index> (Pristupljeno 6. veljače 2024.).
- LISAC 2003 = LISAC J. Slavonski dijalekt: između autohtonosti i utjecaja // Migracijske i etničke teme, 2003. 19. 7–16.
- STEPANOVIĆ 1986 = STEPANOVIĆ P. The local dialects of Dusnok and Bática // A taxonomic description of the dialects of Serbs and Croats in Hungary. The Štokavian dialect. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986. 65–73.
- STOLAC 2005 = STOLAC D. Uz jednu kostrensku zborniku pjesama // Zbornik katedre čakavskog sabora Kostrene. Kostrena, 2005. 109–116.
- TAMASKÓ 2020 = TAMASKÓ E. A magyar igék morfológiai adaptációja egy archaikus horvát nyelvjárásban // Bihari E., Molnár D., Szikszai-Németh K. (szerk.). Tavasz Szél / Spring Wind 2019 tanulmánykötet. Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2020. 265–274. <https://dosz.hu/fil/4b0ba95b5f98858eb275ffd4b3e5fbf94f7396894999210567c211be88922444> (Pristupljeno 28. kolovoza 2025.).

“Nema take u Jamerike ni u szvoj Madzarske, szamo j ima u Dusnoku taku ko ti” – Some Linguistic Features of the Dusnok Rac Dialect in Emigrant Letters. The paper examines rare written records of the Dusnok Rac dialect, preserved in emigrant letters from the 20th century. It examines five letters by two senders, written in the United States in the Dusnok Rac dialect but recorded with Hungarian orthography. In addition to presenting the authors, the context of their writing, and the content of the correspondence, the corpus highlights phonological, morphological, and lexical features of the Slavonian dialect, along with instances of Hungarian and occasional English influence on Dusnok Rac speech. This small corpus offers a unique insight into the linguistic features of the Dusnok Rac community, and indirectly into its cultural and identity heritage.

Keywords: Dusnok, Slavonian dialect, Rac speech, emigrant letters, linguistic heritage

ANDOR VEGH
(Pečuh, Mađarska)

Demografske karakteristike hrvatskih naselja župe Bogdašina u XVIII. stoljeću^{1,2}

Sažetak: U ovom radu nadopunjujemo naša prijašnja istraživanja o hrvatskim naseljima uz Dravu istočnije od grada Barča u XVIII i XIX stoljeću. Kvantitativnom analizom podataka matičnih knjiga rođenih i kvalitativnom analizom prezimena naselja Drvljanci/Dravljanci (Révfalu), Križevci (Drávakeresztúr), i Starin (Drávasztára) pokušavamo ukazati na neke procese naseljavanja. Uz pomoć dostupne literature i komparativnih metoda s dosad već izvršenim analizama (Martinci, Lukovišće, Novo Selo, Potonja, Brlobaš) pruža se pregled doseljenja koje je stvorilo osnovu daljnjeg demografskog i društvenog razvoja ovih naselja.

Ključne riječi: Matična knjiga rođenih, demografski i društveni procesi, analiza prezimena, formiranje manjinske zajednice, Drvljanci (Révfalu), Križevci (Drávakeresztúr), Starin (Drávasztára)

1. Uvod

S ovim radom nastavljamo istraživanje demografskih i društvenih odnosa hrvatskih naselja u županiji Šomođ u XVIII. stoljeću, koje nam je važno jer pokazuje procese izravno nakon prvih mirnih perioda nakon osmanskog razdoblja u povijesti Hrvata na području južne Ugarske. Do sada smo obradili podatke za XVII. stoljeće koji se vezuju za ostala naselja – Martinci, Lukovišće, Novo Selo i Potonja i Brlobaš od 1744. do početka 1800.-tih godina (VEGH 2022, 2025).

Mada se sada analizirana naselja nalaze u neposrednoj blizini već spomenutih, njihova pozicija se značajno razlikuje. Dok i u slučaju Lukovišća, i u slučaju Martinaca – lokaliteta gdje se vodila matica rođenih – radilo se o naseljima koja su obuhvatila hrvatsku većinu na svojem crkvenom jurisdikcijskom području, a i sami centri župe ili filijale bili su većinom naseljeni Hrvatima. U slučaju Starina, Križevaca i Drvljanaca sam centar ove župe se nalazio u Bog-

¹ *A tanulmány az OTKA K 146585 számú, “Magyarország és a Nyugat-Balkán” című projekt és a Pécsi Tudományegyetem támogatásával készült.* – Ovaj je rad nastao pomoću potopre OTKA K pod reg. brojem 146585, pod naslovom “Magyarország és a Nyugat-Balkán” (Mađarska i zapadni Balkan) uz daljnju pomoć Sveučilišta Pečuha (PTE).

² Izvorni znanstveni rad

dašinu (Bogdása) i Šeljínu (Sellye). Bogdašinska župa će biti osnovana 1747. a kao filijala Bogdašina se izdvaja Šeljin gdje se matične knjige vode od 1754. Ova naselja, ne samo da su etnički većinski mađarska naselja, nego u konfesionalnom smislu imaju većinu kršćana koja su tada pripadala kalvinističkoj/helvetskoj struji reformacije (a ovi su naravno bili skoro isključivo svi Mađari). Tako najveći broj katoličkog življa župe u Bogdašinu živjet će u tri hrvatska naselja ove župe – u Križevcima, Drvljancima i u Starinu. Time želimo naglasiti da je uloga ovdašnje hrvatske, katoličke sredine bila strateški važna za katoličku crkvu u širenju katoličanstva u ovoj mikroregiji.

Danas Hrvate spomenutih naselja zovemo podravskim Hrvatima. No, prije Drugog svjetskog rata često ćemo naći izraz za ovu subetničku skupinu Šomoški Hrvati. Naime, naselja ovih podravnih Hrvata do 1950. godine nalazila su se u Šomoškoj županiji na samoj granici s Baranjskom županijom. Još i pri kraju XIX. stoljeća od sedam naselja tri – Križevci, Drvljanci i Starin – su se nalazila u Sigetskom upravnom okrugu, dok su ostala pripadala Barči (ZENTAY-KÓSA 2003: 30-31). Javno-upravnom reformom Mađarske 1950. ova tri naselja i još Martinci iz Barčanskog okruga pripala su Baranjskoj županiji. Neovisno o njihovoj upravnoj rascjepkanosti vidjet ćemo da se njihova demografska i kulturna osnova formirala i razvijala zajednički u XVIII. stoljeću.

2. O metodici obrade podataka

Rad se bazira na digitalizaciji, obradi i analizi brojki i prezimena zabilježenih u matičnim knjigama krštenih u župi Bogdašina. Kao izvor preslika matičnih podataka služili smo se digitaliziranom zbirkom matičnih knjiga s web stranice <https://www.familysearch.org/>, koja se može smatrati pouzdanim izvorom, bazom za internetsko istraživanje ovih dokumenata.

U Bogdašinu se matična knjiga rođenih vodi od siječnja 1747., od samog osnutka župe (BOROS GYÉVI 1988: 113). Pri analizi ovih podataka primijetili smo da podaci za rođene u Starinu od sredine 1760.-ih godina nisu u proporcionalnim odnosima s populacijom naselja zabilježenom u popisu poreznika pa ni s brojkom prvog, Jozefinskog popisa stanovništva (1784.–1785.). Zato smo podatke za navedena desetljeća potražili u drugoj matičnoj knjizi rođenih, koja se vodila u Šeljínu od siječnja 1754. a taj se dokument također vodi kao matica iz Bogdašina, naime Šeljinska crkva je bila samo filijala Bogdašina³. tako smo nadopunili bazu podataka iz Bogdašina s podacima iz Šeljina. To smo činili samo za ona tri naselja koja su u fokusu ovog rada, stanovništvu ostalih, pretežito mađarskih naselja koja su pripadala Šeljínu, u ovom radu nismo pridodali pozornost.

Podatke krštenih smo zapisivali po prezimenima i označenim mjestima rođenja, sve smo to skupili po godinama. Pojedina prezimena po selima smo

³ Vidi na web stranici: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939J-TKY5?view=index&cc=1743180&lang=en&groupId=M947-R9T>

klasificirali u desetljeća, ukazujući na demografsku dinamiku pojedinih obitelji kao i stvorili osnovu pregleda mogućih unutarnjih migracija među istraženim naseljima.

Kod transkripcije smo kao osnovu uzeli današnje hrvatske pravopisne forme (VEGH 2022: 153) pojedinih prezimena, makar ih danas imali ili ne. Tako nastavke -its, -itch, -ics, -itz prevodimo kao -ić, dok -atz, -etz, -ecz, -acz ili rijetko -acs u -ac i -ec. Naravno kod pojedinih obiteljskih imena mogle su nastati i različite forme, koje su tako s vremenom postale razlikovne u pojedinim granama nekada iste obitelji. U slučaju ovih istaknut ćemo te razlike, no uglavnom će se to dogoditi u XIX. stoljeću, a to razdoblje nije u fokusu ovog rada.

Osim transkripcije prezimena, moramo se dotaknuti i zapisa i nedostatka bilježenja pojedinih lokaliteta. Ovdje smo se suočavali s problemima da se u početku u nekim zapisima izostavlja bilješka o lokalitetu (radi se o desetak slučajeva). Većinom smo to uspjeli nadoknaditi usporedbom kasnijih pojava istih obitelji, u nekim izuzecima to nismo uspjeli. U ovom nelociranom stanovništvu posebnu skupinu čine Romi, koji u početku istraženog perioda najvjerojatnije još nisu bili naseljeni, nego većinom živjeli u nekoj formi stalne migracije u užem ili širem prostoru. Njihova modernizacijska regulacija od strane države tek će doživjeti svoje početke u prvim desetljećima vladavine Marije Terezije. U matičnim knjigama će se Romi i posebno označiti kao *zingari* ili *zingarus*, a često će biti navođeni bez prezimena i lokaliteta. To se mijenja na početku 1760-ih, kada je već posebno označena kategorija *zingarus* uvijek kod određenog lokaliteta (većinom u Bogdašinu i Markoci, kasnije Starinu), a od 1770-ih već se ne pojavljuje ni bilješka o pripadanju Romima u zapisima.

Transkripcija imena naselja također je vrijedna pažnje. Najčešće se koriste mađarski nazivi Keresztur (u formi Kereszt-Ur kasnije Keresztur), Rét-Falu (samo jako rijetko, 2-3 puta se pojavljuje hrvatski naziv u formi Dervjancza i Dravljancza) ali za Starin se skoro uvijek koristi forma Sztarina/Starina, kasnije Isztara/Istara. Čak i u slučaju nekih mađarskih naselja se pojavljuje korištenje hrvatskih naziva u zapisima – Markoca/Markóc, Zlata/Zaláta – a sličan je slučaj i s nekim pustarama – Gerlica, Viškovce, Sigetska, gdje se većinom pojavljuje hrvatsko ime lokaliteta preinačeno prema mađarskom jeziku (npr Viskovcz). Između 1750. i 1754. svi podaci za Starin zapisani su kao Viskocz/Viskovcz/Viškovcz. Prije toga se pojavljuju paralelno oba naziva za određenje mjesta rođenja, no poslije već isključivo Starin, zato smo i u ovom desetljeću rođenja za Viškovce ubrajali kod Starina (detaljno o tome kod Starina). To smo činili i zato što se kasnije lokalitet Viskocz nije navodio u matičnim knjigama, a kao posebno naselje nije zaživjelo nakon osmanskog perioda, ni prije ni poslije istraženog razdoblja (REISZIG 1914: URL).

3. Demografske karakteristike XVIII. stoljeća

Danas u povijesnoj znanosti naseljavanje i stvaranje hrvatskog identiteta ovih podravskih naselja većinom se datira za post-osmanski period XVII. i početak XVIII. stoljeća (BOROS GYEVI 1988; KITANICS 2014; SAROSÁ CZ 1973; ŠOKČEVIĆ 2016), no postavljaju se i neka pitanja u vezi kontinuiteta hrvatskog (slavenskog) stanovništva (KOC SIS 2003: URL; KOC SIS, BOGNÁ R 2003: URL) još iz srednjeg vijeka (ŠOKČEVIĆ 2022; ŠAROŠAC 2008; VEGH 2025). U ovom radu, niti možemo, niti želimo riješiti ovo pitanje, no potvrditi možemo da se prema do sada istraženim i otkrivenim izvorima značajniji demografski razvitak dogodio tek nakon mira u Satmaru, nakon 1711. godine (BOROS GYEVI 1988; KITANICS-SOKCSEVITS 2009). Mada je sigurno da je već i prije bilo stanovnika u svim istraženim naseljima do sada, samo su djelomično otkriveni izvori za razdoblje između oslobođenja od Osmanlija i 1711. (KITANICS 2014, 2018).

Ako usporedimo sva do sada istražena naselja s hrvatskom većinom iz ove regije, vidimo da je porast stanovništva više nego primjetljiv.

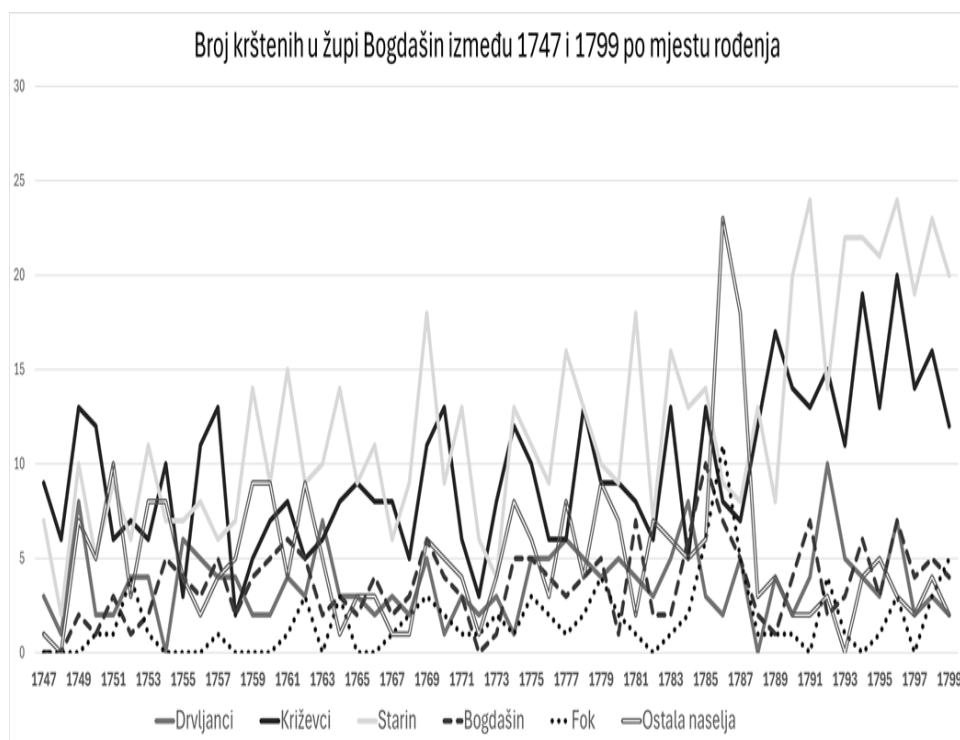
Naziv naselja	Broj oporezivanih domaćinstava 1720	Broj stanovnika prema popisu 1784 – 1785	Broj rođenih 1784 i 1785	
Brlobaš	-	122	7	6
Drvljanci	-	106	8	3
Križevci	6	182	5	13
Lukovišće	13	463	29	28
Martinci	15	592	25	35
Starin	6	255	13	14
Novo Selo	4	283	16	20
Potonja	3	214	13	16

Tablica 1. Osnovni demografski podaci podravskih hrvatskih naselja u Mađarskoj u XVIII. stoljeću. Autorski rad, podaci za 1720 i 1784-85 preuzeti od Géza Kiss Z. 1988. (KISS 1988)

Ako iz ovog širokog perioda izdvojimo desetljeća analize u broju rođenih, možemo zapaziti da u slučaju tri naselja s hrvatskom većinom ne primjećujemo jedinstveni porast. Jedino se u slučaju Starina može pratiti značajniji skok u broju rođenih u drugoj polovici 1750. godine. Isti će se trend dogoditi u Križevcima samo 1780-ih, dok u Drvljancima ovaj trend uspona ostaje skoro neprimjetljivo slučajan samo na prijelazu 1780-ih i 1790-ih. Vjerojatno jedinstveni trend razvoja i razvojnih skokova se ipak vezuje za određenu veličinu populacije koja se kod Drvljanaca neće stvoriti (ni) u istraženom periodu, naročito ako

uzmemo u obzir da će do početka XIX. stoljeća (i to prijelazni) procesi migracije još uvijek značiti značajnu komponentu u razvoju stanovništva.

U analiziranom razdoblju, između 1747. i 1800., značajnije padove u broju rođenih možemo primijetiti dvaput, početkom 70-ih i krajem 80-ih. U ovim se razdobljima kod svakog naselja mogu primijetiti padovi u broju rođenih i to tendenciozno i jedinstveno. Budući da je ovo razdoblje (1770. i 1780. godine) često analizirano u smislu klimatskih promjena i izostanka zadovoljavajućeg agrarnog uroda jer je prethodilo velikoj Francuskoj revoluciji 1789. (BEHRINGER 2017) Možemo sa sigurnošću tvrditi da se radi o utjecaju ovog prirodnog procesa i naravno o utjecaju ovih na društvena zbivanja. Ista je demografska tendencija vidljiva i pri analizi istih pokazatelja u slučaju Lukovišća, Martinaca, Potonje, Novog Sela i Brlobaša (vidi sliku br.1 kod VEGH 2025).

Slika 1. Broj krštenih u župi Lukovišće između 1744 i 1786. po mjestu rođenja, autorski rad. Izvor podataka: Crkvene matične knjige rođenih župe Lukovišće

Ovdje moramo ponovo istaknuti da se ostala naselja koja su prikazana na slici br. 1. teško mogu usporediti s analiziranim naseljima s hrvatskom većinom. Naime, Bogdašin i Fok su konfesionalno većinski kalvinistička naselja, pa se ovdje prikazani podaci odnose samo na katoličku manjinu čiji se podaci vide u bilježkama matičnih podataka katoličke župe. Najvažniji čimbenik kod

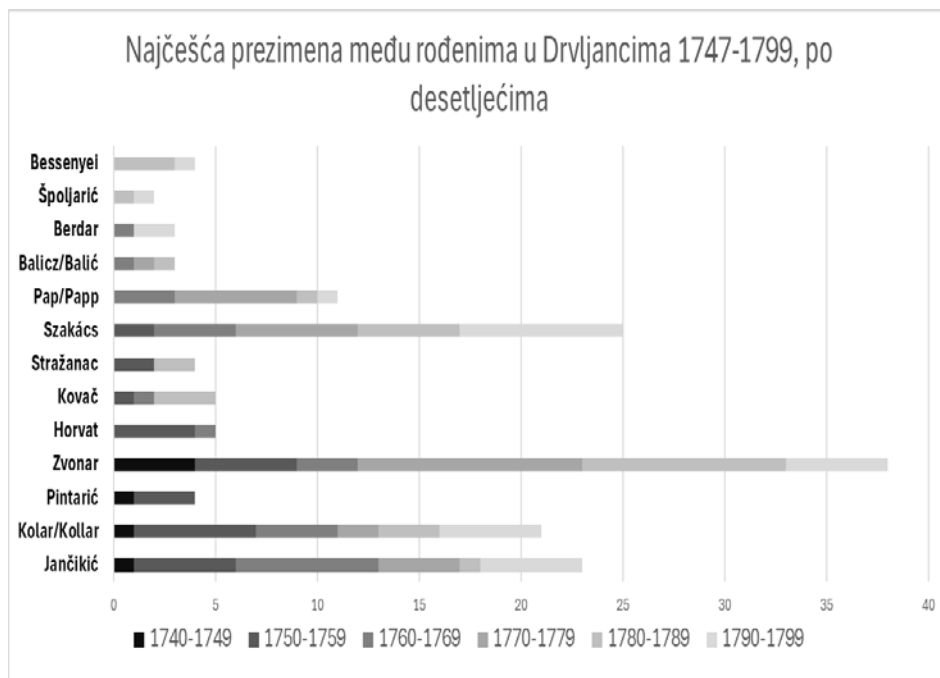
formiranja katoličkog stanovništva kod ovih pretežito mađarskih (i kako je spomenuto kalvinističkih) naselja bio je, naravno, imigracijski koji nije u vezi s prirodnim usponom ili padom nataliteta već naseljenih grupa. To se također odnosi i na kategoriju „ostalih naselja“ u kojima je omjer katoličkog stanovništva također jako malen. Zato je značajan skok ove kategorije 1886./87. više statistička i migracijska pojava, nego nekakav stvarni demografski „anti-trend“ uspoređujući s ostalim naseljima. Svakako je pažnje vrijedna i pojava konvertita i miješanih brakova među različitim kršćanskim konfesijama 1740-ih i 1750-ih godina kada su posebne bilješke o pojavi „kalvina“ među matičnim podacima rođenih izrazito česti. Do 1755. kod zabilježenih mađarskih katoličkih obitelji u najviše slučajeva naći ćemo barem jednog roditelja koji pripada reformatorskoj vjerskoj grupi. Također se i ova konfesija primjećuje na strani kumova. Još i 1759. možemo naći krštenje gdje je otac katolik, mati pripada luteranskoj, krštena kuma kalvinskoj struji reformirane crkve, a kum je također katolik. U najvećoj mađarskoj katoličkoj obitelji Bogdašina, u obitelji Nemes ženidbene veze su redovno preferirane iz kalvinističke konfesije istog sela. Naime, i ova je obitelj konvertirala u katoličanstvo 1747. ili 1748., kako je to zabilježeno u matičnim knjigama rođenih. Mada se ovi podaci ne odnose izrazito na hrvatsku sredinu koja nam stoji u fokusu, ovi podaci vjerno svjedoče o vremenu izrazitih temeljnih promjena unutrašnjih i vanjskih demografskih čimbenika kao i o promjeni identitetskih elemenata pojedinca i širih društvenih odrednica (MÁTÉ 2021; MOAČANIN 2001).

4. Drvljanci

Drvljanci će biti i ostati najmanje naselje među hrvatskim selima ovog podravskog kraja. Ono se nalazilo najbliže Dravi, tako je najograničenija bila u prostoru teritorijalnog (agrarnog) širenja, a bila je i izložena poplavama Drave. Najvažnija je funkcija naselja bila u prijelazu, skeli preko Drave. U XVII. a i u XVIII. stoljeću ova je funkcija bila najvažnija za Drvljance (BOROS GYEVI 1988). Ova prometna uloga se jasno vidi i u pojavljivanju i nestajanju pojedinih obitelji (prezimana).

Najranije zabilješke među matičnim podacima govore o maloj jezgri lokalnog stanovništva – svega tri prezimena (tako i obitelji) koja se mogu primijetiti među rođenima u svim istraženim desetljećima XVIII. stoljeća, to su obitelji Jančikić, Kolar i Zvonar. Među ostalim prezimenima često možemo zapaziti prezimena koja su tipična za okolna naselja. Špoljarići i Virovczi su iz Novog Sela. Stražanci, Vaščani. Barići su već od početka XVIII. stoljeća bili zabilježeni u Martincima. Prezime Pap je tada bilo najčešće u Potonji, a Gadanci i Konjari dolaze iz Starina u Drvljance. Naravno, možemo zapaziti i neke koji se i prije pojavljuju u Drvljancima i zatim na kasnijim lokacijama. To su Ergovići (pojavljuju se 1792.) koji će se kasnije doseliti u Martince, a Pintarići u Brlobaš i Potonju. Orlovići se ovdje pojavljuju 1767. poslije njihovog prvog spomena 1752. u Lukovišću, ali neće ostati u selu, nego se

vraćaju u Lukovišće gdje će se trajnije naseliti. Svi ovi primjeri jasno govore o izrazito promjenljivom demografskom karakteru naseljenih obitelji i nekakvoj prijelaznoj funkciji Drvljanaca, tj. o specialnoj ulozi u regionalnoj demografskoj slici.

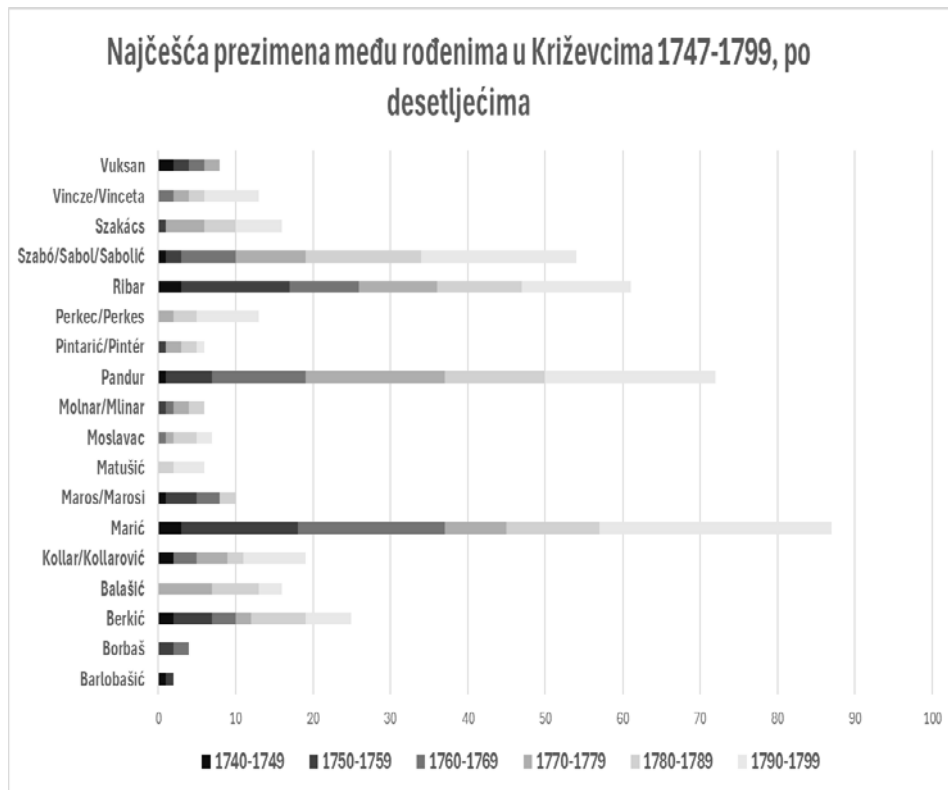
Slika 2. Najčešća prezimena među rođenima u Drvljancima između 1747 do 1799, autorski rad. Izvor podataka: Crkvene matične knjige rođenih župe Bogdašin

Prva se mađarska prezimena, Szakács, Pap, Csap, pojavljuju 1760-ih a to se nastavlja i sljedećih desetljeća, no od kasnijih doseljenika trajnije će se naseliti samo obitelj Bessenyei koja se nekoliko godina prije Drvljanaca pojavljuje u Križevcima (1770.), kao Bessenyi, i samo 1880-tih ih nalazimo u Drvljancima gdje će i nadalje ostati zabilježeni s različitom transkripcijom ovog prezimena (Besseney, Bessenyi, Besenyi) a kasnije će se obitelj vratiti u Križevce.

Među rođenima u Drvljancima možemo naći i neka prezimena koja se ne pojavljuju ni u jednom od podravske hrvatskih naselja – Budrovacz, Bubrošić, Banić, Božinović, Berdar, Topolac. Ove se obitelji isključivo pojavljuju u prolazu, samo s jednim zapisom u matičnim knjigama rođenih. To samo potvrđuje Drvljance kao naselje prometnog čvorišta, „uskog grla“ dravskog prijelaza koje većinom transferira migracijske tokove i samo ograničeno prima one koje se žele trajnije naseliti.

5. Križevci

Za razliku od Drvljanaca, o Križevcima postoje već prilično rani dokumenti koji svjedoče o stanovnicima sela. (BOROS GYEVÍ 1988) Tako se čini da već odmah nakon prvih mirnih godina nakon Satmarskog mira (1711.) selo dobiva stanovnike. Stanovnici ovih prvih komorskih i županijskih popisa samo se djelomično preklapaju s onim stanovništvom koje prema podacima iz matičnih knjiga rođenih možemo odrediti. No, možemo biti sigurni da su najvažnije obitelji stigle već prilikom prvog vala doseljenja.

Slika 3. Najčešća prezimena među rođenima u Križevcima između 1747 do 1799, autorski rad. Izvor podataka: Crkvene matične knjige rođenih župe Bogdašin

U vremenu o kojemu nam svjedoče popisi u Križevcima, osnovu stanovništva je činilo 6-7 obitelji, čija se nazočnost može pratiti od 1740-ih sve do kraja ovog stoljeća u svakom desetljeću. Uz ove se obitelji još pojavljuje 5-6 onih koje osim jednog desetljeća možemo pronaći kroz cijelo istraženo razdoblje. Jedna grana obitelji Szakacs će se iz Križevaca doseliti u Drvljance, dok će prezime Borbaš nestati iz naselja 1750-ih no bit će konstantno nazočno

među obiteljima Lukovišća od 1744. pa do kraja ovog stoljeća. Inače prezime Borbaš, Berlobašić, Brlobašić vrijedilo bi pogledati u širem migracijskom kontekstu, naime jedno je od rijetkih prezimena koje se vjerojatno vezuje za ovdašnje naselje Brlobaš/Szentborbás. Ovo selo neće imati svoje stalne žitelje na početku XVIII. stoljeća već se od sredine 1750-ih naseljava i to s njemačkim doseljenicima (o tome detaljnije vidi VEGH 2025). Ime Berlobašić se pojavljuje u više naselja u XVIII. stoljeću, tako i u Križevcima. Osim toga stanovnike Brlobaša i Drvljanaca Boros Gyevi, pozivajući se na Smičiklasa i Pavičića, nalazi i preko Drave na području Slavonije u Sv. Đurđu, Moslavini, Potočanima i Aljmašu (BOROS GYEVÍ 1988: 96). U od onda objelodanjenom popisu vlastelinstava u Slavoniji za 1736. godinu (MAŽURAN 1993) ovo prezime nismo uspjeli naći na navedenim lokalitetima, niti nigdje drugdje u okolini podravskog bazena (tj. na području vlastelinstava Valpova, Našica, Virovitice ili Orahovice).

Križevci će biti ono naselje gdje će odnos onih prezimena, koja se pojavljuju samo u jednom desetljeću, naspram onih koji se pojavljuju u dva ili više desetljeća najviše će naginjati prema stalnijim naseljenicima. Izrazito je malen broj onih prezimena koja se samo jednom pojavljuju, od 481 zabilježenih rođenja samo su 42 takva prezimena.

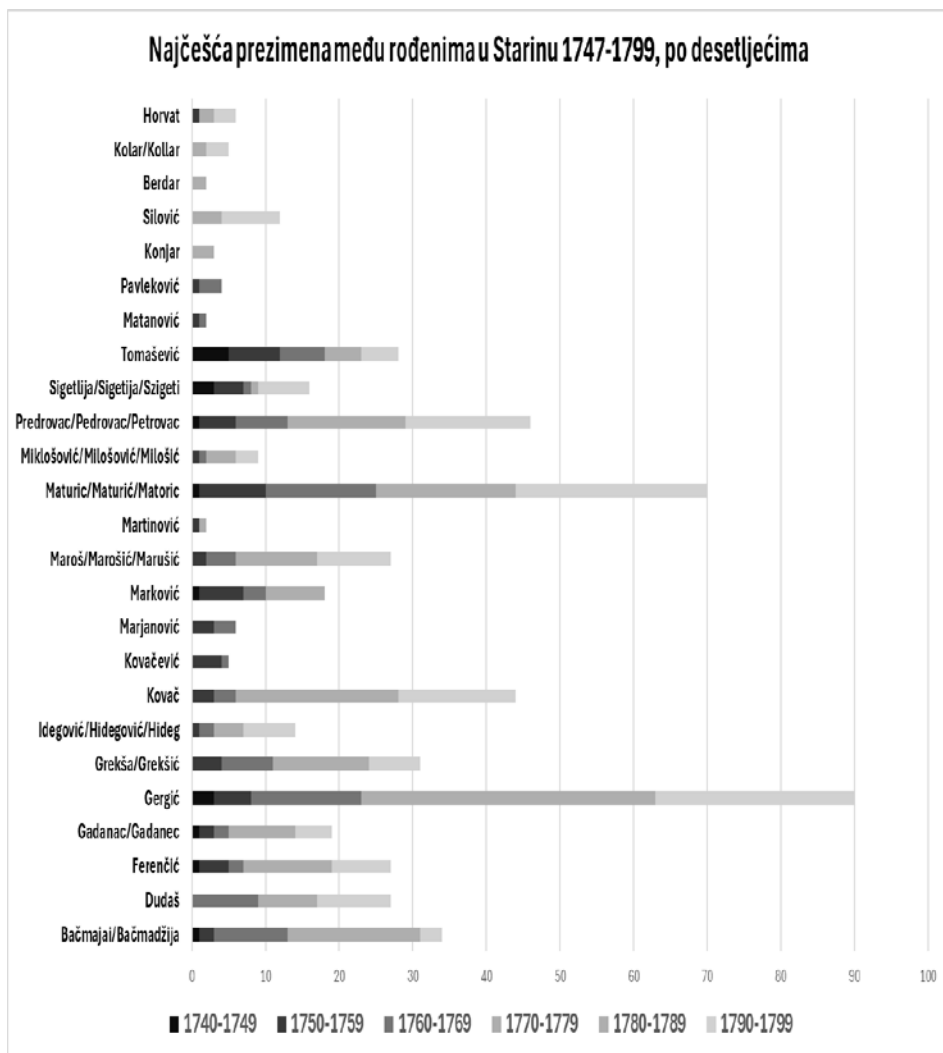
Mađarskih je prezimena također vrlo malo, jedino su pažnje vrijedna ona koja se kasnije pojavljuju u drugim naseljima – tako Kőműves/Kőmíves koji je bio vodeničar u Drvljancima nakon 1796. i koji će se preseliti u Starin, a Bessenyei nakon prije spomenutog seljenja i povratka iz Drvljanaca konačno seli u Starin. Više je i takvih mađarskih prezimena koja se u popisu postupno kroatiziraju – Szabó/Sabol/Sabolić, Molnár/Mlinar, Vincze/Vinceta – no ne možemo biti sigurni u to radi li se u svakom slučaju i o promjeni nacionalnog/jezičnog identiteta ili samo o različitoj transkripciji prezimena. Ovaj je proces u slučaju prezimena Pintarić baš obrnut jer se ustaljuje mađarska forma Pintér.

6. Starinl

Osnovu je stanovništva Starina u XVIII. stoljeću činilo 12-ak obitelji od kojih se 9 pojavljuje od 1747. u svakom desetljeću do 1800. godine. Na ovaj broj se još nadodaje ostalih dvanaestak, koje se također češće pojavljuju u do_kumentima matičnih knjiga rođenih, ali ne i u svakom istraženom desetljeću. Tako će Starin biti najveća katolička zajednica cijele župe Bogdašina.

Kako smo već prije spomenuli, jedan dio južnog dijela Starina u statističkom su pogledu smatrali naseljem Viškovci ili Viškovce najčešće zabilježen kao Viskocz. Ovo nazivlje dolazi od srednjovjekovnih naselja blizu novovjekovne lokacije sela, gdje se prije Osmanlija nalazilo tri naselja – Viskocz, Ternovac i Bodonj (REISZIG 1914: URL). Zadnja dva se u istraženoj statistici ne

pojavljaju, ali vjerojatno su južni dio Starina još i u XVIII. stoljeću zvali nazivom Viškovce/Viskocz. Početkom vođenja matičnih knjiga 1740-ih do broja 17 se paralelno javljaju bilješke i za Starin (13 rođenih) i Viškovce (4 rođenih). Ovo dvojno bilježenje danas istog naselja se nastavlja do kraja 1751. od kada se sve do travnja 1754. koristi isključivo naziv Viškovcze za određenje lokaliteta rođenja. Nakon travnja 1754. Viškovce se uopće više ne pojavljuje u bilješkama za lokalitet. Ova je promjena svakako u vezi s osobom i promjenom župnika. Naime, u travnju 1754. mijenja se Mathias Kecskemety za Georgiusa Fekete-a, novog župnika Bogdašina.

Slika 4. Najčešća prezimena među rođenima u Starinu između 1747 do 1799, autorski rad. Izvor podataka: Crkvene matične knjige rođenih župe Bogdašin

Postotak onih obitelji koje će biti primijećene samo u jednom desetljeću, slično kako u slučaju kod Križevaca bit će prilično malen. U ovom slučaju količinski je to više– 36 takvih prezimena, ali uspoređujući sa svim rođenima (643) to je približno samo oko 5 %, tj. manji omjer od Križevaca. Inače, više od jedne trećine ovih prezimena se pojavljuje u posljednjem desetljeću XVIII. stoljeća. Mađarska prezimena ćemo naći naročito od 1780-ih i jedan manji dio ovih biti će Romi (označeni ili ne) – Kalányos, Bogdán, Éliás – koji se od 1770-ih pojavljuju u značajnijem broju u Starinu, vjerojatno zahvaljujući modernizacijskim pokušajima naseljavanja nenaseljenih romskih grupa za vrijeme Marije Terezije i Josipa II.

Među rjeđim hrvatskim prezimenima prepoznatljivi su doseljenici iz okolnih hrvatskih sela (Silović/1776 – Potonja, Jančikić/1760 – Drvljanci, Ribar/1765 – Križevci, Begović/1790-94-98-99 – Novo Selo, Fučkar/1766 – Lukovišće), no ima i takvih, koji potječu iz slavonskih područja (Vinković, Bagarić, Marjan, Jergović itd.) i ne nalazimo ih trajnije na mađarskom dijelu podravskog prostora.

Prezime Pavlekov/Pavleković/Pauleković se prvi put također pojavljuje u Starinu 1760. kao Pavlekov Andrija, no ako ovdje ubrojimo i spomen Palkovića 1756. koji je u obitelji Čekli(j)a u Starinu bio kršteni kum a također je bio Andreas/Andrija, i slično onom Pavlekovu iz 1760. a također imao ženu Helenu, vjerojatno se radi o istoj osobi. Tako možemo tvrditi da su se Pavlekovići (kadgod pisani Pauleković ili Pavlekov) prvi put nastanili u Starinu sredinom 1750-ih da bi nastavili dalje u Lukovišće gdje su 1770-ih i 1780-ih krstili šestero djece. Ovaj transfer od Palkovića do Pavlekovića nije jedinstven slučaj u transformaciji oblika prezimena. Takve smo primjere već u većem broju uočili i u slučaju Martinaca i Lukovišća (VEGH 2022, 2025). Slične promjene možemo pronaći u Starinu i u slučaju prezimena Maros/Marošić/Marušić no radi se o razgranatijoj obitelji nego u spomenutom prvom slučaju, pa će pojedine grane obitelji seleći se dalje u Brlobaš i druga okolna naselja diferencirati prema zabilježenoj formi koja je bila zatečena u trenutku pojavljivanja na drugom lokalitetu.

7. O hrvatskom stanovništvu na drugim lokalitetima Šomodske županije u drugoj polovici XVIII. stoljeća

Navodeći važnost migracijskih tokova, kao i ulogu ovog procesa u formiranju hrvatskih zajednica na lijevoj obali Drave, nikako se ne smije zaobići pojava hrvatskih doseljenika i formiranje manjih hrvatskih zajednica u drugim naseljima istraženog područja. Poneka sela dalje ili u neposrednom susjedstvu hrvatskih naselja na početku XVIII. stoljeća su također imala stanovnike s hrvatskim prezimenima (npr. Tomašin – Drávatamási, Barča – Barcs, Gadan – Gadány blizu Marcalibe nedaleko od Blatnog jezera) ali se tamo nije trajno formirala hrvatska (to često se paralelno podrazumijeva kao katolička) zajednica pa su se neki putem ženidbenih veza ili migracija našli u našim selima čije smo demografske tijekove pokušali prikazati i u ovom radu. Mišljenja smo da nam ova prezimena Gadanac, Tomašinac, Barčan, Bobovčan

itd. slično kao i prezimena Viljevac, Vašćan, Predrijevac (Pedrovac) ukazuju na podrijetlo.

Među matičnim podacima rođenih župe Bogdašina zanimljivu pojavu hrvatske zajednice možemo primijetiti kod središta istočnog područja istraženog dijela Podravlja, u Šeljinu. Tu se prema podacima nalazila manja skupina hrvatskog pučanstva čija se prezimena nisu ni malo podudarala s obiteljima naselja s hrvatskom većinom. Te su obitelji Domšići, Kramarići, Šimonići, Puretići, Kopići, i pojavljuju se već 1750-ih, a mogu se pratiti skroz i 60-ih godina prošlog stoljeća. Tada se pojavljuju i obitelji Hobolan, Žunec, Dobina a kasnije (1790-ih) Perkovići i Budanovići. Neke se obitelji pojavljuju među rođenima samo jedanput ali većina se može pratiti putem svih zapisa u XVIII. stoljeću, kao i pojava da su oni međusobno kumovi i da vjerojatno putem tih veza stvaraju neku vrstu zajednice. Ova nam pojava samo ukazuje da bi osim naselja s očitom hrvatskom većinom na mađarskoj, sjevernoj strani dravskog bazena također vrijedilo i istražiti širi prostor tragajući za izvorom unutrašnjih migracija i doseljenika.

8. O stanovništvu istraženih sela i poveznicama s hrvatskim prostorom Slavonije u XVIII. stoljeću

Da je demografska slika južnije i sjevernije od Drave doživjela slične uspone i padove od Velikog bečkog rata pa sve do 1750-ih godina danas je već poznata kako i djelomično već znamo za poveznice ovih dvaju prostora. Nažalost, državna rascjepkanost nakon Prvog svjetskog rata i većinom loše političke veze jugoslavenskih država s Mađarskom u XX. stoljeću nisu pridonijele sjedinjavanju povijesnih istraživanja tih povezanih a ne razdvojenih krajeva. Srećom, danas su nam dostupne mogućnosti međunarodnih istraživanja i umreženosti. Zato smatramo jako važnim da u vezi analiziranih prezimena pogledamo kako se ona pojavljuju u Slavoniji u istom povijesnom periodu, i da po mogućnosti pratimo povezanost južnog i sjevernog prostora podijeljenog rijekom Dravom.

U hrvatskoj znanstvenoj literaturi o Slavoniji na prijelazu osmanskog i habsburškog razdoblja svakako nam služe izvrsni radovi Ive Mažurana, koji je ne samo objelodanio, nego i analizirao širi povijesni i lokalni okvir demografskih kretanja u Slavoniji (MAŽURAN 1966, 1989, 1993). Osim povijesnih izvora o hrvatskim demografskim poveznicama južnog i sjevernog Podravlja govore nam i brojni etnološki (BEGOVÁČZ 1979, 1983, 1994, 2001) i lingvistički dokazi (BARIĆ 2006: 2021).

Ukoliko pogledamo prezimena koja su popisana u Slavoniji (MAŽURAN 1993) u istom, ili uglavnom istom periodu, tj. za 1736. godinu, možemo naći zanimljive paralele stanovništva hrvatskih naselja na mađarskoj strani sa selima i gradovima na drugoj obali rijeke. Nažalost, najraniji popisi Slavonije iz 1689. i 1702., prema bazi podataka Mažurana na ovom podravskom prostoru ne sadrže prezimena, ali u opsežnom djelu (MAŽURAN 1993) podaci prezimena popisanog stanovništva za 1736. godinu su poznati. Prema ovim podacima

možemo reći da se samo jedan prepoznatljivi dio, ali samo manji, a ne značajniji (oko trećine prezimena tj. ispod 50 %) dio hrvatskih prezimena s mađarske strane može naći na slavonskim područjima. Ako uzmemo u obzir samo najznačajnija prezimena ovog kraja iz naselja s hrvatskom većinom, onda se primjećuju najveće podudarnosti s izravnom okolicom – područjem između Donjeg Miholjca do Virovitice a naravno najviše s obližnjim selima i Viroviticom, gradom s druge strane Drave. Tako najstarija hrvatska prezimena zabilježena u popisu poreznika iz Martinaca s kraja 1690-ih (KITANICS 2018) Drokanić i Cerić možemo naći samo u selu Vaška. Starin će imati najviše paralela sa Sopjem koje mu je susjedno selo preko Drave. Grekšići, Hideki, Marković, Predrijevc, Gergić i Tomaševići, tj. 6 od 12 najčešćih prezimena Starina pojavljuje se i ovdje u jednom naselju, što izravno govori o migracijskoj povezanosti. Slično značajno preklapanje Sopje/Starin ne možemo međutim primijetiti kod ostalih naselja. Od češćih prezimena Kovačević, Zvonar, Berkić, Marić, Janković, Barić, Kollar i Kolarović, Posavac, Moslavac su opće rašireni u više sela od Osijeka (ili čak Đakova) do Virovitice pa prostornu povezanost ne možemo točnije utvrditi. No, kod rjeđih prezimena možemo naći još neke povezanosti. Tako su Konjari i Berdari zapisani u Gradcu, Pintari u Lozanu, Špoljarići u Turnašici, Lebinci i Čižmeđije u Virovitici. I kroatizirane se forme mađarskih prezimena također mogu naći u slavonskim popisima, tako su Vargići/Varge, Sabolić/Saboli popisani i u Slavoniji i to slično mađarskoj strani u više formi. Time se želi reći da se razvoj i paralelna nazočnost ovih formi ne može isključivo ograničiti Dravom, također je primjetljivo i u Slavoniji. Prezime Dudaš/Dudás je interesantno jer kao hrvatska tako i mađarska forma ovog „zanimanja“ ima istu jezičnu formu u oba jezika kao i Kovač/Kovács. Prezime Dudaš se također pojavljuje s obje strane Drave, čak i među mađarskim stanovništvom kalvinističke konfesije u Šeljinu, dok se na slavonskoj strani prezime Kovač jedva pojavljuje usprkos izrazitoj raširenosti s Mađarske strane.

Naravno, grad Virovitica će pokazati još puno paralela, ali tada je grad Virovitica od cjelokupnih 784 kuća i domaćinstava na virovitičkom vlastelinstvu imala 327 tj. više nego 40 % cjelokupnog stanovništva ovog upravnog područja.

Nadalje, značajna razlika ovih osam naselja i Slavonije, čak i užeg virovitičkog dijela Podravlja je u tome što se prezimena iz pravoslavnih naselja Slavonije na mađarskoj strani uopće ne pojavljuju. Jedinu zabilježenu pravoslavcu u matičnim knjigama su „Zingari Rasciani“ tj. Romi „racke vjere“ koji se masovno pojavljuju u Šeljinu, tj. u centru vlastelinstva 1780-ih i 1790-ih godina.

Iz ovog se da zaključiti da je naseljavanje Slavonije katoličkim življem većinom iz krajeva Bosne značajno utjecalo i na naselja s hrvatskom većinom i s mađarske strane ovog podravskog kraja ali značajniji dio stanovništva s mađarske strane se ne može dovesti u vezu sa „šokačkim naseljavanjem“

Slavonije. Daljnje veze moramo tražiti na ostalim, bližim i daljnjim područjima Hrvatske i ostalih nekadašnjih dijelova Osmanskog carstva.

9. Daljnji smjerovi istraživanja

Dosada obrađeni podaci nam pokazuju svojstvenu – povezanu ali nikako ne jedinstvenu sliku naseljavanja 8 podravskih hrvatskih naselja a također i izrazito specifične poveznice sa hrvatskim etničkim prostorom Slavonije a i zapadnijih pokrajina Hrvatske u XVIII stoljeću. Da bi još preciznije mogli utvrditi neke unutrašnje demografske veze u međusobnim migracijskim procesima naših naselja na mađarskoj strani, u tijeku koncentracije i prostornih promjena hrvatskog stanovništva nužno je istražiti šire geografske prostore, gdje su za vrijeme spomenutog stoljeća živjeli Hrvati na mađarskoj strani Drave. Vjerojatno u cilju ovog valja pogledati i matične podatke vjenčanih ovdje već spomenutih sela jer oni su zabilježeni često sa više informacija – o mjestu rođenja, doseljenja, zanimanja i slično. Osim toga iste demografske pokazatelje koje smo analizirali i u ovom radu valjalo bi ispitati i za cijelo XIX. stoljeće da bi se uspjeli otkriti mogući utjecaji nacionalnih integracija XIX. stoljeća za ovo pogranično područje. Nadamo se da u buduću uspjeti uraditi i dio ovog zadatka da bi barem vidjeli jasnije povijesne i društvene temelje formiranja one kulture koja je nažalost u nestajanju.

Literatura

- BARIĆ 2006 = BARIĆ E. Rode, a jezik?! – redovi iz jezikoslovne kroatistike // Biblioteka Nova. Pečuh: Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, 2006. 9–29.
- BARIĆ 2021 = BARIĆ E. Rječničko blago i pučka kultura Martinaca – Felsőszenmárton szókincse és népi kultúrája. Pečuh: Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, 2021.
- BEGOVÁČZ 1979 = BEGOVÁČZ R. Dráva menti horvát hűsvéti dalok // Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1979. 24. 273–300.
- BEGOVÁČZ 1983 = BEGOVÁČZ R. Házasságkötés és szokásköre a Dráva menti horvátoknál // Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1983. 28. 223–239.
- BEGOVÁČZ 1994 = BEGOVÁČZ R. Svadbeni običaji u Hrvata u Podravini // Etnografija Hrvata u Mađarskoj, 1994. № 1. 21–42.
- BEGOVÁČZ 2001 = BEGOVÁČZ R. Vízkeresztől hamvazószerdáig: adatok a tavaszváró szokásokról és hiedelmekről a hazai horvátoknál // Ando Gy., Eperjessy E., Grin I., Krupa A. (szerk.). A nemzetiségi kultúrák az ezredfordulón (Esélyek, lehetőségek, kihívások) (A VII. nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Békéscsaba, 2001. október 2–3–4.) Békéscsaba – Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 2001. 426–432.
- BEHRINGER 2017 = BEHRINGER W. A klíma kultúrtörténete – a jégkorszaktól a globális felmelegedésig. Második kiadás. Budapest: Corvina Kiadó, 2017.
- BOROS GYEVI 1988 = BOROS GYEVI L. Naša sela u srednjem vijeku i doseljavanje podravskih Hrvata // Mandić Ž. (ed.). Podravski Hrvati 1. Budapest: Tankönyvkiadó, 1988. 41–121.

- HAJDÚ 2005 = HAJDÚ Z. 2005. Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest – Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2005.
- KISS 1988 = KISS Z.G. Podravski Hrvati za uspona i raspadanja mađarskog feudalizma (1686–1849) // Mandić Ž. (ed.) Podravski Hrvati 1. Budapest: Tankönyvkiadó, 1988. 121–213.
- KITANICS 2009 = KITANICS M., SOKCSEVITS D. Kontinuitás vagy diszkontinuitás: Baja lakossága a Rákóczi szabadságharc előtt, és azt követően // Bácsország Vajdasági Honismereti Szemle, 2009. 49. 11–13.
- KITANICS 2014 = KITANICS M. A Magyarországra irányuló horvát migráció a 16–18. században. PhD értekezés. Pécs: PTE – Földtudományi Doktori Iskola, 2014.
- KITANICS 2018 = KITANICS M. Adalékok a Dráva menti horvátok 16–18. századi történetéhez. Neobjavljen rukopis. Pécs, 2018.
- KOCSIS 2003 = KOCSIS K. Horvátország pannon területeinek etnikai térképe. Budapest: MTA Földtudományi Kutató Központ, MTA Kisebbségkutató Intézet. <http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/etnika/indexMAPh.html> (poslijednji pristup 2022. 08. 02.).
- KOCSIS, BOGNÁR 2003 = KOCSIS K., BOGNÁR A. Horvátország pannon területének etnikai térképe – Etnička karta panonskog prostora Hrvatske – Ethnic Map of Pannonian Territory of Croatia 1941, 1991, 2001 (1: 400 000). Budapest: MTA FKI – MTA KKI, 2003. <http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/etnika/indexMAPh.html> (poslijednji pristup 2022. 08. 02.).
- MAŽURAN 1966 = MAŽURAN I. Popis Zapadne i Srednje Slavonije 1698. i 1702. godine. Historijski Arhiv u Osijeku, Građa za historiju Osijeka i Slavonije, knjiga 2. Osijek, 1966.
- MAŽURAN 1989 = MAŽURAN I. Izvještaji Craffine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine, Sveučilište u Osijeku i Historijski Arhiv u Osijeku Građa za historiju Osijeka i Slavonije, knjiga 7. Osijek, 1989.
- MAŽURAN 1993 = MAŽURAN I. Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga. Zavod za znanstveni rad HAZU, Radovi Zavoda za znanstveni rad u Osijeku. Osijek, 1993.
- MÁTÉ 2021 = MÁTÉ G. „... Most van ideje a marhahajtásnak!” A Dél Dunántúl pusztulása 1683-1685-ben. Pécs – Budapest: PNEKAT – L'Harmattan Kiadó – TIT Kossuth Klub Egyesület, 2021.
- MOAČANIN 2001 = MOAČANIN N. Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2001.
- REISZIG 1914 = REISZIG E. Somogy vármegye községei. Drávasztára // Borovszky S. (szerk.) Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. 1914. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Borovszky-borovszky-samu-magyarorszag-varmegyei-es-varosai-1/somogy-varmegye-153D7/somogy-varmegye-kozsegei-irta-reiszig-edo-dr-a-magy-tort-tarsulat-es-a-magy-heraldikai-es-genealogiai-tarsasag-igazg-valasztmanyi-tagja-kieges-154F7/dravasztara-15584/> (poslijednji pristup 2025. 09. 02.).
- SAROSÁ CZ 1973 = SAROSÁ CZ Gy. Magyarország délszláv nemzetiségei // Népi Kultúra – Népi Társadalom. VII. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973. 369–386.

- ŠAROŠAC 2008 = ŠAROŠAC Đ. / SAROSÁ CZ Gy. Slaveni u Baranji prije dolaska Mađara i za vrijeme Arpadovića – Honfoglalás előtti és Árpád-kori szlávok Baranyában. Pečuh, 2008.
- ŠOKČEVIĆ 2016 = ŠOKČEVIĆ D. Hrvatska od stoljeća 7. do danas. Zagreb: Durieux, Društvo Mađarskih Znanstvenika i Umjetnika u Hrvatskoj, 2016.
- SOKCSEVITS 2022 = SOKCSEVITS D. A magyarországi horvátok rövid története. Budapest: Croatica, 2022.
- VEGH 2022 = VEGH A. Demografski i društveni razvoj Martinaca u 18. i 19. stoljeću // SlavVaria, 2022. 1. 151–165. 2022. DOI: [10.15170/SV.1/2022.151](https://doi.org/10.15170/SV.1/2022.151)
- VEGH 2025 = VÉGH A. Demografski i društveni razvoj hrvatskih naselja kraj Drave u XVIII. stoljeću prema podacima matičnih knjiga rođenih // Bockovac T. (szerk.). Otthon két hazában – Jubileumi tanulmánykötet Sokcsevits Dénes tiszteletére – Dom(a) u obje domovine – Jubilarni zbornik radova u čast Dinka Šokčevića. Budapest: Zaklada za hrvatsko školstvo u Mađarskoj, Glotta Nyelvi Intézet, Hrvatski institut za povijest, ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet, 2005. 403–425.
- ZENTAY-KÓSA 2003 = ZENTAY L. Dr., KÓSA P. 2003: A történeti Magyarország atlasza és adattára 1914. Pécs: Talma Kiadó, 2003. 30–31.

Demographic characteristics of Croatian settlements of Bogdása parish in the 18th century. In this paper, we supplement our previous research on Croatian settlements along the Drava River east of the town of Barč in the 18th and 19th centuries. In this paper, as in the previous one, through a quantitative analysis of birth registry data and a qualitative analysis of surnames in the settlements of Drvljanci/Dravljanci (Révfalu), Križevci (Drávakeresztúr), and Starin (Drávasztára), we attempt to point to some settlement processes. With the help of available literature and comparative methods with previously conducted analyses (Martinci, Lukovišće, Novo Selo, Potonja, Brlobaš), we provide an overview of the settlement that created the basis for the further demographic and social development of these settlements.

Keywords: Birth registry, demographic and social processes, surname analysis, formation of a minority community, Drvljanci (Révfalu), Križevci (Drávakeresztúr), Starin (Drávasztára)

ISTVÁN VIG
(Budimpešta, Mađarska)

Razmišljenja o transmorfemizaciji¹

Sažetak: Monografija *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira* (1986) Rudolfa Filipovića postala je osnova za istraživanja na području jezičnih dodira. U članku se analizira primjenjivost Filipovićeve teorije o transmorfemizaciji u studijama koje proučavaju jezični dodir hrvatskoga jezika s talijanskim, mađarskim, njemačkim i francuskim. Kritički pregled Filipovićeve transmorfemizacije pokazuje neke nedostatke koji slijede iz toga da se cijela teorija temelji isključivo na analizi dodira između engleskoga i hrvatskoga. Autorice pojedinih studija konstatirajući problem ne modificiraju (osim jedne autorice) Filipovićevu definiciju. Nedostaci pri interpretaciji strukture riječi i krivo određivanje etimona nekih imenica pokazuju da su jezičnopovijesni aspekti zanemareni.

Ključne riječi: lingvistika jezičnih dodira; teorija jezika u kontaktu; dodiri hrvatskoga s jezicima talijanskim, mađarskim, njemačkim, francuskim; sinkronijski opis

1. Objavljivanje monografije pod naslovom *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira* (FILIPOVIĆ 1986) značilo je važan korak u istraživanju jezičnih kontakata. Rad je postao osnova za hrvatska istraživanja na području jezičnih dodira.

U tom članku nakon pregledanja Filipovićeve klasifikacije transmorfemizacije imenica istražiti ćemo kako su primijenjena načela transmorfemizacije u nekim studijama (v. 3.).

2. Prilagodba stranih riječi

Filipović razlikuje tri tipa prilagodbe stranih riječi morfološkom sustavu jezika primatelja: *nultu*, *kompromisnu* i *potpunu transmorfemizaciju*.

2.1. Nulta transmorfemizacija

Strana riječ koja se sastoji samo od slobodnog morfema² [osnova] preuzeta je bez morfološke adaptacije: a) *bridge* → *bridž*, *cup* → *kap*, *nylon* → *najlon*, *scout* → *skaut*; b) *rugby* → *ragbi*, *whisky* → *viski*, *intervju* → *intervju*, *lift* →

¹ Pregledni rad

² Rabim Filipovićevu terminologiju.

lift, *film* → *film*; c) *fair* → *fer*; *fit* → *fit*; *groggy* → *groggi*; *non-stop* → *non-stop* itd. (FILIPOVIĆ 1986: § 6.2.3.).

2.2. Kompromisna transmorfemizacija

Preuzima se posuđenica koja se sastoji od slobodnog morfema [osnova] i vezanog morfema. Vezani je morfem fonološki adaptiran, a morfološki nije u skladu sa sustavom jezika primatelja, npr. a) *boxer* → *bokser*; *dribbler* → *dribler*; *farmer* → *farmer*; *sprinter* → *sprinter*; *doping* → *doping*; *parking* → *parking*, *training* → *trening* itd. (FILIPOVIĆ 1986: § 6.2.4.).

Napomena. 1.) Valja istaknuti da se riječi koje pripadaju nultoj odnosno kompromisnoj transmorfemizaciji ne razlikuju s formalnog gledišta. One čine jednu leksičku cjelinu, a pri prilagodbi sustavu jezika primatelja njihov izvorni oblik ostaje nepromijenjen. Njihovo svrstavanje u dvije skupine temelji se na znanstvenoj, jezikoslovnoj analizi i razlikuju se po broju i tipu svojih sastavnih morfema (slobodan morfem, odnosno slobodan morfem + vezani morfem). 2.) U engleskim primjerima za ilustraciju kompromisne transmorfemizacije nalaze se isključivo derivacijski morfemi.

2.3. Potpuna transmorfemizacija

Vezani morfem (sufiks) u riječi jezika davatelja zamjenjuje se morfemom (sufiksom) jezika primatelja. 1.) Potpunoj transmorfemizaciji prethodi kompromisna transmorfemizacija: *bokser* → *boksač*. 2.) U nekim slučajevima prilagodba strane riječi ostvaruje se direktno preskačući kompromisnu transmorfemizaciju: *striker* → *štrajkaš* (FILIPOVIĆ 1986: § 6.2.5.1. – 6.2.5.2.). 3.) I označivanje roda engleskih riječi u hrvatskome jeziku pripada potpunoj transmorfemizaciji. Na temelju kontaminacije engleskoj imenici bez vezanog morfema dodaje se vezani morfem *-a* jezika primatelja koji označuje ženski rod: *jungle* → *džungla*, *farm* → *farma*, *dog* → *doga*, *bowl* → *bola* (FILIPOVIĆ 1986: § 6.2.5.4.) I posuđenicama s nultim morfemom koje označuju osobe ženskog spola dodaje se vezani morfem *-a*: *girl* → *girla*, *gerla* (FILIPOVIĆ 1986: § 6.2.5.5.) 5.) Ako posuđenica ima vezani morfem *-ess*, „oznaku ženskog roda u engleskom“, u hrvatskome dobije morfem *-a*: *stewardess* → *stjuardesa* (FILIPOVIĆ 1986: § 6.2.5.6.).

Napomena. U odnosu na dva prethodna tipa transmorfemizacije ova je heterogena. Uz 2.) Transmorfemizacija *striker* → *štrajkaš* krivo je interpretirana. *Štrajk* je njemačka posuđenica od koje je izveden u hrvatskome *štrajkaš*. Sâm Filipović sumnja u to kada piše „... oba su oblika [štrajkaš, štrajkač] preuzela početnu konsonantsku skupinu *štr-* iz njemačkog kao jezika posrednika“ (FILIPOVIĆ 1986: § 6.2.5.9.). U vezi s jezikom posrednikom treba istaknuti da podrijetlo jedne posuđenice određeno jezikom iz kojeg je riječ preuzeta neovisno o tome kojeg je podrijetla riječ jezika davatelja. To je obično načelo etimologije (BÁRCZI 2001:48, MULJAČIĆ 2000: 301–302). U prilagodbi posuđenice preuzima se riječ stranog podrijetla koja je integrirana u „jezik posredniku“. Stoga je „jezik posrednik“ jezik davatelj čija se riječ prilagođuje jeziku primatelja. Uz 3.) Dodavanje vezanih morfema imenicama koje se

sastoje od slobodnog morfema i imenicama s vezanim morfemom ne odgovara definiciji potpune transmorfemizacije. Zanimljivo je da je Filipović zanemario modificirati definiciju potpune transmorfemizacije. Kontaminaciju kao uzrok promjene na kraju riječi Filipović određuje ovako: „Kontaminacijom koja je uvjetovana analogijom po značenju između posuđenica i nekih domaćih riječi u jeziku primaocu, postale su ženskog roda ove engleske posuđenice“[(u zagradama su riječi koje čine podlogu analogije]: bowl → *bola* (zdjela, čaša, posuda), dog → *doga* (životinja), farm → *farma* (zemlja, kuća), jungle → *džungla* (šuma), junk → *džunka* (barka, lađa), yacht → *jahta* (lađa) (FILIPOVIĆ 1986: § 6.3.4.12.). Sâm autor sluti da njegovo objašnjenje nije besprijekorno pišući „... rod se nekima od tih primjera može objasniti i na osnovi *utjecaja jezika posrednika*, njemačkog. Ako je u njemačkom rod nekih posuđenica ženski (*die Dogge* itd.), mogli bismo prihvatiti određenje roda tih posuđenica kao utjecaj jezika posrednika, jer postoji vjerojatnost da su neke od tih posuđenica došle u hrvatski preko njemačkog“ (FILIPOVIĆ 1986: § 6.3.4.13.). Radi se o njemačkim posuđenicama – koje su u njemačkom jeziku engleskog podrijetla – i ne samo o nekima, nego o gotovo svima. *Bola* 'hladno piće koje se pripravlja od vina ili čaja, šećera i voća' VRH, VANIĆ) < njem. *Bowle* [bo:le] ž., < engl. bowl, potvrđena od 18. st., 'posuda za miješano piće'; značenje miješanog pića potvrđeno od 1850 g. nastalo je u njemačkome (KLUGE 1999). *Doga* 'ime za više pasmina vrlo jakih i visokih pasa' (HER, RHJ, VANIĆ, VRH) < njem. *Dogge* ž., < engl. dog; prvi je oblik *Docke* (od 16. st.), sadašnji je oblik *Dogge* nastao pod utjecajem nizozemskoga (KLUGE 1999). *Farma* 'poljoprivredno dobro namijenjeno tržišnomu uzgoju jedne ili više biljnih kultura ili životinjskih (VRH) < njem. *Farm* ž., < engl. farm < fr. ferme, potvrđena od 18. Jh. (KLUGE 1999). *Džunka* 'istočnoazijski jedrenjak' (HER, RHJ, VANIĆ) < njem. *Dschunke* ž., posredništvom engl. *junk*, šp., port. *junco*, fr. *jonque* iz mal. *djung*, potvrđena od 16. Jh. (DUDENET: 215). *Jahta* 'brod opremljen za razonodu, sport i turizam' (VANIĆ) < njem. *Jacht* ž., preuzeta u početku u oblicima *Jachtschiff* ili *Jageschiff* iz donjonjemačkoga; početno je slovo <y> nastalo po uzoru na engl. *yacht* što je posuđenica iz nizozemskoga (KLUGE 1999). Jedini je izuzetak *jungle* koji nije preuzet iz njemačkoga. Treba napomenuti da je Filipoviću promaklo da su *farm*, *junk*, *yacht*, *jungle* posuđenice i u engleskome koji ih je „posredovao“.

2.4. Adaptacija vrsta riječi čini posebno poglavlje (FILIPOVIĆ 1986: § 6.3.) u kojem se raspravlja o prilagodbi posuđenica koja je uvjetovana gramatičkim rodом, kontaminacijom i spolom. Posuđenice većinom ostaju morfološki 1.) nepromijenjene ili 2.) dobiju vezani morfem *-a*.

Napomena. S morfološkog gledišta primjeri grupe 1.) pripadaju nultoj transmorfemizaciji, a oni grupe 2.) ne ispunjavajući kriterij transmorfemizacije čine zasebnu skupinu.

3. Primjena Filipovićeve teorije o transmorfemizaciji

Za utvrđivanje primjenjivosti Filipovićeve teorije izabrali smo za kontrolu četiri studije iz knjige koja je nastala kao udžbenik za poslijediplomski studij „Europski studiji: jezici i kulture u dodiru“ (SOČANAC i dr. 2005: Predgovor). Izabrane studije koje proučavaju hrvatski jezik u dodiru s talijanskim, mađarskim, njemačkim i francuskim slijede Filipovićevu teoriju i metodu. U nedostatku dovoljne kompetencije u jezikoslovlju engleskog i ruskog jezika, zastupljenih u knjizi, nismo ih analizirali.

3.1. Nulta transmorfemizacija

3.1.1. Hrvatski u dodiru s talijanskim

Ne može se govoriti o nultoj transmorfemizaciji jer talijanske imenice „obično imaju karakterističan nastavak“ (SOČANAC 2005: 36–37), tj. fleksijski morfem koji označuje rod i broj.

3.1.2. Hrvatski u dodiru s mađarskim

Mnogobrojne mađarske imenice koje se sastoje od slobodnog morfema (osnove) preuzete su bez promjene: *sógor* > *šogor*, *gomb* > *gumb*, *sor* > *šor*. Druge imenice, koje se također sastoje od slobodnog morfema, završavaju na *-a*: *karika* > *karika*, *palacsinta* > *palačinka*, *gazda* > *gazda*. Usprkos tome da hungarizmi ovog tipa pripadaju nultoj transmorfemizaciji, „...formalno ne odgovaraju u potpunosti ... navedenoj paradigmi nulte transmorfemizacije.“ (ŽAGAR-SZENTESI 2005: 69). Mada je *-a* u mađarskoj imenici dio osnove u hrvatskome je postao morfem-nastavak (ŽAGAR-SZENTESI 2005: 70).

3.1.3. Hrvatski u dodiru s njemačkim

Nulta je transmorfemizacija obična pojava: *Ziel* > *cilj*, *Fleck* > *flek*, *Befehl* > *befel*, *Zuschlag* > *cušlag* i u složenicama, npr. *Fachmann* > *fahman*, itd. (DRAGIČEVIĆ 2005: 103).

3.1.4. Hrvatski u dodiru s francuskim

Nulta transmorfemizacija obuhvaća a) imenice od slobodnog morfema i složenice na suglasnik: *béchamel* > *bešamel*, *gaffe* > *gaf*, *abat-jour* > *abažur*, *bas-relief* > *barelijef*, itd. i b) imenice od slobodnog morfema i složenice na samoglasnik: *foyer* > *foajē*, *jury* > *žirī*, *bistro* > *bistrō*, *passee-partout* > *paspartū* (DABO-DENEGRI 2005: 131).

3.2. Kompromisna transmorfemizacija

3.2.1. Hrvatski u dodiru s talijanskim

Ovamo pripadaju 1.) talijanizmi koji zadržavaju sufiks: *lavanda* > *lavanda*, *faccenda* > *fačenda*, *bussola* > *busola*, itd.; 2.) imenice na *-o*: *cembalo* > *čembalo*, *maestro* > *maestro*, itd.; 3.) imenice na *-e*: *belvedere*, *lungomare*, *duce* > *duče*, itd. Posuđenice m. roda na *-e* autorica smatra primjerima

kompromisne transmorfemizacije budući da je navedeni nastavak u hrvatskome karakterističan za srednji rod (SOČANAC 2005: 37).

Napomena. Uz 1.) Među talijanskim sufiksima nalazi se i *-uto/-uta*: valuta. U talijanskom jeziku sufiks *-uto* nije potvrđeno, samo *-uta* (ROHLFS 1969: § 1130). U vezi s tal. imenicama na *-e* autorica se suvišno poziva na ulogu roda budući da rod nije sastavni dio definicije kompromisne transmorfemizacije. Uz 2.) Nisu spomenute talijanske imenice na *-a* (vezani morfem), n. pr. *riva*, o kojima se raspravlja u posebnom poglavlju (SOČANAC 2005: § 4.2.1.1.4.).

3.2.2. Hrvatski u dodiru s mađarskim

Postoji nekoliko primjera u kojima je mađarska imenica izvedenica (s vezanim morfemima *-ás* [a:j], *-os* [o:j]). Autorica pišući da su one u cijelosti preuzete, pretpostavlja „...se morfološka raščlanjivost modela i replike u doba posuđivanja tih riječi nije podudarala jer su se u onodobnoj hrvatskoj jezičnoj svijesti te posuđenice najvjerojatnije doživljavale kao osnovni, a ne morfološki složeni oblici, kao na primjer mađ. *gulyás* > hrv. *gulaš*...” (ŽAGAR-SZEN-TEŠI 2005: 70).

Napomena. 1.) Dugotrajan mađarsko-hrvatski jezični dodir obilježen je pretežno usmenim dodirima. Preduvjet za nastanak jezičnog kontakta jest da govornici jednog jezika bar na minimalnoj razini razumiju strani jezik (TESCH 1987: 54–55). Prema tome ne može se očekivati od hrvatskih govornika da na temelju njihove „jezične svijesti“ [na temelju njihove kompetencije u znanju mađarskoga jezika] znaju od kojih se morfema sastoji dotična strana riječ. 2.) Među četiri primjera samo su dva, *gulyás* i *dobos* izvedenice. *Lámpás* (< lat. *lampas*; TESz) i *gyilkos* (nepoznatog podrijetla; TESz) su slobodni morfemi [osnove].

3.2.3. Hrvatski u dodiru s njemačkim

Autorica navodi imenice koje se sastoje od slobodnog morfema i sufiksa *-er*, *-ing*, *-ung* i *-ei*, n. pr. *Pfuscher* > *fušer*, *Träger* > *treger*, *Schlosser* > *šloser*; *Messing* > *mesing*, *Riesling* > *rizling*; *Pfuscherei* > *fušeraj*, *Krämerei* > *krameraj*; *Schaltung* > *šaltung*, *Stimmung* > *štimmung* itd. (DRAGIČEVIĆ 2005: 104).

Napomena. Među njemačkim imenicama nalaze se mnogobrojne riječi koje su u njemačkom jezičnom sustavu prilagođene posuđenice, tj. nisu izvedenice od njemačkih osnova nego se sastoje od slobodnog morfema. One su svrstane po krivo interpretiranim sufiksima: 1.) *-er*: *Zucker* < tal. *zucchero* (KLUGE 1999), *Butter* < kasnolat. *būtȳrum* (KLUGE 1999), *Erker* < sjevernofr. *arquiere* (KLUGE 1999), 2.) *-ing*: *Messing* < grč. *Mossýnoikos* (KLUGE 1999), *Riesling* nejasnog podrijetla (KLUGE 1999). 3.) *Schlamperei* je izvedenica sufiksom *-erei* i ne *-ei* od *Schlampe* (KLUGE 1999).

3.2.4. Hrvatski u dodiru s francuskim

1.) Mnogobrojni galicizmi su zastupljeni u ovoj kategoriji: *arrangeur* > *aranžer*, *décorateur* > *dekorater*, *dispensaire* > *dispanzer*, *traitement* > *tretman*, *collage* > *kolaž*, *passage* > *pasaž*, *bouquiniste* > *bukinist* itd. 2.) Autorica navodi niz francuskih imenica ženskog roda koje uz zadržavanje vezanog morfema prelaze u skupinu imenice ženskog roda hrvatskoga jezika kroz dodavanje nastavka *-a*: *ambassade* > *ambasada*, *alliance* > *alijansa*, *finesse* > *finesa*, *silhouette* > *silueta*, *bijouterie* > *bižuterija*, *garçonnière* > *garsonijera*, *vitrine* > *vitrina*, *blesure* > *blesura* itd. Ovoj skupini pripadaju i imenice muškog roda na *-až* koje također dobivaju ženski rod u hrvatskome, n. pr. *cartonnage* > *kartonaža*, *voltage* > *voltaža*. U ovoj se grupi nalaze i imenice na *-ite*: *bauxite* > *boxit*, *ypérite* > *iperit* (DABO-DENEGRI 1005: 132). 3.) Autorica se opet vraća prilagodbi francuskih imenica sa sufiksom *-age*. Dio tih imenica, muškog roda u francuskom, pojavljuje se bez promjene u manjem broju primjera: *collage* > *kolaž*, *passage* > *pasaž*, itd. Veći dio njih kojim se dodaje morfem *-a* prelazi u imenice ženskoga roda: *tiraža*, *sondaža*, *ambalaža*, *mulaža*, *pilotaža*, *kamuflaža*, *arbitraža*, *kabotaža*. 4.) Autorica smatra da je do promjene roda došlo pod utjecajem njemačkoga kao jezika posrednika budući da su posuđenice na *-age* u njemačkom ženskoga roda (DABO-DENEGRI 2005: 133).

Napomena. Uz 2. i 3.) Francuske riječi kojima s vezanim morfemom dodaje se nastavak *-a* ne ispunjavaju kriterij kompromisne transmorfemizacije jer se njihov oblik promijenili. Uz 4.) U slučaju da isključimo ulogu jezika posrednika među navedenim imenicama slijedeće su njemačkog podrijetla: *arbitraža*, *kartonaža*, *kamuflaža*, *kabotaža* (v. DUW, DFW).

3.3. Potpuna transmorfemizacija

3.3.1. Hrvatski u dodiru s talijanskim

Prema autoričinoj definiciji radi se o zamjeni talijanskog nastavka ili sufiksa, npr. *canzone* > *kancona*, *dote* > *dota* (SOČANAC 2005: 37).

3.3.2. Hrvatski u dodiru s mađarskim

Autorica svrstava mađarske imenice na temelju njihove morfološke strukture u dvije skupine uz koje opisuje i tip njihove adaptacije: 1.) model: strana osnova + strani sufiks – replika: strana osnova s prilagođenim svršetkom; 2.) model: strani slobodni morfem bez nastavka – replika: strani slobodni morfem s hrvatskim nastavkom. U skupini 1.) nalaze se npr. *lopó* > *lopov*, *kóró* > *korov*, *ásó* > *ašov*, *bíró* > *birov*. Svršetak *-ov* je nastao „...od svršetaka kosih padeža u kojima se između završnog *-o* u korijenu i padežnog nastavka kosih padeža u kojima se između završnog *-o* i padežnog nastavka umetalo *-v-* (npr. nom. *ašo*, množ. *ašovi*, a od toga > nom. *ašov*)...“ (ŽAGAR-SZENTESI 2005: 71). Druga skupina je podijeljena na dvije podskupine. 2.a.) U ovoj podskupini nalaze se posuđenice koje se sastoje od slobodnog morfema i kojima se dodaje pri prilagodbi nastavak *-a* za ženski rod: *bakancs* > *bakandža*, *bitang* > *bitanga*,

kapocs > *kopča*, kocsi > *kočija*, gödör > *gudura*. 2.b.) Tu se nalaze posuđenice koje se sastoje od slobodnog morfema i završavaju na samoglasnike -e i -ő [ø:]. I onima se dodaje nastavak -a za ženski rod: csipke > *čipka*, kefe > *kefa*, cipellő > *cipela* (ŽAGAR-SZENTESI 2005: 71–72).

Napomena. Uz 1.) Zamjena stranog sufiksa prilagođenim svršetkom problematična je iz više razloga. Budući da svršetak nije morfem, ta činjenica proturječi definiciji potpune transmorfemizacije. Hadrovicsevo objašnjenje o nastanku „svršetka“ koje autorica citira nije uvjerljivo. Zašto je prenesen epentetski /v/ iz kosih padeža na nominativ općih imenica a na vlastite imenice – koje Hadrovics navodi – nije prenesen? S druge strane završni /l/ u nekim posuđenicama u kajkavskome (sabol, koršol) Hadrovics objašnjava analogijom završetaka parova kajk. *sol* : štok. *sô*, *stol* : *stô*, *vol* : *vô* (HADROVICS 1985: 69–70). Po našem mišljenju /v/ se dodao kraju riječi pri fonološkoj prilagodbi. Poluglasnik [ɥ] u dvoglasniku [ou] na kraju riječi mađarskih imenica zamijenio se hrvatskim suglasnikom [v] npr. [biroɥ] → [birov]. Na temelju mnogobrojnih na ovaj način prilagođenih posuđenica hrvatski su govornici interpretirali završetak -ov kao sufiks i upotrebljavali ga za izvođenje riječi od hrvatskih osnova (usp. HADROVICS 1985: 70). Uz 2.) U navedenim primjerima dodavanje hrvatskog morfema osnovi [slobodnom morfemu] proturječi definiciji potpune transmorfemizacije.

3.3.3. Hrvatski u dodiru s njemačkim

Prema autoričinoj definiciji u potpunoj transmorfemizaciji njemački se sufiks zamjenjuje hrvatskim sufiksom odnosno osnovi se dodaje hrvatski sufiks. Posuđenice su uvrštene u četiri skupine. 1.) Imenice sa sufiksom -er u kojima se ostvarila zamjena -er → -ar odnosno -er → -or: Krämer > *kramar*, Schlosser > *šlosar*, Schinder > *šintar*; Zucker > *cukar*, Butter > *putar*, Kloster > *kloštar*; imenice Meister > *majstor*, Zucker > *cukor*, Lager > *logor*. 2.) Imenice na -el / -l → -ar, -er → -la, -ra: Bügel > *pegla*, Kugel > *kugla*, Reindel > *rajngla*; Leiter > *lojtra*; Gitter > *gitra*, Muster > *muštra*. 3.) Imenice ženskog roda na -e odnosno one muškog roda na -en čiji se izvorni dočetak zamjenjuje hrvatskim -a: Bremse > *bremza*, Falte > *falta*, Haube > *hauba*, Schnale [recte: Schnalle] > *šnala*, Spange > *španga*, Stanze > *štanca*; Graben > *graba*, Rahmen > *rama*. 4.) U ovoj su skupini navedene jednosložne riječi kojima, neovisno o njihovim izvornim rodovima, dodaje se nastavak -a: Fleck > *fleka*, Lärm > *larma*, Stall > *štala*, Bank > *banka*, Uhr > *ura*, Schnur > *žnora* (DRAGIČEVIĆ 2005: 104–105).

Napomena. Uz 1.) Što se tiče ove skupine neke su riječi krivo uvrštene u popis. One su njemačkom jezičnom sustavu prilagođene posuđenice: *Kloster* < srednjolat. *clōstru(m), usp. lat. claustru(m); *Meister* < lat. magister. Ne sadržavaju vezani morfem nego se sastoje od slobodnog morfema. Što se tiče imenice *majstor* sufiks -or treba isključiti. Sufiks dolazi gotovo isključivo u posuđenim imenicama i zbog toga „...tvorbi pripadaju više formalno nego stvarno“ (BABIĆ 1991: § 968). Praktički je neplodan sufiks, potvrđen samo

u riječima zast. *slador* 'šećer' (VRH) i *suhor* [nije potvrđen u rječnicima] koji označuju stvari i ne osobe (BABIĆ 1991: 973). Osim toga hrvatski *majstor* najvjerojatnije potječe iz grč. μαίετωρ (SCHNEEWEIS 1960: 46). *Zucker* koji je već spomenut i u kompromisnoj transmorfemizaciji) dolazi dva puta: *Zucker* > *cukar*, *Zucker* > *cukor*. Autorici je promaklo da su hrv. *cukar* mletačkog (< [tsukaro <zucaro>] i *cukor* mađarskog podrijetla (< [tsukor <cukor>] (DDV; DELIUN; HADROVICS 1985: 169–170; MOLLAY 1982: 217; TESz). Uz 2.) Krivo je pretpostaviti uporabu sufiksa *-la* koji je praktični neplodan i ukupno tri puta potvrđen u hrvatskom jeziku (BABIĆ 1991: § 1169) i više je nego dvojbjen. Sufiks *-ra* u hrvatskom jeziku nije potvrđen. Uz pretpostavljenu zamjenu sufiksa *-er* → *-ra* treba spomenuti da njem. *Muster* nije izvedenica sa sufiksom *-er* nego potječe od talijanske imenice *mostra* (KLUGE 1999). Najvjerojatniji je etimon imenice *lojtra* koruško-njem. *loitrr* nego starovisokonjem. *leitar*, *leitara*, srednjovisokonjem. *leiter(e)*, njem. *Leiter* (usp. ERHSJ; KLUGE 1999; SCHNEEWEIS). Uz 3. i 4. Sve njemačke imenice u ovim skupinama sastoje se od slobodnog morfema, tako njihova prilagodba ne ispunjava kriterij potpune transmorfemizacije jer se samo dočetak [fonem] koji nije vezani morfem, zamjenjuje se vezanim morfemom. Nadalje njemačke imenice na *-e* u trećoj skupini zadržavaju svoj ženski rod pri prilagodbi hrvatskom sustavu. *Graba* potječe od srednjovisikonjem. *grabe* m.r. i ne od njem. *Graben* (DUDENET; SCHNEEWEIS 1982:115). *Rama* potječe od mađ. *ráma* (< srednjovisokonjem. *rame*) slično imenici *larma* (< mađ. *lárma* < bavaro-austr. *Larm*, *Larma*) (MOLLAY 1982: 465–466; HADROVICS 1985: 431, 337; HORVÁTH 1978: 69–70). Na temelju njihovog popravljenog etimona *graba*, *rama* i *larma* pripadaju kategoriji nultoj transmorfemizaciji.

3.3.4. Hrvatski u dodiru s francuskim

Radi se o zamjeni derivacijskog sufiksa s domaćima: *modeleur* > *modelar*, *maçonnerie* > *masonstvo*, *affairiste* > *aferaš*; *dératisation* > *deratizacija*, *cubisme* > *kubizam*, *sadisme* > *sadizam*, itd.

Napomena. Čini se da na temelju značenja i negativne konotacije *aferaš* je izvedenica od hrv. imenice *afera* < njem. *Affäre*. Značenje pretpostavljenog fr. etimona ne poklapa se s hrvatskim i njemačkim značenjem (DUW; VRH).

4. Ostali aspekti morfološke prilagodbe

U tom potpoglavlju analiziramo promjene u posuđenicama o kojima se raspravlja izvan potpune transmorfemizacije u navedenim studijama.

4.1. Hrvatski u dodiru s talijanskim

Fenomeni su svrstani u dvije skupine: 1.) Specifičnosti morfološke adaptacije i 2.) određivanje roda. 1.) *Specifičnosti morfološke adaptacije* obuhvaća dvije pojave, 1.a.) gubitak nastavka, 1.b.) podudarnosti morfoloških oblika. 1.a.) Talijanske imenice muškog roda gube nastavke *-o* ili *-e*, npr. *brodetto* > *brodet*, *ducato* > *dukat*, itd. 1.b.) Talijanske su imenice ženskog roda na *-a*

preuzete bez promjene, npr. *barca* > *barka*, *festa* > *fešta*, itd. (SOČANAC 2005: 37–38) „Kod vrlo rijetkih posuđenica srednjeg roda na -e dolazi do podudarnosti između oblika i funkcije u oba jezika: *finale* > *finale*“ (SOČANAC 2005: 38). 2.) *Određivanje roda*. Prema autorici rod „... može se označiti putem sva tri tipa transmorfemizacije.“ 2.a.) *Prirodni rod* se zadržava u posuđenicama koje označuju osobe, npr. *ballerina* > *balerina*, *contessa* > *kontesa*; *bandito* > *bandit*, *cantautore* > *kantautor*, itd. 2.b.) *Morfološki oblik*. Imenice na -a većinom zadržavaju ženski rod. One na -o muškog roda gubeći nastavak zadržavaju svoj rod. Imenice muškog roda na -e gube nastavak zadržavajući svoj rod, npr. *barile* > *baril*, *bozzone* > *bocun*, *marrone* > *maron*. U slučaju imenice na -e dolazi do potpune transmorfemizacije: *canzone* > *kancona*. 2.c.) *Semantička analogija*. Pojava ima važnu ulogu pri prilagodbi imenice m. r. na -o i -e, npr. *mandarino* > *mandarina*, *mussolo* > *mušulja*, *sandolino* > *sandolina*, *zoccolo* > *cokula*. Pri određivanju roda ne može se isključiti uloga njemačkoga kao jezika posrednika (SOČANAC 2005: 38–39).

Napomena. Uz 1.b.) U slučaju tal. *finale*¹ m. r. i *finale*² ž. r. i hrv. *finale*¹ m. r. i *finale*² ž. r. radi se o homonimiji. Imenice se razlikuju i po rodu i po značenju u oba jezika, stoga je teško adekvatno interpretirati objašnjenje autorice. S formalnog gledišta navedene imenice pripadaju kompromisnoj transmorfemizaciji. Uz 2.a.) Tipovi prilagodbe odgovaraju kompromisnoj, odnosno potpunoj transmorfemizaciji, npr. *riva* > *riva*, *canzone* > *kancona*. Gubitak nastavaka -o i -e je drugog tipa o kojem nema traga u Filipovićevoj klasifikaciji. Uz 2.b.) *Bocun* potječe od mlet. *bozzon* [bo'tsɔn] a ne od nepotvrđenog tal. *bozzone*. I za *baril* i *maron* ne može se isključiti mletačko podrijetlo, usp. *baril*, *maron* (DDV). Uz 2.c.) Autoričina pretpostavka mogućeg posredništva njemačkoga jezika nije opravdana.

4.2. Hrvatski u dodiru s mađarskim

Budući da mađarski jezik nema gramatički rod, neovisno od tipa transmorfemizacije mađarske posuđenice na suglasnik prelaze u kategoriju imenice muškog roda, one na -a prelaze u kategoriju imenica ženskog roda (ŽAGAR-SZENTESI 2005: 72).

4.3. Hrvatski u dodiru s njemačkim

Tu se raspravlja o 1.) određivanju roda i 2.) osobitostima roda posuđenica. 1.a.) *Prirodni rod*. Posuđenica zadržava prirodni rod modela ako označava osobu, npr. *Schuster* > *šuster*, *Schneider* > *šnajder*. 1.b.) *Morfološki oblik*. Njemačke imenice na suglasnik postaju muškog roda, npr. *Schaltung* > *šaltung*, *Dichtung* > *dichtung*. 1.c.) Jednosložne imenice poprimaju ženski rod, naznačen hrvatskim sufiksom -a, npr. *Kleid* > *klajda*, *Fleck* > *fleka*, *Lärm* > *larma*. 2.) *Osobitosti roda*. 2.a.) Njemački su morfemi -el/-l odnosno -en/-n prilagođeni na dva načina. Na kajkavskom jezičnom području dolaze -l i -n, na štokavskome -la i -na, npr. *Knödel* > *knedl*, *knedla*, *Brösel* > *prezl*, *prezla*,

Pudel > *pudl*, *pudla*, Strudel > *štrudl*, *štrudla*; Fetzen > *fecn*, *fecna*, Kragen > *krag*n, *krag*na, Streifen > *štrajf*na.

2.b.) Uslijed zamjenjivanja njem. sufiksa -en/-n hrv. → -a dolazi do promjene muškog roda u ženski: Graben > *graba*, Rahmen > *rama*. 2.c.) Neke posuđenice ženskog roda pojavljuju se kao pluralia tantum: Zange > *cange*, Schere > *škare* (DRAGIČEVIĆ 2005: 105–106).

Napomena. Uz 1.c.) Na temelju njezinog popravljenog etimona (usp. 3.3.3. nap. 4.), *larma* ne poprima svoj rod po semantičkoj analogiji. Uz 2.a) Među navedenim imenicama samo neke sadržavaju vezani morfem (Knödel, Brösel, Strudel), dok se većina njih sastoji od slobodnog morfema. U njihovom slučaju isključuje se uporaba sufikasa -la i -na. Već smo istaknuli da je sufiks -la praktično neplodan (usp. 3.3.3. nap. 2.). Sufiksom -na su izvedene riječi od imenica na -ar koje označuju osobito osobe određenog zanimanja. Te izvedenice označuju prostor gdje se radi, npr. *pekarna*, *slastičarna* itd. Uz to ovim sufiksom su još izvedena dva tipa malobrojne riječi npr. *carevna*, *Tena* (Terezija) (BABIĆ 1991:§ 1175). Osim toga navedene posuđenice ne potječu od riječi književnoga njemačkog jezika nego od leksema bavarsko-austr. jezičnog područja u kojima se na mjestu književnoga njemačkog /e/ nalaze alofon [ə] ili [ø], npr. *knedl* (Knödel), *bresl* (Brösel) itd. (HORVÁTH 1978: 108–109). Nasuprot autoričinom objašnjenju ovdje radi se o fonološkoj i ne o morfološkoj prilagodbi koja je uvjetovana time koje samoglasničke skupine mogu dolaziti na kraju riječi. Kajkavski oblici na -l i -n pripadaju nultoj transmorfemizaciji, dok su štokavski oblici na -la i -na rezultat fonološkog prilagođivanja. Uz 2.b) Popravljen etimon imenica *graba* i *rama* (usp. 3.3.3. nap. 3.–4.) opovrgava autoričino mišljenje Uz 2.c.) Hrvatska imenica *škare* potječe od stvnjem. *scāri*, a ne od njem. *Schere* (KLUGE 1999; SCHNEEWEIS 1960: 58).

4.4. Hrvatski u dodiru s francuskim

Potpunoj transmorfemizaciji je podređeno podpoglavlje *određivanje roda* u kojem se raspravlja o prirodnom rodu, o morfološkom obliku, o semantičkoj analogiji. 1.) *Prirodni rod* se zadržava u imenicama koje označuju osobe npr. *brunette* > *brineta*, *dame* > *dama*, *maîtresse* > *metresa*; *clochard* > *klošar*, *gourmant* > *gurman* itd. 2.) *Morfološki oblik*. Posuđenice na suglasnik dobiju muški rod, neovisno od njihovog roda u francuskome, npr. *le débacle* > *debakl*, *la gaffe* > *gaf* itd. Posuđenice na -o, -e, -i i -u prelaze u muški rod npr. *le niveau* > *nivo*, *le foyer* > *foaje*, *un étui* > *etui*, *le rendez-vous* > *randevu* itd. 3.) *Semantička analogija*. Neke posuđenice izmjenjuju svoj rod pod utjecajem roda imenica iz istog značenjskog polja npr. *le fauteuil* > *fotelja* prema stolici. Osim toga postoje mnogobrojne francuske imenice koje su preuzete njemačkim posredovanjem, npr. *la buste* > *die Büste* > *bista*, *le doublet* > *die Dublette* > *dubleta* itd. (DABO-DENEGRİ 2005: 134–136).

Napomena. Uz 1.) Pojava u kojoj su spomenute *brineta*, *metresa* i slične imenice koje se sastoje od slobodnog morfema + vezanog morfema prilagođuju

se dodavanjem domaćih vezanih morfema, nije spomenuta u Filipovićevoj klasifikaciji. Uz 3.) *Bista* i druge imenice preuzete „njemačkim posredovanjem“ nisu galicizmi nego posuđenice iz njemačkoga jezika.

5. Procjena

5.1. Filipovićeva teorija i praksa

1.) Filipović temelji svoju teoriju samo na engleskom kao jeziku davatelju. 2.) U tom jeziku ne postoji gramatički rod imenica, imenička je morfologija jako reducirana, i navedeni vezani morfemi su derivacijski morfemi 3.) Posuđivanje engleskih imenica svrstava se u tip posrednog posuđivanja. Prema tome posuđivanje se događa između područja A i B koja su odvojena jezičnom granicom i ne nalaze se u geografskom susjedstvu. Preuzimanje riječi događa se preko boravka (studija, ratnog pohoda, turizma itd.) u inozemstvu ili obrnuto, preko boravka stranaca u zemlji koja posuđuje riječi, preko gospodarskih, trgovačkih, političkih, sociokulturnih i sličnih veza (TESCH 1978: 62–63). 4.) Filipovićev opis utjecaja engleskoga jezika na hrvatski je statičan i sinkronijski. Taj je utjecaj počeo početkom 19. stoljeća i intenzivirao se nakon Drugoga svjetskog rata (NIKOLIĆ-HOYT 2005: 179). Filipović ne posvećuje dovoljnu pozornost dijakronijskim aspektima jezičnih dodira. 5.) Autor postupka nekonzekventno. On svrstava određivanje roda u potpunu transmorfemizaciju u slučaju dodavanja hrvatskog fleksijskog morfema engleskim imenicama koje se sastoje od slobodnog morfema i od slobodnog morfema + derivacijskog morfema zanemarujući modificirati definiciju potpune transmorfemizacije (v. 2.3.).

5.2. Primjena Filipovićeve teorije

1.) Posuđivanje talijanskih, njemačkih i mađarskih riječi svrstava se u tip neposrednog posuđivanja. Posuđivanje se događa između dva susjedna područja uzduž jezične granice. Dodir je dugotrajan kao i posuđenice koje često ostaju u regionalnoj uporabi (TESCH 1978: 64). Preuzimanje francuskih riječi, slično engleskima, pripada tipu posrednog posuđivanja. 2.) Autorice slijede u glavnim crtama Filipovićev model. One opažaju pojave pri prilagodbi imenica koje nisu predviđene u Filipovićevoj klasifikaciji (gubitak nastavka talijanskih posuđenica, dodavanje vezanih morfema riječima bez vezanog morfema odnosno s vezanim morfemom), a ne modificiraju Filipovićev model. Jedino Dragičević promjenjuje definiciju potpune transmorfemizacije. Dopunjuje je time da se i njemačkoj osnovi dodaje hrvatski sufiks (DRAGIČEVIĆ 2005: 104). 3.) Mnogobrojni nedostaci pri interpretaciji strukture riječi i krivo određivanje etimona mnogobrojnih imenica pripisuju se zanemarivanju jezičnopovijesnih aspekata.

6. Završetak

Filipovićeve teorija o transmorfemizaciji korisna je kao polazna točka, ali se ne može automatski primijeniti na jezike drukčije od engleskoga. To je vidljivo u slučaju novih pojava u prilagodbi imenica koje nisu predviđene u toj teoriji. I zanemarivanje dijakronijskih aspekata jezika dovodi, kako smo vidjeli, do nedostataka u interpretacijama. Možda će doći vrijeme modificiranja teorije transmorfemizacije.

Literatura

- BABIĆ 1991 = BABIĆ Stj. Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Nacrt za gramatiku. Drugo izdanje. Zagreb: HAZU – Globus, 1991.
- BÁRCZI 2001 = BÁRCZI G. A magyar szókincs eredete. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2001 [Reprint prvoga izdanja iz 1958. g.].
- DABO-DENEGRI 2005 = DABO-DENEGRI Lj. Morfološka adaptacija // SOČANAC i dr. 2005. 130–136.
- DDV = BOERIO G. Dizionario del dialetto veneziano. Venezia: Giovanni Cecchini, 1856 (Ristampa anastatica. Firenze: Giunti Martello, 1983).
- DELIUN = CORTELAZZO M., ZOLLI P. Dizionario etimologico della lingua italiana. Seconda ediz. in volume unico. Bologna: Zanichelli, 2002.
- DRAGIČEVIĆ 2005 = DRAGIČEVIĆ D. Morfološka adaptacija // Sočanac L. i dr. Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima. Prilagodba posuđenica. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005. 102–106.
- DUDENET = Das Herkunftswörterbuch. 6., vollständig überarbeitete und erweiterte Auflage. Herausgegeben von der Dudenredaktion. Berlin: Dudenverlag, 2020.
- DUW = Deutsches Universalwörterbuch. 7., überarbeitete und erweiterte Auflage. Herausgegeben von der Dudenredaktion. Berlin: Dudenverlag, 2011.
- ERHSJ = SKOK P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I–IV. Zagreb: JAZU, 1971–1974.
- FILIPOVIĆ 1986 = FILIPOVIĆ R. Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira. Zagreb: JAZU, 1986.
- HADROVICS 1985 = HADROVICS L. Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985.
- HER = Hrvatski enciklopedijski rječnik. Zagreb: Novi Liber, 2002.
- HORVÁTH 1978 = HORVÁTH M. Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978.
- KLUGE 1999 = KLUGE Fr. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 23. erweiterte Auflage. Bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1999.
- MOLLAY 1985 = MOLLAY K. Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985.
- MULJACIĆ 2000 = MULJACIĆ Ž. Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache. Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 2000.
- NIKOLIĆ-HOYT 2005: NIKOLIĆ-HOYT A. Povijest jezičnih dodira // Sočanac L. i dr. Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima. Prilagodba posuđenica. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005. 179–182.

- RHJ = Rječnik hrvatskoga jezika. Gl. ur. Jure Šonje. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža – Školska knjiga, 2000.
- ROHLFS 1969 = ROHLFS G. Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Fonetica. Torino: Einaudi, 1969.
- SCHNEEWEIS 1960; SCHNEEWEIS E. Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen. Berlin: Walter de Gruyter, 1960. DOI: [10.1515/9783111693491](https://doi.org/10.1515/9783111693491)
- SOČANAC i dr. 2005 = SOČANAC L. – ŽAGAR-SZENTESI O. – DRAGIČEVIĆ D. – DABO-DENEGRI Lj. – MENAC A. – NIKOLIĆ-HOYT A. Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima. Prilagodba posuđenica. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005.
- SOČANAC 2005 = SOČANAC L. Morfološka adaptacija // Sočanac L. i dr. Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima. Prilagodba posuđenica. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005. 36–38.
- TESCH 1978 = TESCH G. Linguale Interferenz. Theoretische, terminologische und methodische Grundfragen zu ihrer Werforschung. Tübingen: Gunter Narr, 1978.
- TESz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- VANIĆ = ANIĆ V. Veliki rječnik hrvatskoga rječnika. Prir. Ljiljana Jojić. Zagreb: Novi Liber, 2003.
- VRH = Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika. Zagreb: Školska knjiga, 2015.
- ŽAGAR-SZENTESI 2005 = ŽAGAR-SZENTESI O. Morfološka adaptacija // Sočanac L. i dr. Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima. Prilagodba posuđenica. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005. 69–72.

Considerations on transmorphemization. The monograph by Rudolf Filipović (Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira, 1986) became a model for Croatian language contact research. The applicability of Filipović's transmorphemization theory to language contacts of the Croatian language with Italian, Hungarian, German and French is examined in this article. Filipović's theory is based exclusively on the analysis of Croatian-English language contact. This gives rise to some difficulties in transferring Filipović's patterns to other languages. The authors of the individual studies, with the exception of one, do not modify Filipović's definitions, although they have recognized the problem. The inadequate interpretation of the structure of some words and the incorrect definition of some nouns indicate that linguistic-historical aspects were not considered.

Keywords: linguistics, theory of language contact, language contact between Croatian and Italian, Hungarian, German, and French, synchronic description

NYELVÉSZET
SZAKMÓDSZERTAN

БИЉАНА МИРЧЕВСКА-БОШЕВА – КАТЕРИНА ВЕЉАНОВСКА
(Скопје, Р.С. Македонија)

Волкот во фразеологијата: македонско – руски паралели

Апстракт: Предмет на анализа во овој труд се фразеолошките единици со компонентата *волк* во македонскиот и во рускиот јазик. Основната цел на текстот е да се прошират сознанијата за семантичките, културните и лексикографските аспекти на овој зооним. Волкот, како традиционално присутен елемент во непосредната животна средина на човекот носи богата симболика и создава мрежа асоцијации кои варираат од опасност и суровост до моќ и издржливост. Истражувањето се концентрира на корелацијата помеѓу дефинициите на лексемата *волк* во македонските и во руските толковни речници и нејзината реализација во фразеолошките системи на двата јазика, идентификувајќи семантички доминанти и механизми на трансформација на значењата. Анализираниот материјал покажа дека фразеолошката употреба на лексемата *волк* ја отсликува динамичната интеракција меѓу човечкото искуство, културните стереотипи и перцепцијата на животинскиот свет, формирајќи комплексен систем на симболичко значење. Тие не само што ја одразуваат јазичната креативност, туку и функционираат како огледало на културните кодови и светогледот на народите што ги употребуваат.

Клучни зборови: зоонимски фраземи, волк, македонски јазик, руски јазик

Вовед

Фразеолошките единици претставуваат комплексни јазични конструкции коишто функционираат како своеобразни 'црни кутии' (МОКИЕНКО, ВАЉТЕР, СТЕПАНОВА, МАЛИНСКИ 2005: 7), во коишто се акумулирани историјата на јазикот, специфичните културни модели, колективната меморија, фолклорната традиција и литературното наследство на еден народ. Фразеологијата¹, во тој контекст, може да се разгледува како посредник меѓу јазикот и културата, бидејќи преку неа се отелотворуваат архетипски претстави и симболички структури. Во рамките на таквото разбирање на фразеологијата се наметнува потребата од одделно разгледување на поединечни сегменти од огромното фразеолошко бо-

¹ Овој труд е базиран на сфаќањето на фразеологијата во поширока смисла според кое во неа спаѓаат фраземи, но и пословици, поговори, поздравии, клетви, контактни формули, гатанки, анегдоти и сл. (FILIPEC, ČERMAK 1985)

гатство. Во ова истражување решивме фокусот да го ставиме на фраземите со компонента *волк* во македонскиот и во рускиот јазик. Изборот на овој зооним не е случаен. Имено, *волк* припаѓа на групата најфреквентни лексеми кога станува збор за фразеолошки изрази со компонента диво животно. Ваквата застапеност се должи на тоа што волкот во континуитет е присутен во непосредната животна средина на човекот на овие простори, а истовремено поседува и силен симболички потенцијал. Тој се јавува во различни наративни и ритуални дискурси: во народните приказни, басни и преданија, во магиските и религиските ритуали, како и во системот на верувања и суеверија. Со тоа тој го надминува статус на обично животно и станува носител на богата мрежа асоцијации и значења: од перцепцијата на опасност и суровост, до симболика на моќ, издржливост и опстанок. Токму оваа полисемија ја поттикнува продукцијата на бројни фразеолошки единици.

Фокусот во оваа анализа е насочен кон истражување на корелацијата меѓу дефинициите на лексемата *волк* во толковните речници и нејзината реализација во фразеолошките системи на македонскиот и на рускиот јазик. Посебно внимание се посветува на идентификацијата на семантичките доминанти што ја организираат мрежата на значења во овие фраземи, како и на начините на кои тие се пренесуваат и трансформираат во рамките на различни јазични и културни контексти. На тој начин се овозможува увид не само во јазичните механизми на фразеологизацијата, туку и во пошироките културни парадигми кои ја условуваат.

Дефиниција на лексемата *волк*

Волкот (*Canis lupus*) е најголем претставник од фамилијата кучиња (*Canidae*), а припаѓа на редот месојадци (*Carnivora*). Според Брем (1967: 761) волкот покажува големата моќ за адаптација преку прилагодувањето на телесните особини и способности како ретко кое животно. Благодарение на својата прилагодливост, волците успеваат да живеат во ледените подрачја на Арктикот, како и во пустините на Северна Америка и Централна Азија. Волкот живее во осамени мирни предели и дивина, посебно во густе, мрачни шуми и мочурливи места. Додека лови тој е препреден, подмолен и дрзок, а кон пленот се доближува со извонредна претпазливост (БРЕМ 1967: 764). Затоа не е чудно што кога ќе се појават во глутница предизвикуваат страв не само меѓу луѓето, туку и меѓу животните. Има изострени сетила, исто како и кучето, одлично мириса, слуша и гледа. Основната храна на волците ја сочинуваат поголемите тревопасни животни при што го лови оној вид што е најзастапен во подрачјето каде што живее (БРЕМ 1967: 766).

Во македонските лексикографски трудови лексемата *волк* се дефинира како '1. Диво крволочно животно од фамилијата на кучињата, со сивкаво крзно, кое во текот на зимата лови во глутница. 2. преносно значење. Искусен во својата професија (борец, морнар, мајстор).' (ДРМЈ: URL),

додека во рускиот јазик лексема волк се објаснува како: '1. Хищное животное сем. псовых. [...] • Традиционный персонаж русского фольклора: в сказках о животных – сильный и кровожадный, но недалёкий, простоватый зверь; в волшебных сказках – животное-помощник. 2. Разг. О человеке, испыщённом в каком-л. деле, много испытывавшем, привыкшем к невзгодам, опасностям .' (БТСРЯ)

Од наведените дефиниции произлегува дека лексемата од биолошки аспект се толкува исто, т.е. како див, крволочен грабливец од семејството на кучињата, но се забележува одредена разлика во културно-симболичкиот план. Во македонскиот јазик семантичкото поле на волкот е поограничено: покрај основната биолошка определба, тој се јавува и во преносна функција со значење „искусен и вешт човек“, додека во рускиот јазик, волкот добива поширока семантичка и културна профилизиција: тој е традиционален лик во фолклорот со амбивалентни својства, а во преносна употреба претставува личност која е не само искусна, туку и издржлива, навикната на животни тешкотии и опасности.

Волкот како симбол или митологема

Според Тресидер (2001: 35-36) волкот претставува симбол за свирепост, подмолност, алчност, жестокост, зло, но исто така и за храброст, победа, грижа за исхрана и за сексуалност. Волкот е свето животно на Аполон во Стара Грција и на Один во скандинавската митологија. Волчицата, којашто ги одгледала Ромул и Рем е симбол на топла мајчинска грижа, којашто се среќава и во индискиот фолклор. Во Мексико и кај индијанските племиња волкот бил симбол на танцот и се асоцирал, како и песот, со духовите и со придружбата на душите во загробниот живот. Христијанската симболика на овците како парохијани на Црквата го направила волкот да биде симбол на ѓаволот и на ереста.

Врската меѓу човекот и волкот е најсилна во словенската митологија, каде што волкот бил тотемско животно, се сметал за господар на шумите, животните и птиците. Тој симболизира храброст и достоинство, инстинкт поврзан со интелигенција, способност човекот да се брани себе и своето семејство и способност да се залаже и надвлее непријателот (КАМИНГС 2004: 126 сп. НОВОКМЕТ 2016: 31, URL).

Според Гура (1997: 90) меѓу сверовите волкот е еден од централните и во најголема мера митологизирани ликови. Нему му е својствен широк круг разнообразни значења, од кои голем дел го поврзуваат со другите грабливци, како и со животните надарени со хтонска симболика.

Во македонската народна митологија волкот е диво животно кое се смета за суштество на ѓаволот. Поради својата природа на насилник, тој оставил длабоки траги во верувањата, обичаите и преданијата. Волкот има особено значење во религиозниот живот и тој се смета за вистински покорувач на демоните (РНММ 2002: 112).

Захаренко (2004: 64–65) за одредницата *волк* пишува дека таа припаѓа на типичните руски митолошки слики, дека се однесува како стереотип и дека може да се употреби за карактеризирање на човекот. Во руските народни приказни за животните и во авторските басни волкот е претставен како вечно гладен, глупав и алчен. Често е жртва на измама. Покрај тоа, во руските волшебни бајки се среќава и сликата за мудар волк, сопатник и спасител на главниот херој. Волкот, исто така, е суров и беспопштеден свер и се поврзува со претставата за а) гладен човек кој може многу да изеде; б) суров и крвожеден човек; в) искусен, оној што многу знае; г) горд, независен и слободољубив човек; д) човек во чие однесување се појавуваат и црти карактеристични за волкот.

Извори

Волкот е присутен во бројни изреки за што сведочат латинските извори, а подоцна често е застапен во други јазици. Ова го привлечно вниманието на голем број истражувачи токму волкот да го разгледуваат како составен дел од фразеолошките изрази и пословиците. Меѓу нив се издвојуваат: Барчот (BARČOT 2013), Корда (2014), Гусева, Киждобрански, Козич (2021), Макаријоска, Павлеска (2020), Штрбац, Штасни (2022) и др.

Како извори за ексцерпција на материјал од македонскиот јазик користени се: *Толковен речник на македонскиот јазик* (ТРМЈ), *Дигитален речник на македонскиот јазик* (ДРМЈ: URL), *Македонско-англиски речник на идиоми* (МАРИ: URL), *Фразеолошкиот речник на македонскиот јазик* (ФРМЈ), *Македонска фразеологија со мал фразеолошки речник* (ВЕЛКОВСКА 2008), *Латински цитати, изреки и фрази* (КОЧОВСКА-СТЕВОВИЌ 2023), *Македонски фолклор* (ПЕНУШЛИСКИ 2004) и *Пословици и гатанки* (ПЕНУШЛИСКИ 1969), *Пословици, поговорки, гатанки, клетви и благослови* (ЦЕПЕНКОВ 1972), *Македонски пословици и поговорки* (МАКЕДОНСКИ: URL).

Во однос на рускиот јазик консултирани се: *Толковый словарь* (ОЖЕГОВ, ШВЕДОВА 1992), *Большой толковый словарь русского языка* (КУЗНЕЦОВ 2003), *Пословицы русского народа* (ДАЛЬ: URL), *Фразеологический словарь русского языка* (МОЛОТКОВ 1968), *Фразеологический словарь русского литературного языка* (ФЕДОРОВ 2001), *Фразеологический словарь русского языка* (ТИХОНОВ 2003), *Фразеологизмы в русской речи* (МЕЛЕРОВИЧ, МОКИЕНКО 2005), *Большой фразеологический словарь русского языка* (ТЕЛИЯ 2006), *Большой словарь русских пословиц* (МОКИЕНКО, НИКИТИНА, НИКОЛАЕВА 2010), *Большой словарь русских поговорок* (Мокиенко, Никитина 2013), *Академический словарь русской фразеологии* (БАРАНОВ 2020) и др.

Анализа

Карактеристиките на домашните животни, поради нивната достапност и присутност во животот на човекот, се добро познати. За разлика од нив, со дивите животни човекот има значително помало искуство и е ограничен на општи претстави за нивното однесување и начин на живеење.

Кога станува збор за волкот, во колективната свест на човекот се оформува јасна и трајна претстава за ова животно како крвожеден грабливец, силен, суров и умешен ловец, кој предизвикува страв и претставува постојана закана за човекот и неговите добра. Во македонскиот и во рускиот јазик постојат изрази што ја рефлектираат непосредната изложеност на голема, дури и смртна опасност:

мак./ *Му влегува на волкот в уста* (ФРМЈ: Т.1, 113);

рус./ *К волку в пасть лезть* (ТС: 237); *Хватать волка за хвост* (БСРПог.: 97).

Во речниците овие изрази се толкуваат со значењето 'свесно изложување на крајно опасна, ризична ситуација'. Иако на прв поглед се разликуваат по соматските компоненти што ги вклучуваат, нивната суштина е иста: правење ризични постапки со кои човекот буквално си ја загрозува сопствената безбедност. Овие фраземи можат да се поврзат со латинската изрека *Lupum tenere auribus* ('да држиш волк за уши'), која го има истото значење.

Стравот од волкот бил толку длабок што се пренел и на јазично-магиската сфера: луѓето се плашеле дури и да го спомнат неговото име, бидејќи постоело верување дека со тоа ќе го 'повикаат' и ќе го доведат во своја близина. Овој феномен е јасно илустриран со изразите:

мак./ *Ние за волкот, а тој на врата* (ФРМЈ: Т.1, 112);

рус./ *Волка вспомни – и волк тут; Помяни волка, а волк из колка; Помяни волка, а волк тут; Про волка вспомнил, а он тут как тут; Про волка речь, а волк на встрече; Про волка речь, а волк навстречь; Волк легок на помине* (БСРПосл.: 141–142); *Легок на помине* (ФСРЛЯ URL: 320); *Сказал бы словечко, да волк недалеко* (ДАЛЪ: URL).

Овие изрази денес се употребуваат во поширока смисла за ситуации кога ненадејно се појавува некој за кого во моментот се зборува. Потеклото на оваа изрека се поврзува со Теренциј кој во својата комедија „Браќа“ раскажува како Сир кој забележал дека се појавил таткото на Тезиф, за кој двајца зборувале, исплашено викнал: *Lupus in fabula!*. Барчот (BARČOT 2017: 172) потеклото на овој израз го поврзува со ловџиското верување дека е подобро да не се спомнува волкот за да не се појави неочекувано.

Почитта кон волкот се манифестира преку неговото поврзување со особини од категориите *однос спрема работата* и *карактер*. Во категоријата *однос спрема работата* се вбројуваат особини како 'вредна и силна, енергична личност; вреден и способен работник', додека категоријата *карактер* опфаќа квалитети како 'храбар, искусен, борец'.

Овие категории се отсликуваат во фраземите кои го носат значењето 'искусен, храбар, бестрашен морнар':

мак./ *морски волк* (ФРМЈ: Т.1, 113);

рус./ *морской волк* (БСРПог.: 96); *морской волк во всем знает толк* (БСРПосл.:140).

Според Брем (1967: 95), претставата за волкот како храбро и бесстрашно суштество се базира на стереотипи, бидејќи волкот, кога не е гладен, е едно од најплашливите животни. Авторот истакнува дека храброста е исклучиво човекова карактеристика, која подразбира свесност за опасноста и ризикот за сопствената благосостојба. Животните, напротив, реагираат инстинктивно и рефлексно, и не можат свесно да го проценат ризикот или опасноста на која се изложуваат. Ова сугерира дека лексичкото пренесување на 'храброста' кај волкот има културна, а не реална биолошка основа.

Покрај фраземите кои означуваат храброст и способност за работа, постојат и изрази кои се фокусираат на животното искуство и мудрост и се користат со значење 'човек кој поминал многу искушенија и стекнал знаење и вештина':

мак./ *стар волк* (ФРМЈ: Т.1, 113);

рус./ *старый волк знает толк* (БСРПосл.:140), *старый волк*; *травленный волк*; *обстрелянный волк* (ФСРЛЯ URL: 85); *матёрый волк и не первая волку зима* (ТС: 237).

Овие фраземи ја илустрираат идејата дека искуството и знаењето стекнати преку животните предизвици се највисоко вреднувани.

Во контекст на позитивните конотации, се издвојуваат и изрази кои ја потенцираат самостојноста, посветеноста и одговорноста за сопствената работа:

мак./ *на волкот му е дебел вратот зашто сам си ја врши работата* (ФРМЈ: Т.1, 113); *Ако не си а врши волкот сам работата - не бидува дебел во вратот* (МАКЕДОНСКИ: URL); *волкот на ветено не вечера* (МАРИ: URL);

рус./ *Волка ноги кормят; Волка ноги кормят: Хочешь есть – ищи и добивай* (БСРПосл.: 141).

Овие фраземи го нагласуваат практичниот аспект на индивидуалната иницијатива. Успехот се доживува како резултат на личната активност, а не на туѓата помош, што создава идеал на автономна и ефикасна личност.

Постојаноста на карактерот на волкот е фиксирана во културната меморија што најјасно се илустрира преку латинската изрека *Lupus pilum mutat, non mentem* ('Волкот го менува крзното, но не и умот/карактерот'). Оваа изрека е директна основа за фраземите во македонскиот и во рускиот јазик, кои ја нагласуваат непроменливоста на карактерот, особено во контекст на негативни или непосакувани особини:

мак./ Волкот крзното (влакното) го менува, ама не и кудта (ДРМЈ: URL); Волкот крзното (влакното) го менува, ама кудта никогаш (ФРМЈ: T.1, 111);

рус./ волк меняет шкуру, но не и душу; Волк шкуру меняет, а повадки — те же; Волк шерсть меняет, а зубы никогда (БСРПосл.: 137).

Овие фраземи се користат најчесто за човек кој, и покрај надворешните промени, го задржува својот карактер и навики, кои обично се перципираат како негативни. Во основа, тие ја пренесуваат идејата дека суштинските особини на личноста се длабоко вкоренети и тешко или невозможно е да се променат.

Слична семантичка функција имаат и фраземите кои ја потенцираат природата на волкот и неговите инстинкти, при што советувањето или обидите за промена се ефемерни:

мак./ Стори го волкот ација... (пословица: тој пак наместо вангелија ќе рече јангелија) (ФРМЈ: T.1, 114); волкот домаќин и тој поправен (ФРМЈ: T.1, 111);

рус./ Как волка ни корми, всё в лес смотрит; Как волка не береги, а он все в лес гляди, Волка как ни корми, он все в лес глядит; Как волка ни корми, а он всё равно в лес думат; Как (колко, сколько) волка ни корми (ни кормить), он [всё] к лесу глядит (смотрит); Сколько волка не привычай — всё одно в лес дывится (БСРПосл.: 141); Переделывать старого волка на медведя (БСРПог.: 97); Волк и каждый год линяет, а все сер бывает; Волк и каждый год линяет, да обычай (обычая) не меняет (БСРПосл.: 138); Волк и каждый год линяет, а нрав не переменяет; Кормленной волк не будет пёс: корми, - а он глядит в лес (БСРПосл.: 138); Посыкался волк овец не трогать, да память коротка [- забыл свою посылку] (БСРПосл.: 140); из волка пастух не выйдет (БСРПосл.: 141); Что на волка ни одень — всё равно волк (БСРПосл.: 142).

Овие изрази ја потенцираат непроменливоста на индивидуалните особини и дејствувањето според природата и инстинктите, без оглед на надворешните влијанија или напори за промена.

Карактерот на волкот е доловен и во класичните латински изреки *Lupus non est lupum* ('Волк не јаде волк') и *Lupus non mordet lupum* ('Волк не гризе друг волк'). Тие ја пренесуваат идејата дека жртви на насилните или лошите луѓе секогаш се послабите од нив и дека агресијата се насочува кон оние што се ранливи. Во рускиот јазик се употребуваат фраземи со идентично значење: Волк волка не ест и Волк волку хвоста не отдавит (БСРПосл.: 137), кои ја артикулираат истата концептуална порака за селекција во општествените односи.

Според Брем (1967: 762), волкот има сезонски образец на живот и однесување: во пролет и лето живее осамен, во двојка или во тројка, есента ја поминува со семејството, а зимата најчесто во голема глутница. Овие навики на волкот, особено неговото осамено живеење, наоѓаат

фразеолошка проекција во изрази кои ја нагласуваат самостојноста и желбата за изолација:

мак./ волк самјак, волк самотник (МАРИ: URL);

рус./ одинокий волк (DSLOV: URL)

Овие фраземи се користат за карактеризација на човек кој претпочита да биде сам, независен од друштвото или без помош од други луѓе. Притоа, се создава паралела помеѓу природното однесување на животното и карактерните особини на човекот: индивидуализмот, самопосветеноста и способноста за самостојно справување со предизвиците се перцепираат како позитивни карактерни црти, кои истовремено ја нагласуваат автономијата и отсуството на зависност од другите.

Егоизмот и непријателските односи меѓу луѓето се одразуваат во фраземите:

мак./ Човек на човека му е волк (ФРМЈ: Т.1, 113);

рус./ Человек человеку волк (ДАЛЪ: URL).

Овие изрази претставуваат директен превод на латинската изрека *Homo homini lupus est* и ја артикулираат идејата за инстинктивната, агресивна и конкурентска природа на човекот во однос на другите луѓе. Фраземите ја пренесуваат перцепцијата дека меѓучовечките односи се често обременети со егоизам и недоверба, при што секој поединец може да биде закана за другите, слично како што волкот делува според својот природен инстинкт за преживување. Овој мотив ја нагласува конфликтната страна на човечкиот карактер, користејќи ја фигуративната слика на волкот како симбол на агресија, непредвидливост и себичност. Овие фраземи служат како когнитивен и културолошки модел за разбирање на човековото егоцентрично и потенцијално штетно однесување кон другите.

Големото влијание на средината врз човекот, како и неговата неминовна потреба да се прилагодува на условите во кои живее, наоѓа јасна рефлексија во фразеолошките изрази. Македонската фразема *кој живее меѓу волци, и самиот ќе стане волк* (ФРМЈ: Т.1, 112) на сликовит начин ја изразува идејата дека индивидуата, колку и да се стреми кон задржување на сопствената автентичност, сепак е подложна на социјалните норми и модели на однесување што владеат во заедницата. Слична семантичка основа се забележува и во руските фраземи: *С волками жить – по-волчьи выть, Меж волками быть – волком и выть, Между волками быть – по-волчьи и выть* (БСРПосл.: 142). Во сите нив централна е метафората на волкот како симбол на суровост, безмилосност и борба за преживување. Човекот што се наоѓа во ваква средина е принуден да ги прифати правилата на игра и да ги репродуцира истите модели на однесување за да може да опстане. Овие руски изрази дополнително ја засилуваат сликата на човекот како суштество што не може да биде изземено од колективниот контекст, туку секогаш е вклучено во процес на адаптација кон доминантните околности. Во споредбена перспектива, се забележува дека и во македонската и во руската традиција овие фраземи ја отсликуваат

истата универзална идеја: средината го моделира човекот. Сепак, руските примери ја истакнуваат димензијата на неизбежно вклучување во 'играта на волците', каде што човекот мора да го прифати и самото однесување (виењето), додека македонската фразема го акцентира конечниот резултат – трансформацијата на личноста ('ќе стане волк').

Преку животните, кои се сметаат за еталони за одредени состојби и карактеристики, се концептуализираат и физиолошки состојби на организмот кои се јавуваат во поголема мера и на тој начин се воспоставува аналогија со одредени животни кои манифестираат слични облици на однесување во одредени ситуации. Во тој контекст, гладниот човек се доведува во врска со волкот за кој е својствено чувството на засилен глад. Ова е отсликано во следните изрази со значење 'многу гладен човек':

мак./ *гладен како волк* (ФРМЈ: Т.1, 111);

рус./ *голоден как волк* (ДАЛЪ: URL)

Во оваа група може да ја додадеме руската фразема *волчий аппетит* (ФСРЛЯ URL: 15) со значење 'голем силен апетит'. Овие изрази имаат негативна конотација кога се употребуваат за човек и укажуваат на незаситност.

Гладот, како основен биолошки инстинкт, кај волкот често предизвикува надминување на неговата природна претпазливост, ја руши границата меѓу *природното* и *забранетото* туркајќи го животното кон ризично однесување што во нормални услови би го избегнало. Така, македонската фразема *Гладен волк посред село оди* (МАКЕДОНСКИ: URL) ја нагласува токму оваа мисла: гладот ја принудува сверската природа на волкот да го прекрши својот вроден страв и да навлезе во просторот на човекот (селото), кое во традициската култура е симбол на безбедност, ред и заеднички живот. На овој начин се изразува идејата дека екстремната потреба ја укинува секоја граница и го руши секој обид за рационална контрола. Сличен концепт се среќава и во руската поговорка *Видит волк козу – забыл и грозу* (БСРПосл.: 138), каде што гладот е толку моќен што го прави волкот слеп за заканите што доаѓаат од надвор. Во оваа слика, гладот ја симболизира страста, ненаситната желба или нагон кој го надминува разумот и ја парализира претпазливоста.

Во споредбена анализа, може да се забележи дека и во македонските и во руските изрази е присутна истата идеја: кога гладот ќе стане доминантен фактор, тој го надвладува стравот и ја диктира одлуката. Меѓутоа, додека македонските фраземи го прикажуваат волкот како директен нарушувач на 'човечкиот простор' (селото), руската поговорка ја акцентира психолошката димензија на гладот како 'заборав' на опасностите. Овие фраземи не се однесуваат само на животинското однесување, туку се трансформираат во универзални метафори за човечката состојба. Тие поучуваат дека човекот, исто како и волкот, во состојба на голема нужда е подготвен да ги занемари опасностите и да се впушти во ризици кои во нормални околности би изгледале недозволиви.

Со тоа се нагласува кривката на моралните и социјалните норми во ситуации на екстремна потреба.

Волкот, како симбол на ненаситност и агресија, во традиционалната култура секогаш се јавува како закана за човекот и неговата егзистенција. Најголема опасност тој претставува за домашните животни, особено за овците, кои поради својата беспомошност и кроткост често се жртви на неговите напади. Оваа реална ситуација од секојдневието на луѓето кои се занимавале со сточарство оставила длабоки траги во народната меморија и резултирала со појава на бројни фразеолошки изрази во кои се вкрстуваат двата зоонима – волк и овца. Од една страна, овие фраземи го потенцираат значењето на заедништвото како механизам за заштита и опстанок, на пример македонската фразема *една овца што се дели од булукот, ќе ја изеди волкот* (МАКЕДОНСКИ: URL) го илустрира фактот дека изолираноста и отстапувањето од групата ја зголемуваат ранливоста на поединецот. Слична мисла носи и руската поговорка *упрямая овца волку корысть* (ДАЛЪ: URL), каде што непослушната, тврдоглава овца – симбол на оној што не се прилагодува на колективните правила – завршува како лесен плен на волкот. Овие примери укажуваат на колективниот морален кодекс што го нагласува приоритетот на заедницата над индивидуата и неопходноста од солидарност за да се обезбеди сигурност. Од друга страна, значителен број фраземи во двата јазика ја нагласуваат алчноста, бескрупулозноста и ненаситноста на волкот, кој никогаш не се задоволува со она што му е дадено или достапно. Во македонскиот јазик ова се одразува во изразот *Волкот и од броените овци јаде* (ДРМЈ: URL) кој ја нагласува неспособноста на волкот да ги почитува границите. Овој мотив е уште поразвиен во руската фразеологија, каде што се среќаваат бројни варијанти: *Волк и из счёта (из счёту) овец крадёт; Волк и из счёта овец таскает* (БСРПосл.: 138); *Волк и считанное берёт; Волк и считанных овец крадёт; Волк глядит на хозяйскую заботу, а тащит овец и из счёта, и без счёту; Волк овец из счёту берёт; Волк овец и считанных, да ест; Волк и со счёту овец крадёт; Волк счёту не смотрит; Волк счёту не спрашивает* (БСРПосл.: 139). Во сите нив заедничка е идејата дека волкот не познава ограничувања и дека неговата алчност ги надминува сите норми – дури и оние што човекот ги воспоставува за да воведо ред и контрола. Симболичкото значење на овие изрази упатува на поширока морална поука: светот секогаш ќе биде населен со оние што ја загрозуваат правичноста и редот, што не ги признаваат правилата на заедницата.

Во поширок културен контекст, спојувањето на волкот и овцата во една семантичка рамка ја отсликува дихотомијата *силен : слаб, агресивен : беспомошен, опасен : жртва*. Оваа дихотомија, покрај својата фолклорна заснованост, ја пренесува и колективната мудрост за социјалниот живот: секоја заедница мора да го препознае постоењето на 'волци' во сопствениот ред, а истовремено да ја нагласува важноста на единството и

меѓусебната поддршка за да се спротивстави на надворешните и внатрешните закани.

Кон ова може да додадеме и дека опозицијата волк – јагне / овца е изградена врз симболичката вредност на споменатите животни: јагнето е симбол на благод, безгрижност, чистота, покорност, јагнето е слика на Христос; волкот е суров и сатански (GERBRAN, ŠEVALIJE 2013: 302, 1072). Самата фразема, според едни автори има библиско потекло: Пазете се од лажните пророци, кои ви доаѓаат во овча облека, а внатре се грабливи волци (Евангелие по Матеј 7:15), додека според Барчот (BARČOT 2017: 174) неговото потекло се поврзува со Езоповата басна *Волк во јагнешка кожа*. Со вклучувањето на антонимни компоненти во една целина која е сликовито обоена, се добива значење 'личност која лошите, зли намери ги крие под маска на благородност, благод, дволичност' (ШТРБАЦ 2018: 168). Во нашиот материјал со двете антонимни компоненти ги регистрираме и следниве изрази:

мак./ волк во јагнешка (овча) кожа (ФРМЈ: Т.1, 111);

рус./ волк в овечьей шкуре; волк в очине (под овчиной) (БСРПог.: 96).

Овие изрази имаат две значења: 1. Лош, злонамерен човек; 2. Лицемер.

Латинската изрека *Lupo ovem committere* ('да му довериш овца на волкот') ја содржи во себе претстава за апсолутна несоодветност на доверувањето. Самиот израз преносно означува лекомислено или погрешно доверување на нешто вредно во рацете на нечесен, опасен човек. Оваа мисла, која има универзален карактер, наоѓа свои изрази и во словенските традиции, вклучувајќи ги македонскиот и рускиот јазик, што сведочи за широчината на културната дистрибуција на овој концепт.

Во двата јазика таа идеја се реализира преку повеќе фраземи:

мак./ на волк да му довериш овци; го викнал волкот да ги варди овците; му дале на волкот јариња да чува; волк пастрма не чува булукот (ФРМЈ: Т.1, 111, 112); викни го волкот да ти варди (pelister.org);

рус./ худо овцам, где волк в пастухах; добр волк до овец, да пасти ему не дадут (БСРПосл.: 141); Нанялся волк в пастухи – добра не жди (БСРПосл.: 138); допустили волка овец караулить (БСРПосл.: 141); ставить / поставить волка в пастухи; Как волка в хлев пустить!; Не верь козлу в капусте, а волку в овчарне (ДАЛЪ: URL) и др.

Сите овие изрази ја нагласуваат апсурдноста и наивноста на ситуацијата во која се доверува најранливото (овците, јарињата) токму на оној кој по својата природа е нивен непријател. Во сите нив се открива ставот дека оној што е суштински спротивставен на доверената задача никогаш не може да ја изврши чесно, па довербата кон него значи самоуништување. Во овој контекст волкот станува метафора за измамник, предавник или непријател што ја добива улогата на чувар само поради наивноста или погрешната проценка на човекот.

Посебно интересно е што покрај овие изрази со негативна семантика, и во македонскиот и во рускиот јазик се јавуваат фраземи кои ги вклучуваат волкот и овците, но со позитивна, компромисна конотација:

мак./ *и волкот сит и козата цела; и волкот сит и овците на број* (ФРМЈ: Т.1, 112);

рус./ *И волки сыты, и овцы целы* (БСРПог.: 97)

и означуваат ситуација во која е најдено решение што ги задоволува и двете страни со спротивставени интереси. Овде волкот, наместо непријател, се јавува како страна во конфликт што, преку мудрост или посредување, не ја остварува својата деструктивна природа. Во компаративна перспектива, може да се согледаат две главни семантички линии во кои се вклучува симболиката на волкот: 1. негативна линија во која волкот претставува метафора за алчност, предавство, лукавство и неспособност за чесно извршување на доверена задача. Овие изрази предупредуваат на опасноста од погрешно поставена доверба и ја потенцираат народната мудрост дека суштината не може да се измени и 2. позитивна линија каде што волкот е прикажан во функција на симболичко помирување, каде што 'сверот' е сит, а 'жртвата' е спасена. Овие изрази ја претставуваат идејата за компромис и рамнотежа, иако во реалната животна средина такво решение е невозможно.

Во народната мудрост често се среќаваат изрази кои ја опишуваат ситуацијата кога човек, обидувајќи се да се спаси од една опасност, ненадејно се соочува со уште поголема. Во македонската фразеологија ваквиот исход е претставен преку изразот: *бегајќи од волкот, се најде пред мечкина уста* (ФРМЈ: Т.1, 110), која експлицитно го означува преминот од помало кон поголемо зло. Паралелно со тоа, во рускиот јазик се забележуваат повеќе варијанти на истиот мотив: *от волка бежал (ушел), на медведя попал* (БСРПог.: 97); *бежал от волка, да попал медведю в зубы; от волка бежишь – медведя споткнёшься; от волка ушел, а [сам] на медведя набрёл; от волка ушел, - [да] на медведя напал* (БСРПосл.: 142). Во сите овие примери се задржува истата логика: човекот кој успеал да избегне еден предатор (волкот) не добива спас, туку напротив, се соочува со уште поголема закана (мечката). Така, волкот во овој семантички модел се перцепира како помало зло, кое е помалку страшно во споредба со мечката како симбол на вистинската, надмоќна и фатална опасност.

Во рамките на фразеосемантичкото поле *време* посебно место заземаат примерите што ја изразуваат идејата за нешто што никогаш нема да се случи. Тие се градат врз принципот на апсурдност и невозможно. Во македонскиот јазик ваквата функција ја има фраземата: *кога ќе стане волкот куче* (ФРМЈ: Т.1, 112), која означува нешто што е сосема невозможно, односно ситуација која никогаш нема да настане. Во основата на овој израз е контрастот меѓу волкот како симбол на дивината, опасноста и неприпитоменоста, и кучето како претставник на припи-

томениот, верниот и домашен животински свет. Трансформацијата на волкот во куче е претставена како апсурдна, а со тоа и како соодветна метафора за нешто што е осудено никогаш да не се оствари. Слична функција има и руската: *Когда волк будет овцой, медведь стадо-водником, свинья огородником* (БСРПог.: 96), која исто така изразува значење 'никогаш'. Тука се јавува уште поексплицитна градација на апсурдни слики: волкот (предатор) како овца (жртва), мечката (опасен свер) како пастир (заштитник на стадото) и свињата (животно со негативна конотација) како градинар. Секоја од овие трансформации претставува апсолутна невозможност, а нивното комбинирање создава засилен и ироничен израз на апсурдност.

Во продолжение следуваат изрази кои ги регистриравме во само еден од разгледуваните јазици.

Во македонскиот јазик еден сегмент од овие изрази ја одразува човековата пасивност и немарност: *како волк на припек (легнал)* (ФРМЈ: Т.1, 112) и *не му го пушта волкот* (ФРМЈ: Т.1, 113). Тука волкот не е претставен како активен предатор, туку напротив, неговата природа е искористена за да се прикаже човек кој лежи, одмора и не покажува никаква активност. Слично значење има и фраземата *врти како волк во синор* (ФРМЈ: Т.1, 111), каде што се нагласува немирот, безцелното движење и неспособноста за продуктивна акција. Овие примери сведочат за тенденцијата на јазикот да ја експлоатира зоонимската симболика не само во насока на агресија и опасност, туку и во насока на пасивност и апатичност.

Следниот пример се однесува на наследните и трајни карактеристики, кои ја афирмираат идејата за непроменливост на суштинските црти. Во изразот *волкот волчиња раѓа* се согледува верувањето дека суштината, особено негативната, се пренесува по крвен пат.

Регистрирани се и фраземи со предупредувачка и превентивна функција, како *викај по волкот дури не влегол во стадото и волк во трлото не му треба* (ФРМЈ: Т.1, 111). Овие изрази го рефлектираат колективното искуство и мудрост, засновано врз практичната потреба за навремена реакција пред да настапи штета или опасност. Волкот, како реална закана за човековата егзистенција (пред сè во сточарските заедници), овде е метафорички претворен во фигура на непријателот што мора да се препознае и спречи уште во зачеток.

Интересни се и фраземи поврзани со несреќа и опасност, меѓу кои *Каде оди волче, во глава го толче; волкот кога не јаде слама, си прежива; волкот ќе го истури* (ФРМЈ: Т.1, 111) и *еден волк на едно стадо му е доста* (ДРМЈ: URL). Во овие примери се истакнува чувството за неминовност на страдањето, за ограниченоста на човековата способност да ја избегне судбината или да се спротивстави на посилниот. Волкот тука е фигура на судбинската закана, но и на немилосрден противник чија моќ е доволна да уништи многумина.

Разгледувањето на примерите што ги регистриравме само во рускиот јазик ќе го започнеме со *отольются волку овечьи слёзки* што се користи со значење дека неправедникот, насилникот ќе го стигне казната за сторените дела кон послабите и невините, додека *Не за то волка бьют, что он сер, за то, что съел; Не за то волка бьют, что сер, а за то, что овцу съел* (БСРПосл.: 141) означуваат дека ќе биде казнет за стореното, а не за изгледот.

Во рускиот јазик се користат и пословиците *работа не волк, в лес не убежит; Дело не волк (медведь), в лес (не убежит) не уйдет (поспеет!)* (DSLOV: URL) (кои се сметаат за мото на мрзливците и се користат со значење дека не мора да се брза со исполнувањето на некоја работа која може да причека, но во суштина означуваат дека само се одлага работата која во секој случај ќе мора да се заврши, т.е. дека работата нема нозе и нема сама по себе да исчезне.

Тамбовский волк тебе товарищ; брянский волк тебе товарищ; волк в брянском лесу тебе товарищ, а не я (БСРПог.: 96) претставуваат изрази што се користат во ситуации на дистанцирање и одбивање на пријателство. Нивната функција е да нагласат дека говорителот не се идентификува со соговорникот и не го признава за свој сојузник поради за хиерархиската и(или) социјалната разлика.

Само во рускиот јазик се користат и примерите од типот *волчий билет, волчий паспорт* (документ за нечија неподобност или забрана за пристап до државна служба, образовна институција), *Волчий закон* (грубо нарушување на општоприфатените норми на однесување), *Волчье логово* (живеалиште на престапници, непријатели и сл.), *Волчья яма* (стапица или препрека во форма на јама на чие дно има остри колци) (ТС: 237) кои во одредени извори се третираат како термини или синтагми, а во дел од консултираната литература се сметаат за фраземи.

Пословиците од типот *На волка помолвка, а заяц капусту съел; На волка помолвка, а виноваты пастухи, На волка помолвка, а заяц кобылу съел; На волка помолвка, а овец ест Егорка; На волка помолвка, а пастух (солдат) теленка украл; На волка помолвка, а цыган (татарин) кобылу украл (съел); На волка слава, а овцы ест Сава* (БСРПосл.: 141) укажуваат на тенденцијата вината секогаш да се префрла на 'традиционалниот виновник' – волкот. Овој образец се заснова на архаичната претстава за волкот како постојана закана на стадото, со што тој станува удобна метафора за секој што неоправдано се прогласува за виновен. Тука волкот функционира како колективен 'жртвен јарец', односно како архетипска фигура врз која се префрла туѓата вина.

Фраземите *хоть волком вой* (ТС: 237); *волком выть* ја изразуваат границата на човечката издржливост, моментот на краен очај и немоќ да се излезе од тешка ситуација. Од друга страна, изразот *смотреть волком* (ТС: 237) го репрезентира непријателскиот, злобен поглед како манифестација на прикриена агресија и омраза.

Пословиците *Пожалел волк кобылу, оставил хвост да гриву; Пожалел волк кобылу: покинул хвост да гриву; Полюбил волк кобылу: оставил хвост да гриву; Сжалился волк над ягнёнком, покинул кости да кожу; Смился волк над овцой: наперёд голову отъел* (БСРПосл.: 140) имаат иронична функција. Тие укажуваат на ситуација во која лицемерно се изразува сожалување, а всушност се нанесува уште поголема штета. Волкот тука ја потврдува својата природа што не може да се промени, симбол на суштествената опасност која не може да се претвори во добродетел.

Заклучок

Фраземите со компонента волк во македонскиот и во рускиот јазик претставуваат богат корпус кој ги рефлектира општествените, психолошките и културните модели на перцепција на ова животно. Речничките дефиниции ја опишуваат основната денотација: див, крволочен грабливец од фамилијата на кучињата, силен, суров и опасен за човекот и животните, додека фразеолошката реализација ја надградува оваа биолошка и зоолошка карактеризација, трансформирајќи ја во симболички и културни значења. Оттука, речничките дефиниции претставуваат одлична основа која фразеологијата ја проширува и културолошки ја интерпретира, при што се гради мост меѓу реалната биолошка природа на животното и неговата симболичка и културна функција во јазикот. На тој начин, фразеолошкиот материјал не е само јазична фиксација на зоолошката реалност, туку и метафоричка проекција на човековото однесување, морал и светоглед. Ако се разгледаат во целина, овие фраземи нудат комплексна и амбивалентна слика за волкот. Освен негативните конотации (жестокост, суровост, непријателство), постојат и неутрални, па дури и позитивни конотации (упорност, сила, способност за преживување), што упатува на комплексноста на неговата културна репрезентација. Таквата полифункционалност е показател за начинот на кој народната имагинација го интегрирала волкот во антропоцентричен систем на вредности и верувања.

Литература

- БАРАНОВ 2020 = БАРАНОВ А.Н. (ред.). Академический словарь русской фразеологии. Москва: ЛЕКСРУС, 2020.
- БРЕМ 1967 = БРЕМ А.Е. Како живе животинџе. Ријека: „Отокар Кершовани“, 1967.
- ВЕЛКОВСКА 2008 = ВЕЛКОВСКА С. Македонска фразеологија со мал фразеолошки речник. Скопје, 2008.
- ГУРА 1997 = ГУРА А. Символика животных в славянской народной традиции. Москва: Индрик, 1997.
- ГУСЕВА, КИЖДОБРАНСКИ, КОЗИЧ 2021 = ГУСЕВА Е.В., КИЖДОБРАНСКИ М., КОЗИЧ С. Русские и сербские фразеологизмы с лексемами ‘заяц’, ‘волк’,

- ‘медведь’ и ‘лиса’ // Русский язык в зеркале других языков, 2021. № 4. 7–14.
DOI: [10.18572/2687-0339-2021-4-7-14](https://doi.org/10.18572/2687-0339-2021-4-7-14)
- ДАЛЬ = ДАЛЬ В.И. Пословицы русского народа. www.vdahl.ru
- ДРМЈ = Дигитален речник на македонскиот јазик. <http://drmj.eu/>
- ЗАХАРЕНКО 2004 = ЗАХАРЕНКО И.В. Русское культурное пространство. Москва: Гнозис, 2004.
- КОРДА 2014 = КОРДА Д. Фразеологизми са називима дивљих животиња // Прилози проучавању језика, 2014. бр. 45. 97–118. DOI: [10.19090/ppj.2014.45.97-118](https://doi.org/10.19090/ppj.2014.45.97-118)
- КОЧОВСКА-СТЕВОВИЌ 2023 = КОЧОВСКА-СТЕВОВИЌ С. (прир.). Латински цитати, изреки и фрази. Скопје: Или-или, 2023.
- КУЗНЕЦОВ 2003 = КУЗНЕЦОВ С.А. (ред.). Большой толковый словарь русского языка. СПб: Норинт, 2003.
- МАКАРИЈОСКА, ПАВЛЕСКА-ГЕОРГИЕВСКА 2020 = МАКАРИЈОСКА Л., ПАВЛЕСКА-ГЕОРГИЕВСКА Б. Прилози за македонската фразеологија. Скопје: Л. Макаријоска, Б. Павлеска-Георгиевска, 2020.
- МАКЕДОНСКИ = Македонски пословици и поговорки <https://www.pelister.org/folklore/proverbs/index.php>
- МАРИ = Македонско-англиски речник на идиоми <http://zoze.mk>
- МЕЛЕРОВИЧ, МОКИЕНКО 2005 = МЕЛЕРОВИЧ А.М., МОКИЕНКО В.М. Фразеологизмы в русской речи: словарь. Москва: Астрель, 2005.
- МОКИЕНКО, ВАЛЬТЕР, СТЕПАНОВА, МАЛИНСКИ 2005 = МОКИЕНКО В., ВАЛЬТЕР Х., СТЕПАНОВА Л., МАЛИНСКИ Т. Русская фразеология для немцев. СПб: Златоуст. 2005.
- МОКИЕНКО, НИКИТИНА, НИКОЛАЕВА 2010 = МОКИЕНКО В.М., НИКИТИНА Т.Г., НИКОЛАЕВА Е.К. Большой словарь русских пословиц: Около 70000 пословиц. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2010.
- МОКИЕНКО, НИКИТИНА 2013 = МОКИЕНКО В.М., НИКИТИНА Т.Г. Большой словарь русских поговорок: Более 40000 образных выражений. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2013.
- МОЛОТКОВ 1968 = МОЛОТКОВ А.И. Фразеологический словарь русского языка. Москва: Советская энциклопедия, 1968.
- НОВОКМЕТ 2016 = НОВОКМЕТ С. Семантичка анализа лексема које означавају животиње у савременом српском језику. [Докторска дисертација]. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду. <https://nardus.mpgn.gov.rs/>
- ОЖЕГОВ, ШВЕДОВА 1992 = ОЖЕГОВ Н.Ю., ШВЕДОВА С.И. Толковый словарь. Москва: Азъ, 1992.
- РНММ 2002 = Речник на народната митологија на Македонците. Ред. Вражировски Т. Скопје: Матица македонска, 2002.
- ТЕЛИЯ 2006 = ТЕЛИЯ В.Н.(ред.) Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006.
- ТИХОНОВ 2003 = ТИХОНОВ А.Н. Фразеологический словарь русского языка. Москва: Русский язык, 2003.
- ТРЕСИДЕР 2001 = ТРЕСИДЕР Џ. Речник на симболи. Скопје: Издавачки центар Три, 2001.
- ТРМЈ = Толковен речник на македонскиот јазик. I–VI. Ред. Конески К. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 2003–2014. www.makedonski.gov.mk

- ФРМЈ = Фразеолошки речник на македонскиот јазик. I-III. Ред. Димитровски Т., Ширилов Т. Скопје: Огледало, 2003–2009.
- ФСРЛЯ = Фразеологический словарь русского литературного языка <https://phraseology.academic.ru>
- ФЕДОРОВ 2001 = ФЕДОРОВ А.И. Фразеологический словарь русского литературного языка. Москва: АстАстрель, 2001.
- ШТРБАЦ, ШТАСНИ 2022 = ШТРБАЦ Г., ШТАСНИ Г. Слика природе у српском језику. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, 2022.
- BARČOT 2013 = BARČOT В. Фразеологизми с компонентом волк в языковой картине мира хорватов, русских и немцев // Hrsg. Walter H., Mokienko V.M. Die slawische Phraseologie. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 30–34.
- CHEVALIER, GHEERBRANT 1987 = CHEVALIER J., GHEERBRANT A. Rječnik simbola: mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1987.
- DSLOV = www.dslov.ru
- FILIPEC, ČERMAK 1985 = FILIPEC J., ČERMAK F. Česká lexikologie. Praha: Academia, 1985.

The Wolf in Phraseology: Macedonian and Russian Parallels. This paper examines phraseological units containing the component *wolf* in Macedonian and Russian, with the aim of deepening the understanding of their semantic, cultural, and lexicographic dimensions. As a species embedded in the traditional human environment, the wolf has acquired a rich symbolic value, generating a network of associations that extend from notions of danger and ferocity to those of power, resilience, and survival. The analysis explores the correlation between dictionary definitions of the lexeme *wolf* in Macedonian and Russian lexicography and its realization within the phraseological systems of the two languages. Special attention is devoted to identifying the semantic dominants that structure the phraseological network of meanings, as well as to tracing the mechanisms by which these meanings are transmitted and transformed across linguistic and cultural contexts. The analyzed material has shown that the phraseological use of the lexeme *wolf* reflects the dynamic interaction between human experience, cultural stereotypes, and the perception of the animal world, forming a complex system of symbolic meaning. These units not only embody linguistic creativity but also function as a mirror of the cultural codes and worldview of the peoples who employ them.

Keywords: zoonymic phraseology, wolf, Macedonian language, Russian language

CLAUDIA ÖLBELI
(Pécs, Hungary)

The Two Sides of Transfer in the Light of Psychotypology

Abstract: The acquisition of foreign languages poses a considerable challenge for native speakers of non-Indo-European languages; consequently, the employment of multilingual learning strategies is imperative. The prerequisites for the utilisation of these strategies are language awareness, crosslinguistic influence (CLI) and psychotypology.

The results of a questionnaire administered to students at the University of Pécs, in the context of a broader scale survey involving 300 respondents, provide evidence that the majority of respondents perceive similarities between their foreign languages and almost two-thirds of them answered positively to the question whether these similarities helped them in learning new languages. However, it is crucial to recognise the so-called similarity paradox, which can result in negative transfer (interference). The present article will concentrate on responses, with the purpose of illustrating typical mistakes attributed to the influence of previously acquired languages.

Keywords: multilingual competence, language awareness, CLI (crosslinguistic influence), transfer, similarity paradox, interference, psychotypology

1. Introduction

For non-Indo-European native speakers, acquiring proficiency in the most commonly taught foreign languages poses a significant challenge, underscoring the importance of multilingual learning strategies. The prerequisites for these strategies are linguistic awareness, crosslinguistic influence, and psychotypology. Linguistic awareness constitutes the basis for the comparison of languages (JESSNER ET AL. 2006, 2022). Crosslinguistic influence (CLI) is a complex and bidirectional phenomenon. Its most significant components are typological distance, the acquisition of additional languages, and the influence of L3 on previously learned languages (RINGBOM 2007). Psychotypology is defined as the cognitive process through which language learners perceive and comprehend the distinctions and commonalities between languages. This individual perception does not always coincide with linguistic typology (ROTHMAN 2020). Recent research suggests that psychotypology may be one of the main factors determining L3 acquisition and use, especially in the early stages.

The present study is based on the findings of questionnaire-based research, the aim of which is to explore the psychotypological aspects of language

learning. The present study used questionnaires administered to German and English majors at the University of Pécs, in the context of a broader scale survey involving 300 respondents altogether, in order to gain insight into the language learning and communication strategies employed. The author hypothesises that students whose native language does not belong to the Indo-European language family perceive similarities between the related foreign languages they are learning and therefore use comparative strategies that allow them to capitalise on their previous language knowledge (transfer). In the present study, however, the author's focus is on language awareness and the revelation of the secret of the similarity paradox based on the evaluation of the questionnaires administered.

2.1. Typology versus psychotypology, crosslinguistic influence (CLI) and (positive) transfer

The contrastive theory posits the notion that the typological characteristics of languages exert a decisive influence on the processes of language acquisition and learning. However, the long-dominant behavioural theories, coupled with the limited promotion of language comparison and comparative language learning strategies, resulted in a paucity of research in this area. The fundamental premise of the contrastive hypothesis model of second language acquisition can be outlined as follows: "The acquisition of a second language is largely determined by the structure of an earlier acquired language, albeit not necessarily the L1. The structures of a second language that coincide with corresponding structures of a first language (or of any other languages known) are assimilated with great ease as a result of positive transfer. Conversely, contrasting structures pose significant challenges and have been observed to result in errors arising from negative transfer or interference." (KLEIN 1986: 25). The fundamental principles of contrastive analysis encompass transfer and interference, concepts derived from the domain of the psychology of learning. These principles pertain to the process of transferring prior knowledge to a novel learning context. According to the original interpretation, similarities between L1 and L2 structures facilitate the learning process, induce positive transfer, while differences are detrimental, and induce negative transfer. The seminal work of Selinker: Rediscovering Interlanguage (SELINKER 1992) introduced the concept of an "interlanguage" in the learner's mind, which encompasses languages other than the native language, as well as so-called developmental errors. This approach constitutes one of the fundamental tenets of error analysis (see CORDER 1981), as this "weak version" of contrastive analysis no longer attributes linguistic errors in foreign language learning solely to the native language. It has been established that linguistic distance, both systemic and perceived, functions as a significant explanatory variable in the acquisition of a third language (L3). This is evident in a variety of linguistic areas, including the lexicon, morphosyntax and phonology (KELLERMAN 1983).

It was posited that three principal factors interact in language learners' use of transfer: their knowledge of L1, their perception of the distance between L1 and L2, and their knowledge of L2. When considered within the framework of L3 acquisition, the connections perceived between the additional languages of multilinguals are indicative of their psychotypology. Ringbom (2007) observes that perceived similarity is conceptually congruent with genetic relatedness, and that the determination of the former is more challenging to ascertain based on objective linguistic criteria. He continues by explaining that the constant nature of language typology is attributable to its determination by specific linguistic elements. In contrast, psychotypology is susceptible to change because of a given learner's varying exposure, proficiency, and linguistic experience. Furthermore, typological distance is symmetrical, i.e., the difference between languages A and B would be the same regardless of whether the perspective is that of speakers of A or B. In the case of psychotypology, however, this relationship may be asymmetrical. De Angelis (2007) states that formal similarity may offer a more efficacious explanation for certain types of transfer, while perceived linguistic distance is a more effective predictor of multilinguals' reliance on one (or more) of their languages. In his Typological Primacy Model (ROTHMAN 2020), Rothman establishes a hierarchical structure that determines structural similarity. This model enables learners to determine which of the languages they have previously learned is structurally closer to L3.

The concept of crosslinguistic influence (CLI) was initially introduced by Sharwood-Smith and Kellerman in 1986. This seminal study marked a significant shift in the focus of researchers towards trilingualism and multilingualism. Within this framework, they explored the role of L1 and L2 in the acquisition or learning of L3, L4 and Ln. The principal components of CLI encompass typological distance, L2 status, language proficiency, the sequence of language acquisition, the acquisition of additional languages (L4, Ln), and the impact of L3 on L2 and L1. In the context of the present study, the role of learning related languages (as indicated by typological distance or similarity) is of particular importance. A number of studies have examined the role of knowledge of a related language (i.e. intercomprehension) when learners encounter a completely unfamiliar language. In a study by Gibson and Hufeisen (2003), subjects with a range of native languages and levels of knowledge of English and/or German were asked to translate a Swedish text with the assistance of a picture. This study demonstrated that English, and largely German, had proven to be advantageous first languages for the comprehension of Swedish. In contrast, Hungarian, Portuguese and Slavic languages had not been as beneficial in this regard. The relevant literature corroborates the prevailing consensus that, in the process of interpreting unfamiliar texts, learners seek out and utilise similarities between languages wherever possible, employing positive transfer and comparative strategies. Furthermore, it has been demonstrated that a language that is related to the

target language provides significantly more concrete assistance than an unrelated language, even in cases where the latter is the mother tongue of the students.

2.2. The similarity paradox and interference

As previously outlined, psychotypology does not necessarily coincide with typology. Consequently, for language learners, similarities between languages can be a hindrance or a distracting factor, as Juhász (1970) aptly described with the concept of homogeneous inhibition. It is evident that multitudes of factors influence the process of language acquisition. Among these factors, attitude and motivation play a pivotal role. It is evident that learning difficulty and learnability are also psychological issues closely related to the learner's language learning and transfer behaviour. C. James (1980) posits that there exists a correlation between language distance and learning difficulty in the context of student perception. However, the so-called "similarity paradox" (see *homogene Hemmung* by JUHÁSZ, 1970) emerges in human learning, indicating that structures and phenomena that are both too distant and too similar may prove challenging. The similarity paradox, as discussed in research by Singleton (1999), suggests that while linguistic similarity typically facilitates L2 acquisition by creating positive transfer from the L1, it can also lead to negative interference where learners struggle to differentiate between languages, especially if their early languages are very close. This paradox underscores the multifaceted nature of linguistic similarity, which can be advantageous in certain domains of learning but may also present challenges in other areas, thereby impeding the development of a distinct mental lexicon for each language. In the event of two languages exhibiting a high degree of similarity, it is possible for a learner to transfer knowledge and rules from their L1 to their L2. This process can facilitate and expedite the initial stages of learning. This phenomenon is particularly evident in vocabulary and syntax. The paradox arises when, due to this similarity, learners confuse the two languages, leading to errors in both production and comprehension. This phenomenon is referred to as "interference" or "negative transfer".

2.3. Pluralistic, comparative teaching methods

In the following section, the author will introduce a range of pluralistic language teaching methods. The objective of these methods is twofold: firstly, to raise language awareness and, secondly, to promote intercomprehension.

Pluralistic approaches to languages and cultures (language awareness, integrated didactic approaches, intercomprehension, intercultural approaches) are predicated on activities that shape the specific concept of multilingual and multicultural competence promoted by the Common European Framework of Reference (CEFR). With the exception of Finnish, Estonian, Hungarian, and Maltese, all official languages in the European Union belong to the Indo-European language family and therefore share common structures and

vocabulary. It is evident that receptive multilingualism, otherwise known as intercomprehension, constitutes an effective language learning method. This is founded on an individual's ability to draw on their prior knowledge of another language, especially one belonging to the same language family. Multilingual teaching methods, and in particular the role of related foreign languages and thus transfer strategies, are of particular importance for learners whose mother tongue does not belong to the Indo-European language family. While learners in Germanic or Neo-Latin language regions encounter similarities early on due to their common roots, as previously mentioned, native speakers of Finnish or Hungarian often find no direct parallels with widely used and learned second languages such as English or German.

The author highlights the studies of Ringbom (2007) and Hammarberg (2014) because of the linguistic affinity between Finnish and Hungarian, where L1 was Finnish, L2 was Swedish, and L3 was English. This linguistic paradigm can be compared to the author's research, where L1 was Hungarian, L2 was German, and L3 was English. In the Hungarian context, a number of projects have been undertaken that are related to the present study. The primary objective of the research endeavour of T. Balla (2013) was to scrutinise the third language learning processes of Hungarian high school students who are learning English as a second language (L2) and German as a third language (L3). The objective was to ascertain the extent to which Hungarian students depend on their L1 and L2 linguistic competencies, and the learning strategies they employed in their pursuit of L2 proficiency. Jessner, Horváth (2023) implemented a multilingual, language awareness-raising project in Hungary, with L1 Hungarian, L2 English and L3 German. Andrea Burai (2024) applied a methodology that encouraged students to make active comparisons between English (L2) and French (L3), thus enabling them to identify both the similarities and the differences between the two languages.

3. Some aspects of the results of evaluation of the questionnaires

In 2022 and 2023, 77 Hungarian students enrolled in English and German at the University of Pécs completed the CLI (crosslinguistic influence) questionnaires (Figure 1). The present study aims to address the issues of language awareness, the similarity paradox and the other side of transfer, interference, by evaluating the responses to the pertinent questions of the questionnaire. As stated in the introduction, the author administered a total of 300 questionnaires, encompassing secondary school students from various educational institutions in Pécs, in addition to the university students who were the subject of the present study. The results of the other questionnaires will be analysed in the context of further research and studies.

3.1. Methodological considerations

The decision to employ questionnaires as the means of data collection was supported by the prevailing academic consensus that such methods are widely

utilised in educational and linguistic research (FÓRIS 2008; DÖRNYEI, TAGUCHI 2009; CODÓ 2008; KONTRA 2011; COHEN, MANION, MORRISON 2016). This approach was deemed particularly suitable for the collection of psychotypology-related data. According to Dörnyei, Taguchi (2009:14):

« One of the most common methods of data collection in second language (L2) research is to use questionnaires of various kinds. The popularity of questionnaires is due to the fact that they are easy to construct, extremely versatile, and uniquely capable of gathering a large amount of information quickly in a form that is readily processable. Indeed, the frequency of use of self-completed questionnaires as a research tool in the L2 field is surpassed only by that of language proficiency tests ».

In essence, the utilisation of questionnaires has been demonstrated to yield factual, behavioural, emotional and attitudinal data (DÖRNYEI, TAGUCHI 2009; KONTRA 2011). In the field of research, two distinct types are distinguished: the first type consists of closed (structured) questions, while the second type comprises open (unstructured) questions (FÓRIS 2008: 125–126; COHEN, MANION, MORRISON 2016: 317–346). The questionnaire administered by the author (Figure 1) employs a combination of both types of questions and branching questions, thereby ensuring the collection of a broad spectrum of objective and subjective data. The closed questions pertain to data regarding the nature and quantity of languages learned or acquired, whereas the open-ended questions are particularly instrumental in elucidating language awareness and in conducting a comprehensive analysis of the respondents' receptive and productive strategies.

Figure 1: Part II of CLI questionnaire

Part II.

Questions about the relationships/similarities between the languages you have learned:

1. *How aware are or were you of the connections/similarities between the languages you have learned?*
2. *Do/did the similarities make it easier for you to learn the language you learned later?*

If yes, why, and in what way?

If not, why not?

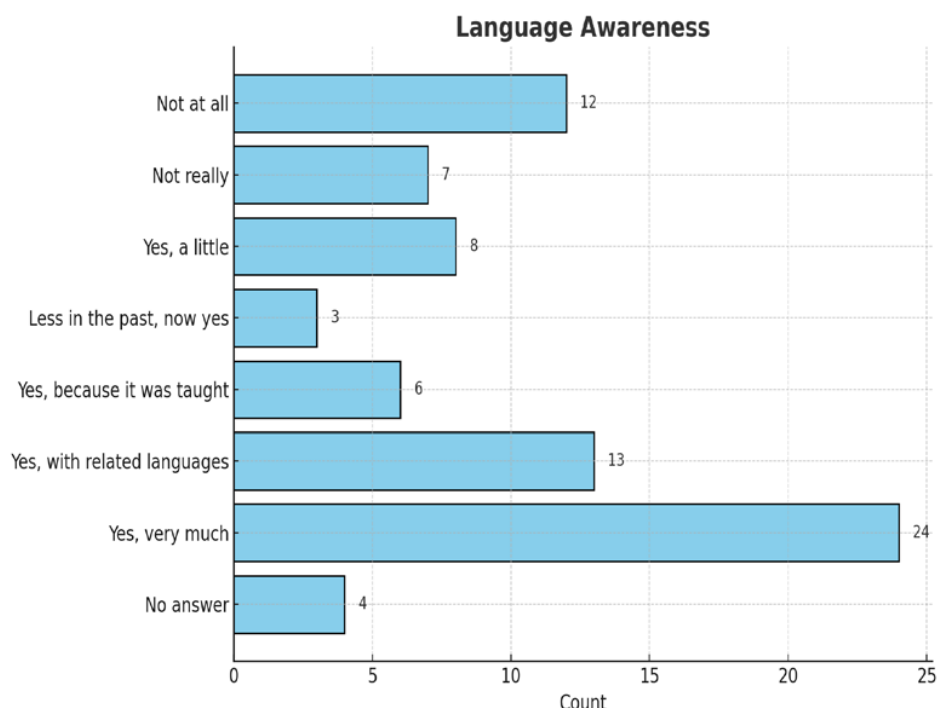
Can you describe some typical mistakes that a previously learned language may have caused in the language learned later (vocabulary, grammar, pronunciation)?

The present study employs a quantitative and qualitative analysis of the responses to the first (awareness) and second (the role of similarity in learning a new language) questions in Part II of the questionnaire. The study focuses especially on the similarity paradox, confusion, interference and avoidance.

3.2. The question of language awareness

With regard to the issue of language awareness, a key finding from the responses was that this is not a permanent competence or skill. The responses given were not limited to a binary 'yes' or 'no' choice, but instead exhibited a range of transitions (*yes with related languages, less in the past, now yes*). This indicates that awareness undergoes changes during the process of language acquisition and that these changes can vary among individuals. The responses were recorded on a 7-point Likert scale, with the exception of the "no response" category. The mean awareness score of the sample is close to the upper third of the scale (mean 4.39), indicating that the majority of students perceive similarities between English and German. The high standard deviation (2.49) indicates significant variation in the assessments made by the group members. Some individuals appear to be fully aware of these similarities, while others appear to be entirely unaware of them. The results are illustrated in Table 1, presented as a bar chart. This finding is consistent with psycholinguistic research that suggests that language learners' linguistic awareness plays a significant role in language input processing and interlingual transfer (ODLIN 1989; RINGBOM 2007). The recognition of related languages is of particular importance, as their structural and lexical similarities facilitate positive transfer (intercomprehension), as evidenced by the "*yes for related languages*" response. The "*less so in the past, but now yes*" responses are indicative of the development of metalinguistic awareness, which develops in parallel with learning experiences. This finding serves to corroborate the hypothesis proposed by the dynamic language learning model, which asserts that language awareness is not a static but a developing ability (ELLIS, 2005). The "*yes, because I was taught*" responses highlight the pivotal role of education in the development of language awareness. The employment of explicit language comparisons, contrastive linguistic approaches, and metalinguistic reflections has been demonstrated to facilitate the development of learners' capacity to discern relationships between languages. The "*yes, a little*" responses and the medium awareness categories suggest that language awareness develops gradually and along individual differences. This supports the claim made by psycholinguistic models according to which language awareness is influenced not only by cognitive but also by affective and educational factors (SCHMIDT 1990).

Table 1: Language awareness

3.3. The role of similarities between languages (transfer)

The objective of the inquiry was to ascertain the extent to which prior foreign language acquisition (L2) facilitated university students majoring in English and German in their learning of additional foreign languages (L3, Ln). The data indicates that almost two-thirds of respondents (67.5% combining "yes" and "yes, very much") experienced a clearly positive transfer effect. This phenomenon aligns with the theory of positive transfer, which claims that structural and lexical similarities between languages can facilitate the acquisition of a new language. The "yes for related languages" response lends support to the finding that typology and psychotypology can indeed overlap (RINGBOM 2007), and thus the typological proximity between Germanic languages – English and German – is particularly conducive to lexical recognition and the transfer of certain syntactic patterns.

Responses indicating a negative or weak effect refer to the phenomenon of negative transfer, whereby patterns established in L2 are incorrectly transferred to L3, causing interference. In the subsequent section, this alternative aspect of transfer will be examined, drawing upon the responses given. These responses elucidate the reasons why perceived similarities between languages were regarded as a hindrance, leading to confusion and interference.

3.3.1. Why do similarities between languages not help in learning a new language? (similarity paradox)

36,4 % of the 77 English and German majors reported experiencing negative transfer from L2 (English/German) to L3 (English/German). Conversely, the remaining respondents, constituting nearly two-thirds of the sample, indicated that L2 had facilitated L3 learning, as illustrated in the above data. Table 2 reveals that the most prevalent reason underlying negative-transfer pertained to word confusion (28.6%), followed by the assertion that a specific Ln belongs to a different (unrelated) language family (21.4%) and that learning German is more challenging after English (21.4%). These results underscore the central role of psychotypological perception in crosslinguistic influence. The learner's judgments of similarity and typological distance have been shown to significantly influence transfer patterns.

Table 2: Why did the similarities between languages not help?

Category	Percentage of “negative transfer group” (n=28)	Psychotypological interpretation
Not much help	10,7%	Learners perceived similarity as minimal, reducing expectations of transfer benefits.
Word confusion	28,6%	Lexical interference due to overlapping forms or false friends; high salience of similarity-triggered errors.
Different language family	21.4%	Perceived typological distance outweighed actual Germanic link, limiting transfer and possibly also due to the L1 Hungarian (non-Indo-European language)

Category	Percentage of “negative transfer group” (n=28)	Psychotypological interpretation
Mistakes in German due to English or the other way round	17.9%	Strong L2 dominance caused cross-linguistic intrusion into L3 production.
German was harder after English	21.4%	Sequential learning effect: entrenched L2 patterns hindered adaptation to L3 structures.

3.3.2. What typical mistakes can be attributed to previously learned languages?

Across the entire sample (N = 77), students reported a variety of cross-linguistic errors attributable to previously acquired languages. The most prevalent errors were those pertaining to pronunciation (14.3%), German word order in English (10.4%), and false friends (9.1%). Table 3 presents a selection of illustrative examples provided by the students. In essence, the crosslinguistic errors documented among Hungarian university students manifest conventional patterns of language transfer, exhibiting phonological, lexical and syntactic influences from previously acquired languages. Psychotypological proximity, Psychotypological proximity—such as structural similarities between German and English or lexical overlap between Spanish and English, has been identified as a pivotal factor in the occurrence of these errors. The data suggest that learners are particularly vulnerable to interference in areas where languages share surface similarities but differ in deeper grammatical or semantic structures (e.g. false friends).

Table 3: What typical mistakes did you make because of previously learned languages?

Error Type	Percentage	Example	Psychotypological interpretation
German word order in English	10.39%	<i>I said 'Yesterday have I seen him.'</i>	Structural transfer from typologically close German.
Lexical adaptation / hybrid borrowing (e.g. English word with Spanish ending)	7.79%	<i>I used 'computadora' instead of 'ordenador' because of English 'computer'.</i>	Lexical (hybrid) borrowing influenced by language proximity.
Pronunciation errors	14.29%	<i>I pronounced 'v' as 'w' in English because of German.</i>	Phonological interference from previously learned language.
Grammatical gender	5.19%	<i>I said 'la mano' in Italian because of Spanish gender rules.</i>	Morphosyntactic transfer due to gender system overlap.
Spelling	5.19%	<i>I wrote 'adress' instead of 'address' due to Hungarian spelling habits.</i>	Orthographic habits influenced by L or L2.
False friends	9.09%	<i>I thought 'actual' in English meant 'current' like in Spanish.</i>	Semantic confusion due to similar forms across languages (false friends).

Error Type	Percentage	Example	Psychotypological interpretation
Lack of inflection in English vs. Italian	2.6%	<i>I forgot to conjugate verbs properly in Italian.</i>	Morphological simplification from English to Italian.
Different alphabet (Russian–Croatian)	1.3%	<i>I confused Cyrillic letters with Latin ones.</i>	Script interference due to different writing systems.

4. Conclusions

The responses given by the students in the survey regarding their awareness of language provide a basis for optimism, as the majority of students perceive similarities between English and German (as well as other languages they have studied). However, the high standard deviation (2.49) indicates that there are significant differences within the group and that there is still potential for enhancement with regard to awareness. The development of a methodological guide for practising language teachers and the incorporation of a "plurilingual language teaching module" into the training programme for prospective language teachers would be valuable. This would encompass language awareness raising and the assimilation of both general and comparative language learning strategies. It is possible to build on the similarities between L2 and L3 (Ln) (JESSNER, HORVÁTH 2023), while at the same time specifically addressing typical sources of interference. This could greatly facilitate the acquisition of a subsequent language, especially in the case of native Hungarian language learners, who could thus be brought closer to the most frequently taught foreign languages. This would make multilingual competence and a plurilingual repertoire more accessible to everyone. The findings of this study are very encouraging, as they demonstrate that almost two-thirds of the students evaluated the similarities between languages positively when learning L3 (Ln) and applied language learning and communication strategies related to positive transfer, such as lexical transfer (borrowing).

Literature

- BARDEL, SANCHEZ 2017 = BARDEL C., SÁNCHEZ L. The L2 status factor hypothesis revisited. The role of metalinguistic knowledge, working memory, attention and noticing in third language learning // Angelovska T., Hahn A. (eds.). L3 Syntactic Transfer: Models, new developments and implications. Bilingual Processing and Acquisition 5. 2017. 85–101. DOI: [10.1075/bpa.5.05bar](https://doi.org/10.1075/bpa.5.05bar)
- BURAI 2024 = BURAI A. Hungarian students' motivation for learning L2 English and L3 French // Applied Linguistics, 2024. Vol. XXIV, No. 1. 94–118. DOI: [10.18460/ANY.2024.1.006](https://doi.org/10.18460/ANY.2024.1.006)
- CENOZ 2003 = CENOZ J. Why investigate the multilingual lexicon? // Cenoz J., Hufeisen B., Jessner U. (eds.) The Multilingual Lexicon. Dordrecht: Kluwer, 2003. 1–9. DOI: [10.1007/b101932](https://doi.org/10.1007/b101932)
- CODÓ 2008 = CODÓ E. Interviews and questionnaires // Wei L., Moyer M.G. (eds.) The Blackwell Guide to Research Methods in Bilingualism and Multilingualism. Oxford: Blackwell, 2008. 158–176. DOI: [10.1002/9781444301120.ch9](https://doi.org/10.1002/9781444301120.ch9)
- COHEN, MANION, MORRISON 2016 = COHEN L., MANION L., MORRISON K. Research Methods in Education. Routledge, 2016. DOI: [10.4324/9781315456539](https://doi.org/10.4324/9781315456539)
- CORDER 1981 = CORDER S.P. Error Analysis and Interlanguage. Oxford: Oxford University Press, 1981.
- DE ANGELIS 2007 = DE ANGELIS G. Third or Additional Language Acquisition. Clevedon: Multilingual Matters, 2007. DOI: [10.21832/9781847690050](https://doi.org/10.21832/9781847690050)
- ELLIS 2005 = ELLIS N.C. At the interface: Dynamic interactions of explicit and implicit language knowledge // Studies in Second Language Acquisition, 2005. 27(2). 305–352. DOI: [10.1017/S027226310505014X](https://doi.org/10.1017/S027226310505014X)
- DÖRNYEI, TAGUCHI 2009 = DÖRNYEI Z., TAGUCHI T. Questionnaires in Second Language Research Construction, Administration, and Processing. New York. Routledge, 2009. DOI: [10.4324/9780203864739](https://doi.org/10.4324/9780203864739)
- FÓRIS 2008 = FÓRIS Á. Kutatásról nyelvészeknek: bevezetés a tudományos kutatás módszertanába. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2008.
- GIBSON, HUFEISEN 2003 = GIBSON M., HUFEISEN B. Investigating the role of prior foreign language knowledge // Cenoz J. Hufeisen B. Jessner U. (eds.) The Multilingual Lexicon. Dordrecht: Kluwer, 2003. 87–102. DOI: [10.1007/b101932](https://doi.org/10.1007/b101932)
- HAMMARBERG 2017 = HAMMARBERG B. Becoming multilingual: The macro and the micro time perspective // International Review of Applied Linguistics in Language Teaching, 2017. 55 (1). 3–22. DOI: [10.1515/iral-2017-0010](https://doi.org/10.1515/iral-2017-0010)
- JESSNER 2006 = JESSNER U. Linguistic Awareness in Multilinguals: English as a Third Language. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. DOI: [10.1515/9780748626540](https://doi.org/10.1515/9780748626540)
- JESSNER, ALLGÄUER-HACKL 2022 = JESSNER U., ALLGÄUER-HACKL E. Metacognition in multilingual learning and teaching. Multilingual awareness as a central subcomponent of metacognition in research and practice // AILA Review, 2022. 35 (1). 12–37. DOI: [10.1075/aila.22010.jes](https://doi.org/10.1075/aila.22010.jes)
- JESSNER, HORVÁTH 2023 = JESSNER U., HORVÁTH L. Multilingual awareness-raising as a pedagogical tool in the initial stage of L3 teaching // Applied Linguistics, 2023. Volume XXIII, Issue 1. 73–96. DOI: [10.18460/ANY.2023.1.005](https://doi.org/10.18460/ANY.2023.1.005)
- JUHÁSZ 1970 = JUHÁSZ J. Probleme der Interferenz. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.

- KELLERMAN 1983 = KELLERMAN E. Now You See It, Now You Don't. // Gass S., Selinker L. (eds.), *Language Transfer in Language Learning*. Rowley, MA: Newbury House, 1983. 112–134.
- KELLERMAN, SHARWOOD-SMITH (Eds.) 1986 = KELLERMAN E., SHARWOOD-SMITH M. *Crosslinguistic Influence in Second Language Acquisition*. Oxford: Pergamon Press. 1986
- KLEIN 1986 = KLEIN W. *Second language acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. DOI: [10.1017/CBO9780511815058](https://doi.org/10.1017/CBO9780511815058)
- KONTRA 2011 = KONTRA J. *A pedagógiai kutatások módszertana*. Kaposvár: Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar, 2011.
- ODLIN 1989 = ODLIN T. *Language transfer: Crosslinguistic influence in language learning*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. DOI: [10.1017/CBO9781139524537](https://doi.org/10.1017/CBO9781139524537)
- PERGE 2018 = PERGE G. *Rezeptive Mehrsprachigkeit. Eine Studie zur Untersuchung der Entwicklung der individuellen Mehrsprachigkeit im institutionellen Fremdsprachenunterricht in Ungarn*. Budapest: ELTE Eötvös-József-Collegium, 2018.
- RINGBOM 2007 = RINGBOM H. *Crosslinguistic Similarity in Foreign Language Learning*. Bristol: Multilingual Matters Ltd, 2007. DOI: [10.21832/9781853599361](https://doi.org/10.21832/9781853599361)
- ROTHMAN 2020 = ROTHMAN J. et al. *Third Language Acquisition and Linguistic Transfer* // *Cambridge Studies in Linguistics*, Series Number 163. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. DOI: [10.1017/9781316014660](https://doi.org/10.1017/9781316014660)
- SCHMIDT 1990 = SCHMIDT R. The role of consciousness in second language learning // *Applied Linguistics*, 1990. 11(2). 129–158. DOI: [10.1093/applin/11.2.129](https://doi.org/10.1093/applin/11.2.129)
- SELINKER 1992 = SELINKER L. *Rediscovering Interlanguage* // *Applied Linguistics and Language Study Series*. London – New York, 1992.
- SINGLETON 1999 = SINGLETON D. *Exploring the Second Language Mental Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. DOI: [10.1017/CBO9781139524636](https://doi.org/10.1017/CBO9781139524636)
- T. BALLA 2013 = T. BALLA Á. The Perceived Role of L2 English in the Process of Learning L3 German // *Romanian Journal of English Studies*, 2013. 10 (1). 62–76. DOI: [10.2478/rjes-2013-0005](https://doi.org/10.2478/rjes-2013-0005)

BENDEGÚZ PISCH
(Сегед, Венгрия)

Эксперименты по автоматическому определению уровня сложности русских текстов

Аннотация: Чтение играет очень важную роль в изучении языка, однако выбор подходящего текста зачастую представляет собой непростую задачу. Хотя уже существуют адаптированные книги для изучающих язык, они в основном доступны на английском языке и в ограниченном количестве. Поэтому я попытался разработать алгоритм, способный количественно оценивать уровень сложности большого объёма русскоязычных текстов. Алгоритм и связанный с ним инструментарий были размещены в свободном доступе в интернете. Однако важно отметить, что из-за различий в характеристиках текстов нельзя использовать одну и ту же формулу для оценки текстов разного назначения, поэтому предлагаемая мной формула применима только к художественным текстам. Эта статья описывает лишь процесс разработки формулы и принцип её работы.

Ключевые слова: русский язык, сложность текста, автоматическая обработка текстов, массовая обработка текстов, линейная регрессия

Введение

При изучении иностранного языка чтение играет особенно важную роль в развитии языковых навыков – однако подобрать подходящий текст зачастую бывает непросто. Слишком лёгкий или, наоборот, слишком сложный текст не способствует эффективному обучению, а мотивация учащегося может снизиться.

В наши дни появляется всё больше так называемых адаптированных книг, предназначенных для изучения иностранных языков. Эти материалы содержат ограниченный словарный запас и упрощённые грамматические конструкции. Издательства, как правило, классифицируют такие книги по уровням владения языком. К сожалению, количество адаптированных материалов невелико, и большинство из них написаны на английском языке, поэтому найти подобную литературу на других языках затруднительно. На русском языке адаптированные книги публикуют, например, издательство «Златоуст» и «Русский язык. Курсы» (серия «Класс!ное чтение»).

Чтобы оценить сложность оригинальных текстов на русском языке, я попытался разработать автоматизированный метод, способный анализировать и сравнивать тексты из крупных корпусов. Моей целью было найти

такой алгоритм, который с помощью формулы мог бы количественно определять уровень сложности анализируемых текстов.

Все используемые и созданные инструменты, а также управляющие ими скрипты были выложены в открытый доступ в интернете, что позволяет точно производить как обучение модели, так и оценку с её помощью (PISCH 2025: URL).

Статья сосредотачивается исключительно на разработке и функционировании формулы, не рассматривая детали её практического применения. Целью было создание такой формулы, которая способна быстро давать результат даже при анализе больших текстовых корпусов. Однако при её практическом применении необходимо учитывать и другие факторы, связанные с личностью читателя. Из-за ограниченного числа адаптированных книг для изучающих русский язык потребовалось расширить исходную базу для построения формулы. В итоге формула была разработана на основе обязательной школьной литературы, размеченной по учебным классам, поскольку можно предположить, что тексты, предназначенные для младших классов, имеют более простую структуру.

1. Измерение уровня сложности текстов

Вопрос сложности текстов имеет большое значение в различных сферах повседневной жизни, включая образование. Учебники и учебные материалы, даже если они написаны на родном языке, должны быть понятным для целевой аудитории. Поэтому, например, как словарный запас, так и грамматическая структура значительно различаются между учебниками для начальной школы и для университетов.

Другой важной областью являются медиа: доступность и понятность изложения новостных и информационных материалов могут оказывать влияние на процессы, затрагивающие всю страну. Для государства также важна доступность текста: обеспечение понятного изложения необходимо как для упрощения административных процедур (например, налогообложение), так и для функционирования здравоохранения (например, инструкции по применению лекарств).

Именно с этой целью в Соединённых Штатах Америки в 2010 году был принят закон Plain Writing Act of 2010 (OFFICE OF THE FEDERAL REGISTER 2010), направленный на повышение понятности правительственной коммуникации.

Попытки измерить сложность текстов начались в США ещё до наступления компьютерной эры – в начале XX века (BOGDÁN 2024). Однако тогда можно было использовать лишь такие методы, которые не требовали анализа больших объёмов текста, так как это потребовало бы чрезмерных усилий и сопровождалось бы высокой вероятностью человеческих ошибок.

Первичные измерения часто основывались на предположении, что результаты анализа одного фрагмента текста (например, одного абзаца) бу-

дуют характерны и для остальной части текста. Однако – особенно в случае художественной литературы – это предположение далеко не всегда оказывается справедливым.

Одним из таких методов является разработанный в 1952 году Робертом Ганнингом индекс сложности текста – Gunning Fog Index (GUNNING 1968), который показывает степень трудности текста по шкале, соответствующей ожидаемым навыкам чтения на определённом школьном уровне. Согласно этому индексу, текст с уровнем 12 соответствует уровню понимания учащегося, окончившего 12-й класс. Метод был изначально разработан для англоязычных текстов. Основной целью алгоритма было повышение читаемости газетных и журнальных публикаций.

При анализе текстового блока объёмом 100 слов формула оперирует двумя параметрами: первый – это среднее количество слов в предложении, а второй – доля так называемых длинных слов по отношению к общему количеству слов в тексте. Под длинными словами обычно понимаются слова, состоящие из трёх и более слогов, однако это определение довольно субъективно. Технические и общеупотребительные термины часто не учитываются, поэтому такую категорию сложно чётко определить с помощью компьютера.

Другим важным тестом является уровень читаемости по Флешу–Кинкаиду (Flesch–Kincaid readability level). Эта формула также учитывает два параметра: первый – среднее количество слов в предложениях, а второй – среднее количество слогов в словах. Метод был также разработан для английского языка, но Ирина Оборнева попыталась адаптировать его к русскому языку (ОБОРНЕВА 2005). Её целью было измерение текстов, используемых в образовательной сфере, поэтому среди 100 проанализированных текстов были материалы, предназначенные для детской аудитории.

Оборнева откалибровала формулу, сравнивая английские оригиналы с их русскими переводами. Однако Соловьёв и соавторы (SOLOVYEV et al. 2018) указали, что такая модифицированная формула применима только к литературным текстам и непригодна для анализа научных материалов. В связи с этим они предложили другую формулу для оценки сложности научных текстов.

Хотя в обоих упомянутых исследованиях приводятся числовые значения, полученные результаты невозможно воспроизвести из-за неизвестных этапов предварительной обработки текста и калибровки формул. Эти методы могут быть полезны, но они недостаточно прозрачны. В своей работе я стремлюсь провести чётко задокументированный, воспроизводимый эксперимент по оценке сложности литературных текстов.

В качестве исходной точки я выбрал индекс Ганнинга из-за его простоты, однако при адаптации метода к русскому языку возникло множество трудностей. Например, в русском языке часто используются аффиксы, состоящие из двух (а иногда и трёх) слогов. Поэтому надёжное определение так называемых «длинных слов» возможно только при наличии

программы, способной точно выявлять корень или словарную форму слова. Однако поскольку число аффиксов в русском языке значительно выше, чем в английском, их ручное выделение (лемматизация) представляет собой более сложную задачу.

Дополнительную сложность представляет тот факт, что словарная форма слов в русском языке может содержать аффиксы – например, у глаголов, или у существительных с уменьшительно-ласкательными суффиксами. Эти особенности искажают результаты, получаемые по формуле. В настоящий момент не существует общедоступного морфологического анализатора, который мог бы с достаточной точностью и гибкостью обрабатывать подобные случаи.

Для русского языка доступен морфологический анализатор MyStem, разработанный компанией «Яндекс» (MYSTEM: URL), однако он тоже не всегда даёт точные результаты. Например, MyStem автоматически интерпретирует дефисы как пробелы, вследствие чего не обрабатывает сложные слова с дефисом как единое целое. Также он недостаточно надёжно учитывает контекст, в котором слово употребляется, и в случае омонимии может предоставлять неверный разбор.

Все эти факторы указывают на необходимость разработки нового алгоритма, основанного на других принципах и учитывающего особенности русского языка. Хотя на сложность текста влияет множество факторов, например синтаксис, проведённые эксперименты показали, что наибольшую точность, наилучшую проверяемость и наименьшую вероятность ошибки при анализе дают именно самые простые параметры. Кроме того, существуют аспекты, которые невозможно измерить с помощью компьютера – например, смысловые уровни художественного произведения. Поскольку эти аспекты не поддаются количественной оценке, формула не может их учитывать.

2. Отбор текстов для анализа

Поскольку адаптированные книги для изучающих русский язык не были легко доступны, текстовые корпуса пришлось формировать на основе других исходных материалов. Для проведения экспериментов я использовал две разные, вручную собранные текстовые коллекции. В ходе работы стало ясно, что формулы дают разные результаты для текстов, принадлежащих к разным стилистическим слоям (например, художественным и научным), поэтому на данный аспект также необходимо было обратить внимание как при составлении формул, так и при последующем обучении математической модели с целью повышения эффективности её работы.

Первая коллекция текстов, использованная в экспериментах с алгоритмами на основе индекса Ганнинга, включала 50 вручную отобранных текстов. Это были произведения XIX, XX и XXI веков различных жанров и для разных целевых аудиторий, изначально написанные на русском

языке или переведённые на русский. Ещё одним критерием отбора было то, что авторы должны быть хорошо известны широкой аудитории. Таким образом, в коллекции оказались, например, «Преступление и наказание» Фёдора Достоевского, первый том серии «Метро 2033» Дмитрия Глуховского и «Анна Каренина» Льва Толстого. Коллекция также включала переводы, например: «Кристина» Стивена Кинга, «Мальчишки с улицы Пала» Ференца Молнара, две книги Джорджа Оруэлла, две русские версии первого тома серии о Гарри Поттере, а также русский перевод романа «Золотой автомобиль» Йенё Рейтё.

В коллекцию был также включён один текст, сгенерированный компьютером. Произведение Исаака Бабеля «Конармия» на основе предварительно собранной статистики считается трудным текстом. В связи с быстрым развитием искусственного интеллекта всё легче становится автоматически генерировать тексты, поэтому я предпринял попытку использовать ИИ для автоматического упрощения текстов. В эксперименте я использовал модель GPT-4O, известную как ChatGPT. Так как данная модель может обрабатывать только небольшие тексты, для анализа я выбрал рассказ «Эскадронный Трунов» из сборника «Конармия». Полученный упрощённый текст вместе с оригиналом был включён в коллекцию для последующего анализа.

Поскольку данная коллекция текстов не была размечена по школьным уровням, в качестве итогового результата работы я представил классификацию этих текстов по школьным классам, с тем отличием, что включил также два учебных пособия (под обозначениями *Bog* и *Nik*), использованных Соловьёвым и его соавторами. Обозначения *Bog* и *Nik* относятся к учебникам по обществоведению: под обозначением «Bog» имеются в виду учебники, подготовленные под руководством Л. Н. Боголюбова, а под обозначением «Nik» – учебники, автором которых является А. Ф. Никитин.

Таким образом можно увидеть, как формула измеряет сложность научных текстов.

Концепция оценки сложности текстов базируется на том, что тексты, рекомендованные учащимся различных классов, обладают определёнными свойствами, которые, разумеется, не являются идентичными, но могут быть исследованы автоматически. В ходе анализа с применением различных алгоритмов осуществляется попытка определить, к какой из выделенных характеристик классов наиболее близок анализируемый текст.

Когда стало очевидно, что простые формулы не дают результатов и оптимизацию необходимо производить математическими методами, я ввёл вторую коллекцию текстов, которую использовал в качестве обучающей выборки для модели. Для этого потребовалась более крупная текстовая коллекция, содержащая рекомендованные произведения, размеченные по школьным классам. Хотя в России, по-видимому, нет единых

предписаний для всех школ, Федеральный институт педагогических измерений опубликовал список рекомендованных произведений, составленный в рамках основной образовательной программы основного общего образования¹. Важно отметить, что из-за региональных особенностей и этнического разнообразия трудно создать единый централизованный список литературы – вероятно, именно поэтому официального перечня нет. Из этого также следует, что если бы кто-то другой составлял подобный список, то в него, вероятно, вошли бы иные произведения, а классификация по классам отличалась бы. По этой причине и моя коллекция текстов претерпела определённые изменения.

Коллекция не включает произведения, рекомендованные для первых четырёх классов, так как они часто представляют собой слишком короткие тексты, на основе которых нельзя провести надёжные измерения. Из текстов были удалены стихи и драматические произведения, поскольку параметр, связанный с предложениями, в этих случаях трудно поддаётся измерению. В тех случаях, когда произведение относилось сразу к нескольким классам, всегда принимался в расчёт младший класс. Когда в списке по какому-либо автору не указывались конкретные произведения, а приводились лишь примеры, в коллекцию включались именно эти примеры. Если по рекомендации предусматривалось три произведения, но были указаны только два примера, то в коллекцию также включались только эти два текста. В случае, если в списке значилось лишь имя автора, то в коллекцию случайным образом включалось одно его произведение. Если автор писал не только на русском, но и на других языках (например, Владимир Набоков), то в коллекцию попадало произведение, изначально написанное на русском языке. Что касается произведений иностранных авторов, у которых имелось несколько переводов, то в коллекцию включался только один вариант перевода. Там, где в списке были указаны только определённые главы из книги, в коллекцию всё равно включалась вся книга. Наконец, балансировка количества текстов по классам производилась вручную путём случайного удаления отдельных произведений.

Тексты прошли предварительную обработку. На первом этапе были удалены те тексты, в которых не менее 10% слов, встречающихся хотя бы один раз, или 20% всех словоформ не распознавались морфологическим анализатором MyStem – это позволило отсеять тексты с большим количеством иноязычных фрагментов или содержащие многочисленные ошибки оцифровки. На втором этапе, для облегчения анализа, тексты

¹ См., например: Список рекомендованной в соответствии с примерными основными общеобразовательными программами литературы, разработанный Русской школьной библиотечной ассоциацией по заказу Минобрнауки России в 2015 г. (Источник: информационное письмо Департамента государственной политики в сфере общего образования Минобрнауки России от 14 апреля 2016 года № 08-709 «О списках рекомендуемых произведений»)

были разделены на предложения с помощью Perl-скрипта. Используемый мною скрипт сегментации (WOLOSZ 2025: URL) считал границей предложения любой фрагмент текста, в котором за словом, заканчивающимся на знаке препинания, следовало слово, начинающееся с заглавной буквы и отделённое пробелом – при условии, что это слово не входило в список сокращений, включённый в скрипт. Последнее условие важно, например, в тех случаях, когда за сокращением следует имя, поскольку в таких случаях скрипт мог бы ошибочно определить границу предложения. В настоящее время известен лишь один случай, когда скрипт может допустить ошибку, однако эта ошибка пока не устранена. Информация об издании, названия и подзаголовки, содержащиеся в начале книг, как правило, представляют собой единицы без знаков препинания в конце, для распознавания которых необходимо учитывать контекст. Поскольку формулировки таких данных не стандартизированы, на них сложно (или невозможно) построить программу, которая бы работала безошибочно во всех случаях. В настоящий момент программа обрабатывает такие данные как одно предложение, длящееся до первого встреченного в тексте знака препинания, обозначающего конец предложения. На выходе скрипт генерирует файл, в котором каждая строка соответствует одному предложению. Это облегчает последующий анализ, так как скрипт, осуществляющий статистические расчёты, не нуждается в дополнительной обработке текста.

Третьим этапом стала дополнительная фильтрация, в результате которой была получена финальная словарная выборка для анализа. В текстах могут встречаться последовательности символов, формально являющиеся словами, но не имеющие значения для анализа: к таким относятся, например, числа или слова, написанные не кириллическими буквами. Для составления списка слов скрипт сначала разбивал текст по пробелам, после чего из полученного списка удалялись квадратные и фигурные скобки, используемые для сносок и ссылок, а также содержащиеся в них числа. Затем удалялись все знаки препинания и прочие символы, прилегающие к словам (например, запятые, двоеточия, скобки, знаки препинания в конце предложения). Однако дефис («-») сохранялся, так как он часто является частью слова (например, в слове что-то). На четвёртом этапе все символы Ё и ё заменялись на строчную е, поскольку их употребление в текстах не является единообразным. Далее все прописные буквы кириллицы заменялись строчными. Это облегчало сравнение словоформ, поскольку для компьютера заглавные и строчные буквы – это разные символы. На последнем этапе скрипт сохранял в итоговом списке только те элементы, которые содержали исключительно 32 буквы русского алфавита (без учёта буквы ё) и дефис («-»).

3. Рассмотренные подходы и полученные результаты

3.1. Измерение текстов по числу слогов и средней длине предложений

Первый алгоритм, основанный на количестве слогов, работал по принципу, схожему с индексом Ганнинга, однако вместо понятия «длинное слово», присутствующего в оригинальной формуле, скрипт анализировал среднее количество слогов в словах русскоязычных текстов. Это решение было принято из-за вышеупомянутого субъективного характера определения длинных слов. Таким образом, первым компонентом формулы стало среднее количество слогов в словах очищенного списка, представленного ранее. Количество слогов в слове скрипт определял по количеству содержащихся в нём гласных букв. Слова без гласных – обычно это предлоги (например, в, с, к) – обрабатывались как слова с нулевым количеством слогов. Вторым компонентом формулы было среднее количество слов в предложениях текста. В некоторых текстах, по авторскому замыслу, одно предложение могло длиться на протяжении сотен страниц (см., например, Ежи Анджеевского *«Врата рая»*), поэтому программа игнорировала 5 самых длинных предложений, так как они могли привести к искажённым результатам.

Уже на раннем этапе анализа стало ясно, что среднее количество слогов в словах мало отличается между текстами и не даёт ожидаемой информации, поэтому данный параметр оказался малополезным. В то же время среднее количество слов в предложениях давало более точное представление об уровне сложности текстов. Например, результаты анализа первого корпуса показывают, что *«Анну Каренину»* характеризуют значительно более длинные предложения, чем, скажем, *«Метро 2033»* или переводы *«Гарри Поттера»*.

Следующим шагом стало преобразование метода, основанного на словах, с введением взвешенной системы оценки: слова с большим количеством слогов получали больше очков, что влияло на итоговый расчёт. Слова из 1 и 2 слогов не получали очков, 3-сложные – 1 очко, 4-сложные – 2, 5-сложные – 3, 6-сложные – 4, а слова с 7 и более слогами – 5 очков. Результаты показали, что даже при таком подходе существенных различий между текстами не наблюдается, однако он выявил важную проблему, связанную с массовым анализом текстов. Качество оцифрованных текстов может значительно различаться, и в них могут встречаться ошибки, возникшие при оцифровке. Одной из таких ошибок является отсутствие пробела между двумя словами или ситуация, когда программа распознавания текста считает одним длинным словом два коротких. Наибольшие значения в измерениях давали именно такие тексты. Поскольку в рамках массового анализа текстов нет возможности отфильтровать подобные ошибки, использование этого алгоритма оказалось нецелесообразным.

3.2. Измерение текстов по средней длине слов и средней длине предложений

Следующим подходом стала формула, использующая среднее количество букв в словах, при этом анализ вёлся на основе очищенного списка слов. Однако и здесь не наблюдалось значительных различий между текстами, поэтому следующим шагом было внесение модификации в формулу: вместо подсчёта символов скрипт стал рассчитывать среднее количество звуков в словах. Для этого необходимо было ввести несколько правил. Во-первых, определённые гласные в русском языке (е, ё, ю, я) могут обозначать один или два звука в зависимости от своей позиции в слове; во-вторых, следовало исключить символы, не обозначающие звука (ъ, ь). Полученные результаты вновь показали лишь незначительные различия между текстами, а автоматизированное определение звуков оказалось неочевидным и неоднозначным – таким образом, и этот метод не оказался надёжным.

3.3. Формулы, использующие частотность словоформ

Поскольку измерение вышеописанных параметров не дало надёжных результатов, пришлось искать другой метод. В подходе, основанном на лексике, частота появления слов также может служить возможным параметром (SOLOVYEV et al. 2018), который используется и в другом индексе – индексе читаемости Dale-Chall. Первая составляющая формулы, применяемой в индексе, снова представляет собой среднее количество слов в предложениях. В качестве второго параметра был введён новый подход – понятие так называемых «знакомых слов» (*familiar words*). В данном методе использовался заранее составленный список из 3000 слов. Слова, входящие в этот список, определялись как знакомые. При измерении сложности текста вторая составляющая формулы рассчитывалась как процент незнакомых слов, встречающихся в тексте.

Поскольку морфологическая система русского языка гораздо более сложная, чем у английского, возникла необходимость расширить список из 3000 слов. Предполагается, что словоформы, встречающиеся чаще, являются более важными элементами данного языка.

Поэтому можно провести такой расчёт, который покажет, какой процент слов в данном тексте принадлежит к группе, определяемой как важная (то есть знакомая) с точки зрения словарного запаса. Однако из-за отсутствия надёжной процедуры лемматизации в случае русского языка необходимо работать со словоформами, так как у одной и той же лексемы может быть несколько форм.

Для измерения потребовались списки наиболее частотных словоформ русского языка. Эти списки (WOLOSZ 2024: URL) также прошли описанную выше процедуру очистки текста. Каждый список содержит определённое количество наиболее частотных словоформ, полученных на основе анализа большого текстового корпуса. В своём исследовании я ис-

пользовал следующие списки, содержащие заданное количество наиболее частотных словоформ: 1000, 1500, 2000, 3000, 5000, 10000, 20000, 30000, 40000, 50000, 100000. По результатам измерений видно, что списки, содержащие 1000 и 5000 наиболее частотных словоформ, уже дают достаточно разнообразные результаты – и также выяснилось, что увеличение длины списка негативно влияет на полученные значения. Я пытался выразить это значение в виде простых формул, однако вручную настроить формулу оказалось довольно сложно. Поэтому для оптимизации формулы я использовал математический метод, называемый линейной регрессией, при котором анализируется корреляция между параметрами.

В качестве обучающей выборки для модели я использовал второй корпус текстов, описанный выше, разбив каждый текст на предложения и случайным образом их перемешав. Затем файлы были разделены на 11 равных частей (на основе количества предложений), в которых после перемешивания предполагалось наличие фрагментов текста с примерно одинаковыми характеристиками. Из каждого файла первые 10 частей попали в обучающую выборку, а оставшаяся 11-я часть – в валидационную. Таким образом, при обучении модели использовалась проверочная выборка, схожая с обучающими данными.

В качестве выходного значения модели было выбрано значение, основанное на школьных классах, как в индексе читаемости Ганнинга. После проведения нескольких экспериментов наилучший результат был получен с использованием следующих трёх параметров: среднее количество слов в предложениях, а также доля слов, не входящих в списки из 5000 и 1000 наиболее частотных словоформ. На основе этого была получена итоговая формула. Новая формула может быть проверена и воспроизведена, так как скрипты находятся в свободном доступе в интернете.

Точность формулы можно выразить с помощью так называемой средней квадратичной ошибки, причём чем меньше это значение, тем точнее формула. Изначально это значение превышало 5, однако в окончательной формуле его удалось снизить до 2,3370.

Формула:

$$DC_NEW_FICTION = 0.0093 * DWP1 + 0.0569 * DWP2 + 0.2629 * ASL + 2.0093$$

где:

DWP1 – процент словоформ, не входящих в список из 5000 наиболее частотных словоформ,

DWP2 – процент словоформ, не входящих в список из 1000 наиболее частотных словоформ,

ASL – среднее количество слов в предложениях.

Несколько примеров полученных результатов на основе первой, предназначенной для тестирования коллекции текстов:

Если упорядочить результаты по возрастанию, то на первом месте оказывается «*Маленький принц*» с оценкой 5,9879. В начале списка также находятся следующие произведения: «*Ночной дозор*» – 6,2478, «*Пригла-*

сите доктора на свидание» – 6,2982, «Винни-Пух» – 6,5679, а учебник серии *Nik*, предназначенный для учеников 5-го класса, получил оценку 6,9606.

В конце списка – «Жизнь Арсеньева» с самым высоким показателем: 10,2904. Эту книгу опережают учебники серии *Vog* и *Nik* для 10-го и 11-го классов (например, «*Nik 11-й класс*» – 9,3965), а также «*Мёртвые души*» – 9,0972.

Если сравнить оригинальный рассказ об «*Эскадронном Трунове*» и его упрощённую, переработанную с помощью искусственного интеллекта версию, то упрощённый вариант находится на 11-м месте с оценкой 6,8523, в то время как оригинал – на 56-м месте с оценкой 8,9814.

Хотя формула, судя по значению ошибки, точнее предыдущих, в некоторых случаях она всё же не даёт достаточно точной оценки. Тем не менее, на основе тестов можно утверждать, что именно эта формула работает наилучшим образом, поэтому её использование целесообразно. Важно, однако, отметить, что из-за большого разнообразия художественных текстов дальнейшая оптимизация формулы за пределами определённой границы погрешности становится невозможной.

4. Заключение

Как видно, измерение сложности текстов представляет собой довольно сложную задачу. Существует множество различных подходов, которые в разной степени поддаются автоматизации и адаптации к языкам, отличным от английского. Проведение экспериментов может быть затруднено рядом факторов: качеством и объёмом используемых текстов, надёжностью разметки данных, применимостью различных параметров к конкретному языку.

Предложенная мной формула ориентирована прежде всего на измерение сложности художественных текстов. Наиболее эффективными параметрами оказались среднее количество слов в предложениях, а также процент слов, не входящих в списки из 5000 и 1000 самых частотных словоформ.

Важно, однако, отметить, что даже эти параметры работают с довольно широкой погрешностью. Поскольку художественные тексты обладают значительным разнообразием, точность формулы с определённого момента уже не может быть улучшена.

Литература

- ОБОРНЕВА 2005 = ОБОРНЕВА И.В. Автоматизация оценки качества восприятия текста // Вестник Московского городского педагогического университета, Серия: Информатика и информатизация образования, 2005. 86–91.
- BOGDÁN 2024 = BOGDÁN P. Angol nyelvű olvashatósági formulák magyar nyelvi adaptálásának lehetséges irányai // Iskolakultúra, 2024. 34(1). 69–77. DOI: [10.14232/iskkult.2024.1.69](https://doi.org/10.14232/iskkult.2024.1.69)
- GUNNING 1968 = GUNNING R. The technique of clear writing. McGraw-Hill, 1968.
- MYSTEM = Программа MyStem производит морфологический анализ текста на русском языке. <https://yandex.ru/dev/mystem/>
- OFFICE OF THE FEDERAL REGISTER 2010 = Office of the Federal Register, National Archives and Records Administration. Public Law 111 – 274 – Plain Writing Act of 2010. U.S. Government Printing Office, 2010. <https://www.govinfo.gov/app/details/PLAW-111publ274>
- PISCH 2025 = russian-text-complexity. <https://github.com/bpisch/russian-text-complexity>
- SOLOVYEV et al. 2018 = SOLOVYEV V., IVANOV V., SOLNYSHKINA M. Assessment of Reading Difficulty Levels in Russian Academic Texts: Approaches and Metrics // Journal of Intelligent & Fuzzy Systems, 2018. 34. 3049–3058. DOI: [10.3233/JIFS-169489](https://doi.org/10.3233/JIFS-169489)
- WOLOSZ 2024 = WOLOSZ R. Szavakból álló n-gramok gyakorisága orosz szövegekben. https://www.wolosz.hu/russian_n-grams.html
- WOLOSZ 2025 = WOLOSZ R. Orosz nyelvű szövegek mondatokra szegmentálása (Perl script). https://www.wolosz.hu/russian_segmentation.html

Experiments on the Automated Determination of Difficulty Levels in Russian Texts. Reading plays a very important role in language learning; however, selecting the appropriate text is often not an easy task. Although there are already books adapted for learners, they are mostly available only in English and in limited numbers. Therefore, I attempted to develop an algorithm capable of quantitatively expressing the difficulty level of large volumes of Russian-language texts. I have made the algorithm and its associated toolkit freely available on the internet. It is important to note, however, that due to differing characteristics of texts, a single formula cannot be used to evaluate all types of texts. Thus, the formula I propose is applicable only to literary texts.

Keywords: Russian language, text complexity, automated text processing, large-scale text processing, linear regression

IRODALOMTUDOMÁNY
KULTUROLÓGIA

STJEPAN LUKAČ
(Budimpešta, Mađarska)

Bartolove i Krležine *Lutke* u intermedijalnom kontekstu¹

*Čovjek postaje jedno jedino, veliko oko, koje gleda
i promatra ono što jest i što se zbiva oko njega.*

(Bartol: *Lutke*)

KFT: *Bábu vagy* (Lutka si)

Sažetak: Usporedna analiza Bartolove crtice *Lutke* i Krležine scene *Lutke* iz *Banketa u Blitvi* otkriva iznimno kompleksnu mrežu intermedijalnih veza, u kojoj ključnu ulogu igra nova optička umjetnost – film. Od podvajanja subjekta i iskustva „više objektivacije”, preko lutkarske metaforike kao simbola ljudske determiniranosti, pa sve do estetskih i filozofskih konzekvenci tih vizija, u oba slučaja moguće je prepoznati doticaje s poetikom nijemog filma i njegovom specifičnom depersonalizacijom glume. Nematerijalni upisi filma u književnost svjedoče o dubokim promjenama koje je filmski medij donio u ukupnu kulturu prve polovice 20. stoljeća. U kontekstu slikovnog obrata i šireg procesa interakcije jezičnog i slikovnog sustava, Bartol i Krleža mogu se čitati kao autori koji su, svjesno ili nesvjesno, u vlastite tekstove upisali iskustvo novog vizualnog medija. Njihovi tekstovi, s gotovo identičnim simboličnim motivima i misaonim zaključcima, pokazuju kako književnost postaje mjesto refleksije i transpozicije filmskih postupaka.

Ključne riječi: Vladimir Bartol, Miroslav Krleža, *Lutke*, nijemi film, intermedijalnost

Kada je riječ o okolnostima nastanka Bartolove kratke crtice *Lutke* (koju i sam autor tako naziva), nekoliko važnih i relevantnih podataka nalazimo u komentarima njegovih *Sabranih djela* (Zbrana dela), koje je priredio Tomo Virk (BARTOL 2012: 730–737). U kontekstu naše središnje teme (intermedijalnost) izdvajamo tek one informacije koje smatramo ključnima za daljnju analizu. Riječ je o jednom od najranijih Bartolovih književnih tekstova (prvi je put objavljen 1930. godine), u kojemu je autor, prema vlastitu dnevničkom zapisu od 12. ožujka 1930, uspio „pronaći sebi primjeren izraz, pronaći vlastiti stil”. Sama je crtica nastala još 1927. godine u Parizu pod naslovom *Otekla lica*, no objavljena je tek tri godine kasnije, nakon što ju je Bartol temeljito preradio.

¹ Izvorni znanstveni rad

Činjenica da je riječ o važnom autorovu ostvarenju potvrđuje se i u njegovim zapisima nastalim više od trideset godina poslije (17. svibnja 1962), koji nude ne samo dragocjen uvid u genezu teksta, nego i svojevrsni ključ za njegovo tumačenje.

Navedene zapise možemo, dakle, promatrati i kao oblik autointerpretacije književnog teksta. To, međutim, ne znači da bi ih bilo potrebno nekritički prihvatiti. Premda autorova razmišljanja o vlastitome djelu nedvojbeno usmjeravaju moguću strategiju čitanja, ona istodobno otvaraju i pitanje može li se, polazeći od motiva i elemenata o kojima Bartol sam ne govori, doći do novih i drukčijih zaključaka – onih koji crticu smještaju u intermedijalni i komparativni kontekst. Analitička strategija ovoga rada počiva upravo na takvom pristupu. Ipak, držimo nužnim da na samome početku predstavimo i Bartolovu vlastitu ocjenu i interpretaciju *Lutki*, kako bismo time stvorili polazište za daljnju kritičku analizu i intermedijalno-komparativno čitanje.

U tom je smislu osobito znakovito da je Bartolov tekst oblikovan prema Cankarovu autobiografskom modelu crtice (ČEH 2008). To se ne očituje samo na naratološkoj razini, kroz pripovijedanja u prvom licu, nego i u samom književnom transponiranju osobnog iskustva (što potvrđuju i Bartolovi kasniji zapisi o nastanku teksta). Pripovjedač koji živi u Parizu jednoga jutra s natečenim licem odlazi u kavanu. Nakon što uđe i pronade za sebe „primjeren prostor”, izrađuje svojevrsni „inventar” prisutnih gostiju, pri čemu nailazimo na pravu međunarodnu družinu: tri Japanca, dvojicu Indijaca i jednu damu, skupinu Srba te dvije Rumunjke. Kada se pripovjedač smjesti za prazan stol, započinje sustavno promatranje prostora i gostiju, zaključujući kako su oni u biti poput „lutaka”. U kavanu potom ulazi novi posjetitelj, također s natečenim licem, koji zauzima mjesto kraj pripovjedača te na sličan način promatra okolinu. Slijede dolasci novih gostiju, koje pripovjedač-pripovjedni promatrač opisuje s istom preciznošću. Uskoro ulazi još jedan gost s natečenim licem i pridružuje se pripovjedaču i njegovu susjedu. Svi promatraju sve. Na završetku crtice pripovjedač konstatira da je svijet zapravo „golema pozornica” ispunjena mnoštvom sitnih lutaka.

Kao što je ranije istaknuto, o genezi crtice prilično precizno izvještava sam Bartol više od trideset godina nakon njezine objave. Najprije opisuje zajedničko lutanje s prijateljem Valterom po Parizu, kada su se zaustavili pred velikim robnim magazinom ispred kojega je čekala gomila ljudi. U trenutku kada su se otvorila ulazna vrata, iz zgrade je izletio „roj djevojaka”, švelja, koje su se na ulici počele užurbano našminkavati i pridruživati svojim partnerima, roditeljima ili prijateljicama. Taj ga je prizor snažno pogodio: „Odjednom me proželo ono rijetko, čudesno osjećanje, kada se odjednom otvori neki novi pogled na život, i obuzela me slatka jeza” (BARTOL 2012: 732). Taj naizgled svakodnevni prizor metropolskog života očito je imao dubok odjek, jer ga Bartol u nastavku povezuje s filozofskim kontekstom svojega otkrića. Usklikom „L’homme – machine” referira se na Descartesove *Passions*, gdje filozof navodi da su životinje automati, dok se čovjek razlikuje slobodom

odlučivanja. Bartol uviđa vezu s De La Mettriejevim djelom *L'homme – machine*, koje tu tezu proširuje i na čovjeka: „Čovjek – automat – lutka!” To iskustvo, iako samo po sebi nedostatno za nastanak književnoga teksta, mijenja njegov pogled na gradskog čovjeka. „I ja sam bio takav automat, a ipak sam s jednoga mnogo višega kuta gledao na ljude i na sebe, kako smo podvrgnuti slijepim zakonitostima” (BARTOL 2012: 733). Taj „viši kut”, odnosno zauzimanje objektivne pozicije, postaje ključno u procesu Bartolova distanciranja od vlastite stvarnosti. Nekoliko dana kasnije ponovno spominje iskustvo „izlaska iz sebe”. Piše o zubobolji i natečenom licu, a potom odlazi u kavanu, poput pripovjedača u *Lutkama*. Ondje prepoznaje vlastite automatske radnje te se prisjeća rasprave između Jacquesa Loeba, zagovornika mehanicističkog poimanja organizma i Emila Jenningsa, utemeljitelja bihevizma. Nakon duljega razmišljanja zaključuje da je uspostavio neposredan kontakt s kozmosom: „Izašao sam, takoreći, iz sebe; neka se instanca odvojila od mene i ta instanca sada je iz mene pogledala i na mene i na moj svakodnevni zemaljski dio” (BARTOL 2012: 735).

U Bartolovoj interpretaciji vlastite crtice mogu se izdvojiti tri ključna elementa: prvi je svakodnevna neugodnost (natečeno lice uzrokovano zuboboljom), drugi neobično velegradsko, premda banalno iskustvo („roj djevojaka”, švelja), a treći vlastito intelektualno znanje, odnosno poznavanje određenih filozofskih teza (čovjek – automat). Sve se to na kraju sabire u Bartolovu zaključku da se u njegovoj crtici manifestira „kozmički doživljaj” (BARTOL 2012: 735) svijeta.

Bartolova autointerpretacija, dakako, pokazuje se kao vrlo precizna, logična i, moglo bi se reći, prilično egzaktna. Ako prihvatimo njegova stajališta, tada bismo mogli ustvrditi da je riječ o književnom tekstu nastalom s ciljem potvrđivanja stvarnosti određenih filozofskih teza. Upravo zbog toga crtica funkcionira poput književnog egzempluma – kratke fabularne ilustracije jedne opće, univerzalne istine.

Iz Bartolova opisa geneze crtice osobito se zanimljivim čini prilično neobično udvajanje subjekta: on „s nekoga mnogo višega kuta” promatra ljude i samoga sebe, izlazi iz sebe, a od njega se odvaja „neka instanca”. Pitanje koje nas zanima jest kako se to udvajanje subjekta odražava u samoj crtičnoj strukturi te na koji se način može tumačiti, odnosno kakvo je moguće intermedijalno podrijetlo toga fenomena.

Odmah na početku crtice, kada pripovjedač ulazi u kavanu, traži stol: „Kod ulaza se malo zaustavim da pogledom pronađem primjeren prostor.” U sintagmi „pogledom pronađem” prisutno je nešto tautološko, prisilno, možda i neobično, jer bi pisac istu rečenicu mogao oblikovati i bez dodatka „pogledom”. U tom se slučaju ljudsko oko zapravo odvaja od subjekta i postaje tek instrument opažanja. Da je riječ o početku mehaničke prezentacije subjekta kao stroja, potvrđuje i sljedeća rečenica, kada se pripovjedač približava dvjema mladim Rumunkama: „Noge me same od sebe odnesu u njihovu blizinu.” Naravno, kada crtica ne bi bila koncipirana kao književni tekst koji želi

čitatelju predstaviti ideje o kojima Bartol precizno piše u svojim kasnijim komentarima (što smo već istaknuli), tada ovakvi formulirani iskazi ne bi djelovali nimalo neobično. Da je uistinu riječ o postupnom intenziviranju, jasno oblikovanom konceptu, zapravo vidljivo građenoj kulminacijskoj strategiji i namjernom pozicioniranju pripovjedača kao stroja, pokazuje i rečenica koja potom slijedi: „Čovjek postaje jedno jedino, veliko oko, koje gleda i promatra ono što jest i što se zbiva oko njega.” Što se time govori? Identifikacija samog čovjeka s okom koje gleda i promatra nije ništa drugo nego postavljanje ljudskog subjekta u funkciju obične filmske kamere. To pripovjedačevo oko-kamera motri ljude, goste zatvorenog prostora kavana, koji su jednako tako dehumanizirani i ponašaju se poput običnih lutaka, maski, složeno konstruiranih organizama ili voštanih figura.

Posebno je zanimljivo što pripovjedač s natečenim licem nije sam: pridružuju mu se još dvojica, također s natečenim licima, koji jednako tako promatraju goste u kavani. Time se narator-fokalizator, oko-kamera, zapravo utrostručuje, a promatranje kavanskog prostora postaje totalno. To trostruko oko-kamera, dakako, ne vidi identične prizore, jer je svako istodobno i zaseban subjekt, no njihova optika ipak ne „funkcionira” samostalno. Čitatelju je svijet predstavljen isključivo kroz pripovjedačev fokus, iako potencijalno postoje još dva. Oni, međutim, čine jedinstvenu skupinu, što se jasno očituje na samome kraju crtice, kada dvije lijepe Rumunjke napuštaju kavanu: „Kao na zapovijed, spogledasmo se nas trojica, čija su lica bila natečena.“

Zaključak crtice započinje parafrazom poznate Shakespearove misli (*Cijeli svijet je pozornica, a mi smo svi glumci*) i istodobno predstavlja idejnu sumu teksta:

Kada su se vrata zatvorila za njima, svijet mi se odjednom učinio poput goleme pozornice, na kojoj plešu i premeću se sitne lutke. Silna ih ruka drži privezane za ogromne prste i svojim pokretima izaziva njihova bizarna kretanja. Ponekad ih nekoliko povezuje zajedno, kao da joj se ne da za svaku pojedinačno izmišljati nove, posebne kombinacije. Pa ipak, svaka je od tih lutaka sveto uvjerena da je njezino skakutanje i kruženje po svijetu beskrajno različito od skakutanja i kruženja svih ostalih, te da je ono osobito jedinstveno i važno.

Još jednom sam se spogledao sa svoja dva susjeda. Nasmijali smo se jedni drugima, pri čemu su se naša natečena lica groteskno iskrivila, platili smo i otišli. Iza nas je ostala mala kavana sa svojim izjednačujućim ozračjem, u kojem se kretao spretni konobar. (BARTOL 2012: 269)

Bartolov stariji hrvatski suvremenik s iznimno bogatim stvaralačkim opusom, Miroslav Krleža, objavio je 1938. i 1939. godine roman *Banket u Blitvi* u dva sveska (treći svezak objavljen je 1962). Sam ga je autor označio kao „simboličnu viziju evropske političke stvarnosti” i „pokušaj političkog pamfleta”. Na kraju drugoga sveska nalazi se marionetska kazališna predstava

„romantične komedije” *Lutke* fiktivnog blitvijskog pisca Patricija Baltika – zapravo književni tekst unutar književnog teksta (KRLEŽA 1953: 390–399). O ovome je tekstu opsežnu analizu napisao Viktor Žmegač, smjestivši ga u europski duhovni i književni kontekst (ŽMEGAČ 1986). Jedno od ključnih pitanja Žmegačeve studije jest kako tumačiti Krležino/Baltikovo djelo kao dramski tekst unutar okvira europske književnosti, osobito u odnosu na njegovu središnju metaforu *ljudi kao lutke*.

Na ovome mjestu nećemo detaljno iznositi bogatu i izuzetno lucidnu Žmegačevu studiju, u kojoj se navode sve moguće europske književne relacije metaforičkih motiva *životne pozornice* i *marioneta*, budući da za to nemamo prostora. Zanima nas isključivo neuobičajena sličnost između Bartolove crtice (napose zgusnutoga opisa kavanskog lutkarskog prizora na samome završetku) i Krležinih *Lutaka* iz *Banketa u Blitvi* kao teksta u tekstu i teatra u teatru. „Figura-reflektor” (kako piše Žmegač) lutkarske drame Patricija Baltika jest Niels Nielsen, intelektualac koji je pobjegao iz blitvijske diktature Barutanskoga i sada je disident u Blatviji. On se pojavljuje kao gledatelj na premijeri *Lutaka*. Sva se zbivanja čitaju i promatraju kroz Nielsenovu svijest, što znači da je upravo on u naraciji istinski fokalizator. Uvodni opis pozornice te neobične predstave pokazuje se vrlo sličnim Bartolovu završetku.

Scena je prikazivala ogromno marionetsko kazalište iza kulisa, gdje su pojedini glumci na žicama, pobacani kao marionete iza kulisa, prikazivali lutke u raznim kostimima. Bilo je tu robijaša, bludnica, bolesnika u štipalskim košuljama, vojnika-ratnika u potpunoj bojnoj opremi s kacigama, i čitavo to šarenilo kraljeva u svečanom ornatu, gospođa u balskim haljinama, pajaca, plebsa, kardinala, biskupa, gospode u frakovima i sredovječnih krvnika bilo je slikovito i neobično impresivno... Scena je bila evropska. Na tzv. evropskoj visini! Jedno cijelo malo čovječanstvo našlo se ovdje iza kulisa marionetskog kazališta, gdje visi na nitima Nevidljivog Redatelja... (KRLEŽA 1953: 390)

Jedina razlika između Bartolove kavanske lutkarske scene i Krležine lutkarske predstave jest u tome što je prva tek virtualna, budući da ju konstruira pripovjedačeva-fokalizatorova svijest, dok je druga, unutar okvira romana kao fikcijskog književnog teksta, stvarna, dakle konkretna simbolička lutkarska predstava. Metaforički konstrukt ove „životne pozornice” u oba je slučaja potpuno identičan. U jednom i u drugom slučaju lutkama upravlja ista viša sila: „silna roka” (Bartol), „Nevidljivi Redatelj” (Krleža).

Kao što je na početku spomenuto u vezi s genezom Bartolove crtice, u nastanku teksta iznimno je važan bio „kontakt s kozmosom”, kada on, takoreći, izlazi iz samoga sebe, kada se od njega odvaja „neka instanca”, kada ta instanca iz njega „pogleda van”, na njega samoga kao na lutku i na njegov „svakodnevni zemaljski dio”. O sličnom neobičnom kontaktu s kozmosom, o izlaženju „neke instance”, svjedoči i Krleža u svome dnevniku u vrijeme Prvoga svjetskog rata,

dok je neko vrijeme (1916) boravio u Budimpešti. Godinu dana poslije (11. 11. 1917) ovako se prisjeća svojih suicidalnih misli na budimpeštanskom Lančanom mostu:

Šta radim? Gdje se nalazim? Ah, da... da... Promatram svoj vlastiti život iz takozvane više objektivacije, kao da sam lutka. Dišem. Kuca mi srce. Rastu mi nokti i brada! Sve bez moje subjektivne volje! Kroz mene rastu dlake kao trava u Pompejima kroz mramorne ploče i mozaike. Znati sve to, to je već nešto što se vulgarno zove: ne biti živ... I ja sam rastem kroz druge neke gradove nesumnjivo pompejanske sudbine, kroz civilizaciju koje će neminovno nestati kao što je nestalo i Pompeja.

Promatra li čovjek sama sebe kao voštanu lutku i ne shvaća li više stvarnost od krvi i od mesa kao svoje vlastite stvari, osjećajući kako je predmet, kako kroza nj, kroz njegovu supstanciju, raste trava, kako on sam raste bez svoje volje kroz tuđe prostore, to znači da se doista već odvojio, da je otputovao, da sjedi u Haronovoj lađi, da će krenuti na drugu obalu, da je zapravo već krenuo. (KRLEŽA 1981: 304–335)

U iznimno bogatom leksikonskom članku o Krleži i filmu u enciklopediji o Miroslavu Krleži (<http://krlezijana.lzmk.hr/>) posebno se naglašava njegov ambivalentan odnos prema filmu, naime on je gledao na film kao na iluziju moći i slave, veću laž od tiska, opijum za mase, rušitelja ukusa, idiotsko i žalosno ogledalo radosti. Unatoč tome, zanimali su ga odnosi između književnosti i filma, njihove međusobne veze i granice. Najviše je prigovora imao prema adaptacijama vlastitih književnih djela, upravo zbog toga inzistirao je na tome da sam bude scenarist svojih djela (Put u raj). Zbog kontradiktornih Krležinih stavova o filmu nije jednostavno rekonstruirati njegov stvarni odnos prema toj suvremenoj i novoj umjetnosti. Sigurno je, međutim, da se film kao novi atraktivni medij postupno upisuje u Krležinu svijest, slično kao i ostali neliterarni mediji. Njegov odnos prema filmu precizno je rekonstruirao Ante Peterlić na temelju piščevih dnevnčkih zapisa (PETERLIĆ 2006). Neki su kritičari i ranije spominjali inspiracije nove optičke umjetnosti, no sve do Peterličeve studije nitko nije posvetio veću pozornost mogućim intermedijalnim prožimanjima u njegovu stvaralačkom opusu. (O tome najnovije LUKÁCS 2023)

Nakon svega ovoga, logično se postavlja pitanje što bi moglo povezivati te sličnosti kod Bartola i Krleže: od izdvajanja „neke instance” i „više objektivacije” kod obojice, do nastanka crtice i kazališne simbolične igre o lutkama s vrlo sličnim, srodnim simboličkim motivima i misaonim (filozofskim) zaključcima. Naš je odgovor da je sedma umjetnost, osobito nijemi film, morala igrati važnu ulogu u svemu tome, ponajprije zbog svoje objektivno postojeće depersonalizacije (glumci bez glasa). Jedan od svjetski poznatih mađarskih filmskih redatelja, koji je imao značajnu ulogu u nastanku mađarskog nijemog filma, kasniji oskarovac Michael Curtiz (Mihály Kertész, Casablanca, 1942),

u svome kraćem tekstu *Redatelj, glumac, dramaturg* piše o ulozi svih djelatnosti povezanih s nastankom filma (KERTÉSZ 1918). Časopis u kojem je ovaj prilog objavljen (*Színházi Élet*) bio je jedna od prvih važnih stručnih kritičkih revija koja se, osim kazališnim životom, bavila i filmom, a među urednicima je bio i kasnije svjetski poznati redatelj Sándor Korda.

Kertész u svome prilogu ističe da je mađarski film nastao tek nekoliko godina ranije i da su se svi koji su u tome sudjelovali silno trudili da mađarski film postane jednako kvalitetan kao strani, još umjetničkiji i zanimljiviji, pa i kao izvozni proizvod. U početku nitko od mađarskih redatelja nije posjedovao nužno potrebno znanje za režiranje filmova, kazališni glumci također nisu imali pojma kako moraju igrati pred kamerom, kako trebaju prenijeti određene emocije, pa su molili redatelje za savjet. Prema Kertészu, umjetnost filmske glume ne može se shvatiti na temelju ikakve teorije – glumac mora steći što je moguće više rutine u toj djelatnosti, a bez dobrog scenarija nema ni dobrog filma. Budući da je to razdoblje nijemog filma, Kertész je bio posve svjestan da dijalozi tu nemaju nikakvu ulogu, već jedino prava akcija daje smisao filmu. Dobra filmska glumačka praksa može se steći jedino mukotrpnim vježbama, no sve dok glumac ne dosegne tu razinu, nužno je da u potpunosti slijedi redateljeve upute. Nakon tih uvodnih razmatranja Kertész zaključuje: „Filmski glumac u rukama je redatelja poput marionete, koju treba voditi, povlačiti amo i tamo, da bi se postigao dobar, lijep, učinkovit, razumljiv, a prije svega umjetnički rezultat.” (KERTÉSZ 1918: 7). Kako bi dokazao istinitost svoje teze da filmski glumac kao marioneta „pripada“ redatelju, Kertész navodi primjer iz vlastite karijere. Poznato je da je od 1913. do 1914. dulje vrijeme surađivao kao asistent, redatelj i glumac u filmskoj kući *Nordisk* u Danskoj. Redatelj Richard Davidson prethodno je sve sam odigrao kako bi pokazao poznatom glumcu Psylanderu što se od njega očekuje. Kertésza je iznenadilo Davidsonovo ponašanje, jer je poznatoga glumca povlačio amo-tamo, vikao na njega i prepirao se s njim, što je ovaj bez riječi trpio i maksimalno se prilagođavao redateljevim željama.

Iako je nijemi film, kako je zapisao poznati hrvatski filmolog Ante Peterlić, „prije svega biće slike i montaže“ (PETERLIĆ 2008: 155), ipak se na temelju Kertészovih lucidnih opažanja može zaključiti da su najbolji redatelji i glumci bili svjesni određenih granica nijemog filma te su ga doživljavali kao „lutkarsko kazalište”.

Reprezentativni predstavnik europske teorije filma mađarskog podrijetla Béla Balázs u svojim se filmološkim studijama bavi, naravno, i prapoviješću filma, odnosno nijemim filmom. Već spomenuti Viktor Žmegač u svome kratkom pregledu poetike drame i teorije filma između 1910. i 1930. godine najviše pozornosti posvećuje izlaganju njegovih temeljnih teza te mu priznaje da je njegova dijagnoza o razvoju filma bila precizna (ŽMEGAČ 1988). Balázs o počecima filma kaže da je to zapravo bilo „fotografirano kazalište”, koje se od pravoga kazališta razlikovalo samo po tome što je bilo nijemo. U kasnijem razvoju nijemog filma, kako bi se na neki način nadoknadio taj nedostatak (bezglasnost), kamera se sve više približavala ljudskoj glavi, licu (krupni plan),

čime su izražajna mimika i vizualnost sve snažnije prenosile informacije. Ipak, unatoč tome, film je i dalje bio nijem, pa su glumci „nužno morali glumiti pantomimom, uz pomoć pretjerano velikih, grotesknih, gluhonijemih gesta, što se današnjem gledatelju čini prilično komičnim” (BALÁZS 1948: 17). Na taj su način ranu manjkavost nijemog filma, njegovu nijemost, kompenzirali komičnim pretjeranim pokretima. U komičnom, grotesknom tipu nijemog filma takva je dramaturgija, odnosno pretjerani pokreti, još izrazitije prisutna.

Smatramo da je novi optički medij, zahvaljujući slobodnom kretanju u vremenu i prostoru (DELEUZE 2008), odigrao važnu ulogu u neobičnom dinamiziranju cjelokupne kulture, osobito, dakako, književnosti (posebno dramskog stvaralaštva i kazališnog eksperimentiranja), dijelom zbog vrlo agresivnog prodora i povezivanja s ekonomskim silama (filmska industrija), dijelom i zbog svojih novih tehničkih mogućnosti izražavanja, koje su nužno generirale globalne promjene u intermedijalnim odnosima. Zašto je film postao tako važan i inspirativan za sve ostale umjetnosti, pa tako najvjerojatnije i za pisce, za Bartola i Krležu? Film kao novi medij ne prikazuje misli i načine razmišljanja, kako je to istaknuo mađarski filmolog i prevoditelj Deleuzeovih djela na mađarski jezik Bálint András Kovács: film je naime sama misao, zapravo slika misli (KOVÁCS 1997). Ako prihvatimo tu Deleuzeovu tezu, tada možemo reći da se film u osnovi razlikuje od svih ostalih medija. Prema J. M. Lotmanu, u umjetnosti postoje dva znakovna sustava – jezični i slikovni (književnost i likovna umjetnost) – no između ta dva sustava postoji permanentna interakcija (LOTMAN 1977: 15). Tekstovi Bartola i Krleže živ su dokaz međusobne interakcije jezičnog i slikovnog.

U kontekstu slikovnog obrata (*pictorial turn*) (MITCHELL 2008), na temelju kojega u određenom trenutku pojedini mediji „doživaju” kodove drugih medija, čini nam se očitim da su Bartol i Krleža, kao pisci, umjetnici riječi, jezičnog medija, svjesno ili nesvjesno morali percipirati konstrukte posve novoga, vizualnog medija 20. stoljeća, koji se nalazi „u virtualnom prostoru-vremenu, uokviren među filmskim kadrovima što se međusobno montiraju”, zapravo u svijesti samoga promatrača (RISMONDO 2019: 115), ili, drukčije rečeno, njihovi tekstovi s istim naslovom očiti su primjeri „nematerijalnog upisa medija” (KULCSÁR SZABÓ 2004) u književni tekst.

Za kraj bismo, kao zanimljivost, dodali da iz vrlo ranog razdoblja nijemog filma postoji kratak dokumentarac koji uprizzoruje sličnu scenu kakvu spominje Bartol, kada je zajedno s prijateljem Valterom pred prodajnim magazinom u Parizu promatrao „roj djevojaka”, midinetki, koje žurno izlaze iz zgrade. Pioniri filmske tehnike i umjetnosti, braća Lumière, snimili su film u Lyonu 19. ožujka 1895. ispred tvornice u kojoj su se proizvodile fotografske ploče. Na 46-sekundnoj snimci (*Izlazak radnika iz tvornice – Sortie de l'usine Lumière de Lyon*) vidimo kako radnici (pretežito žene) izlaze iz tvorničke zgrade (<https://fidelio.hu/vizual/nezze-meg-a-tortenelem-elso-filmjet-9442.html>).

Kada bi Bartol slučajno vidio taj prizor, najvjerojatnije bi ga i u tom slučaju obuzela „slatka jeza”.

Literatura

- BALÁZS 1948 = BALÁZS B. Filmkultúra (A film művészetfilozófiája). Budapest, 1948.
- BARTOL 2012 = BARTOL V. Zbrano delo I. Uredil in opombe napisal Tomo Virk. Ljubljana, 2012.
- ČEH 2008 = ČEH J. Med fikcijo in resničnostjo v avtobiografski prozi // Jezik in slovstvo, 2008. №3-4. 23–35. DOI: [10.4312/jis.53.3-4.23-35](https://doi.org/10.4312/jis.53.3-4.23-35)
- DELEUZE 2008 = DELEUZE G. A mozgás-kép. Film 1. Az idő-kép. Film 2. Budapest, 2008.
- KERTÉSZ 1918 = KERTÉSZ M. A rendező, a színész, a dramaturg // Színház Élet, 1918. №15. 6–7.
- KOVÁCS 1997 = KOVÁCS A.B. A gondolat filmje: a deleuze-i filmelmélet filmtörténeti szempontból. Metropolis, 1997. №2. 44–51.
- KERLEŽA 1981 = KRLEŽA M. Dnevnik 1914–17. Sarajevo, 1981.
- KERLEŽA 1953 = KRLEŽA M. Banket u Blitvi II. Sabrana djela Miroslava Krleže I. Zagreb, 1953.
- KULCSÁR 2004 = KULCSÁR Sz.E. Az immateriális beíródás: az esztétikai tapasztalat medialitásának kérdéséhez. Az esztétikai tapasztalat medialitása. Budapest, 2004. 9–36.
- LOTMAN 1977 = LOTMAN J.M. Filmszemiotika és filmesztétika. Budapest, 1977.
- LUKÁCS 2023 = LUKÁCS I. Krležine nepokretne i pokretne slike. Maribor, 2023. DOI: [10.18690/um.ff.4.2023](https://doi.org/10.18690/um.ff.4.2023)
- MITCHELL 2008 = MITCHELL W.J.T. A képi fordulat. A képek politikája. Szeged, 2008. 131–153.
- PETERLIĆ 2006 = PETERLIĆ A. Dnevnici Miroslava Krleže i film // Komparativna povijest hrvatske književnosti. Zbornik radova VIII. Hrvatska književnost prema europskim (emisija i recepcija) 1940–1970. Split, 2006. 194–217.
- PETERLIĆ 2008 = PETERLIĆ A. Povijest filma: rano i klasično razdoblje. Zagreb, 2008.
- RISMONDO 2019 = RISMONDO V. Ontologija digitalne slike, računalnih igara i virtualnih stvarnosti na internetu. Mediji i medijska kultura: europski realiteti. Osijek, 2019. 103–122.
- ŽMEGAČ 1986 = ŽMEGAČ V. Univerzum marioneta // Krležini evropski obzori: djelo u komparativnom kontekstu. Zagreb, 1986. 196–285.
- ŽMEGAČ 1988 = ŽMEGAČ V. Poetika drame i teorija filma u razdoblju između 1910. i 1930. // Intertekstualnost & intermedijalnost. Zagreb, 1988. 241–249.

Bartol's and Krleža's *Lutke* (Dolls) in an Intermedial Context. A comparative analysis of Bartol's sketch *Lutke* and Krleža's scene *Lutke* from *Banket u Blitvi* (*The Banquet in Blitva*) reveals a highly complex network of intermedial relations, with the new optical art–film–playing a pivotal role. From the division of the subject and the experience of “heightened objectification,” through the puppet metaphor as a symbol of human determinism, to the aesthetic and philosophical implications of these visions, both texts display clear affinities with the poetics of silent cinema and its characteristic depersonalization of acting. The immaterial inscriptions of film within lite-

rature testify to the profound transformations that the cinematic medium introduced into the cultural landscape of the first half of the twentieth century. Within the framework of the pictorial turn and the broader process of interaction between linguistic and visual systems, Bartol and Krleža may be read as authors who, consciously or unconsciously, inscribed the experience of the new visual medium into their works. Their texts, sharing nearly identical symbolic motifs and intellectual conclusions, illustrate how literature becomes a site for reflection on and transposition of cinematic practices.

Keywords: Vladimir Bartol, Miroslav Krleža, *Lutke*, silent film, intermediality

STJEPAN BLAŽETIN
(Pécs, Magyarországi)

„Vječne vode“ Stanislava Prepreka¹

Sažetak: Za književnu je javnost pjesništvo Stanislava Prepreka sve do 2004. godine, kada su na srpskom jeziku posthumno objelodanjene njegove pjesme pod naslovom *Pred tminama*, bilo potpuno nepoznato. 2012. je godine, povodom 20. obljetnice smrti Stanislava Prepreka, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata objelodanio sva Prepekova djela pa tako i pjesme na hrvatskom jeziku, na kojem su one izvorno i nastale.

Prepek je cijeloga života pisao poeziju, napisao je 346 pjesama od kojih je za života objavio svega jednu. Rad tematizira motiv vode ili voda u pjesništvu Stanislava Prepreka.

Ključne riječi: Hrvati u Vojvodini, panonizam, egzistencijalizam, motiv vode

Cilj je ovoga rada dvojak: s jedne strane nastoji upoznati hrvatsku stručnu javnost s pjesništvom Stanislava Prepreka hrvatskog književnika iz Vojvodine, a s druge strane skrenuti pozornost na motiv vode u njegovom stvaralaštvu.

Stanislav Prepek, skladatelj, književnik, prevoditelj, učitelj, orguljaš, zborovođa, knjižničar rodio se 16. travnja 1900. godine u Šidu. Učiteljsku je školu završio 1918. godine u Petrinji gdje se glazbeno usavršavao kod profesora glazbe i skladatelja Vladimira Stahuljaka. Najprije radi u Novoj Kapeli a od 1920. je učitelj u Petrovaradinu. 1921. imenovan je ravnajućim učiteljem u Maradiku (Srijem), a od 1926. u petrovaradinskoj pučkoj školi „Ilija Okrugić“. Još 1923. izgubio vid na lijevom oku, 1943. u II. svjetskom ratu nestaje mu sin jedinac. 1946. postaje knjižničar petrovaradinske Knjižnice i čitaonice „Vladimir Nator“. Bio je vrlo aktivan u glazbenom i društvenom životu. Preminuo je 13. veljače 1982. u Petrovaradinu (BALENOVIĆ: 2012).²

Njegova su sabrana djela pod naslovom *Prognanik iz svijeta svjetlosti* objelodanjena 2012. godine u izdanju Zavoda za kulturu vojvođanskih Hrvata. Prema tom izdanju ovaj je svestrani i samozatajni umjetnik i kulturni djelatnik napisao 346 pjesama, prvo poglavlje zamišljenog romana, dvije novele i jednu crticu. Međutim, osim jedne jedine autorove pjesme objelodanjene 1922. godine u V. broju zagrebačkoga časopisa *Kritika* pod naslovom *Epitalamij* do

¹ Stručni rad

² Životopis je sastavljen na temelju podataka iz knjige *Prognanik iz svijeta svjetlosti. Život i djelo Stanislava Prepreka*. 2012. Prir. Ivan Balenović. Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata. Subotica.

2004. godine sve su ostale u rukopisu. Tada će na poticaj Gradske biblioteke u Novom Sadu izaći zbirka njegovih pjesama na srpskom jeziku pod naslovom *Pred tminama*. Predgovor pod naslovom *Lirski dnevnik stoleća* napisao je Draško Ređep – saznaje se iz napomene priređivača knjige pod naslovom *Dva pjesnikova „misterija“*. (BALENOVIĆ 2012: 606–609).

Svojim umjetničkim djelovanjem (književnim i glazbenim) Preprek vremenski obuhvaća nešto više od sedam desetljeća XX. stoljeća. Svoju je prvu skladbu napisao 1914. u Mitrovici, a kako je već bilo rečeno, svoju prvu i jedinu pjesmu objavljuje 1922. Iz rukopisne se ostavštine zaključuje da se sve do 1950-ih godina pjesništvom bavi sporadično. Do ciklusa pjesama *Pred tminama* koji je prema rukopisu nastao 1955. godine napisao je svega dvadesetak pjesama. Ovaj je ciklus i najopsežniji i sadrži otprilike trećinu Preprekovih pjesama, ali u nedostatku točnog datiranja ne može se znati kada je koja pjesma nastala. Sljedeći ciklusi sadrže do tridesetak pjesama i uvršteni su u knjigu kronološki: *Naslućeni svjetovi* (1956.), *Neprolazni svjetovi* (1956.), *Vječni plamen* (1958.), *Pjesme izvan ciklusa* (bez datuma), *Grad na oblaku* (1960.–1967.), *Levijatan. Vizije sumraka* (1961.–1964.), *Kao u snu* (1962.). Pod naslovom *Dva svijeta* (1924.–1974.) uvrštene su pjesme napisane na njemačkom jeziku.

Čini se kako su počeci Preprekova pjesništva u znaku stilske paradigme hrvatske moderne i njihova nastavljača mladoliričara ili kako će ih Cvjetko Milanja nazvati, novosimbolista (MILANJA 2008.). Nešto slično će ustvrditi i Draško Ređep u predgovoru knjizi *Pred tminama*:

„Čak, moglo bi se reći, da je Moderna svoju neverovatno opojnu, panteistički nastrojenu ekstazu doživela, u sferi hrvatske poezije, upravo s ovim petrovaradinskim samotnikom, neprihvaćenim, skrajnutim daleko od pogleda javnosti i opšte pažnje. (...) No, upravo stoga što je bio posve po strani od matice, on je i dalje, kada su svi već napustili matricu Mlade hrvatske lirike (1914), iznova obnavljao njezine valere, njenu aromu, njen blagoslov najzad.“ (PREPREK 2012: 377–378)

Već će i površni čitatelj Preprekovih pjesama uočiti da u njima dominira pejzaž u maniri moderne. Drugo važno obilježje ove poezije bit će egzistencijalna zapitanost lirskog protagonista pred presudnim životnim pitanjima, misaonost i refleksivni karakter. Stoga pored novosimbolizma 1920-ih godina valja istaknuti i pripadnost stilskoj paradigmi egzistencijalizma 1950-ih godina.

Preprekov lirski protagonist promatra i opisuje prirodu, katkad je sasvim pritajen i nevidljiv te iz prikrajka slavi njezinu moć, divi se njezinoj ljepoti i snazi. Katkad pak jasno i nedvosmisleno smješta sebe u ocrtani krajolik i ističe svoju nazočnost, sjedinjuje se s njim u skladnom zagrljaju ili, što je češće, zaključuje da je sklad nemoguć, ali da je čežnja za skladom nešto, što lirskoga protagonista (ili čovjeka uopće) bitno određuje.

Preprekova se poezija koncentrira oko nekoliko temeljnih motiva koji poput koordinatnog sustava omeđuju njegov pjesnički svijet. U brojnim pjesmama ključnu ulogu igraju između ostalog sljedeći motivi: nebo, more, oblak, zemlja, šuma, drveće, vjetar, voda, magla, cvijeće, noć, tmina, svjetlo itd. Navedeni motivi jasno pokazuju da je Preprekovu poeziju moguće lako uklopiti u poeziju određenu „panonizmom“ kako taj „književnoteorijski, stilistički označitelj“ nastoji semantički osmisliti, odrediti autorski dvojac Jukić-Rem (JUKIĆ, REM 2012).

„*Panonizam* je, dakle, pojam čiji terminološki oblik upućuje na njegovu označiteljsku uporabnost u području stila, a njegova etimologija na to da postoji konkretno protopodručje iz kojega je moguće izlučiti jasne parametre stilske prepoznatljivosti, odnosno stilskega identiteta bilo kojega promatranog entiteta, te da je to protopodručje geografski određeno.“ (JUKIĆ, REM 2012: 25–26)

Jukić i Rem posebno naglašavaju dva motiva koja su naročito svojstvena panonskom prostoru, oni ga određuju i omeđuju:

„S obzirom na povijesno uvjetovanu geodvojnost panonske nizine, *zemlja* i *voda* pojedinačno i u različitim interakcijskim varijantama, pokazuju se tematsko-motivskim konstantama koje se nadograđuju geografskim, povijesnim, antropološkim, etnološkim i lingvističkim označiteljima i značenjima.“ (JUKIĆ, REM 2012: 29)

U Preprekovo poeziji vodi i njezinim različitim pojavnim oblicima pripada povlašteno mjesto. Voda se pojavljuje katkad jasno i izravno se imenuje, katkad se prepoznaje tek putem neke asocijativne veze, katkad se prepoznaje u prenesenom, metaforičkom značenju riječi itd. Riječi (imenice) koje na neki način znače i vodu moguće je podijeliti u nekoliko skupina:

- a) voda, potok, potočić, rijeka, jezero, more, ocean, lokva, kap kaplja, kapljica, rosa, kiša, pljusak itd.
- b) vir, vrelo, poplava, plima, val, talasanje, mlaz, česma, vodoskok itd.
- c) oblak, magla, mraz, snijeg, led itd.
- d) plač, suza itd.
- e) žubor, kлокot itd.
- f) most, lađa, ribar, mreža, močvara, plavetnilo, dubina itd.

Osim imenica na vodu asociraju i brojni glagoli kao što su potonuti, prelići, izroniti, zaploviti sipiti, prosuziti, plakati, padati itd.

Brojne Preprekove metafore prizivaju u čitateljevu svijest vodu kao počelo, kao pratvar koja zaokružuje prirodu, povezuje i/ili razdvaja svjetove, pomaže stići onkraj iskustvenoga ili vratiti se u svijet stvarnosti. Sljedeći ulomak iz

Pjesme nad pjesmama koja je nastala na početku Prepekova stvaralaštva 1923. godine zorno pokazuje prožimanje voda, stanovitu vezu između neba, vode (voda) i lirskog protagonista koji svojim isplakanim suzama postaje dio univerzuma:

U njega ću proliti sve suze svoje
I nikada više neću plakati.
A kada bude modro nebo,
Bit će modra i voda.
I neću znati jesu li to modre suze moje
Ili nebo, ili voda.
Ugasnut će moje oči.
Kroz šarenu rosu gledat ću odsad nebo,
potok i polje.
I neću znati je li to rosa,
Ili su moje oči.

Sličan doživljaj donosi pjesma čiji je naslov posuđen i za naslov ovoga rada. Pjesma *Vječne vode* nalazi se u ciklusu *Vječni plamen* iz 1958. godine. Već prvi stihovi nedvosmisleno potvrđuju da vode trajno zaokupljaju Prepekova lirskog protagonista i pojašnjavaju odakle toliko frekventna uporaba različitih riječi, izraza, sintagmi, metafora, poredaba, personifikacija itd. koje nedvosmisleno upućuju čitatelja na presudnu ulogu vode ili voda u prirodi, životu i svijetu:

Čini mi se da neprestano čujem
Tihi šum podzemnih voda
O kojem ovisi strujanje krvi i sokova bilja,
I čini mi se da čujem
Još tiši šum visokih voda
U zraku i oblacima.
S njima je povezan let naših misli i mašte.
Čini mi se da ovi nevidljivi i nečujni tokovi
Upravlja našim životom
Kao neka praiskonska neodoljiva sila.

Valja primijetiti da se u navedenim ulomcima kao i u brojnim drugim Prepekovim pjesmama i to ne samo s motivom vode, može uočiti vertikalno kretanje, najčešće odozdo prema gore, od zemlje prema nebu, ali i obrnuto, od neba prema zemlji. Ova će dva pola, dva svijeta povezati ponovo voda, najčešće u obliku kiše, ali i kao rosa, magla ili mraz koji dolaze s visina dok šume, jablanovi i drveća uopće stremeći prema visinama, kreću vodama ususret te će njihovi listovi i grane pokazati put kišnim kapljicama prema zemlji. Često

će i trava na čijem će vlatima zasvjetlucati kapi rose postati tako prostor koji će zauzeti i začarati voda.

„Panonistička voda (rijeka, jezero, močvara, bara lokva, voda kiše, magla snijeg, led, rosa) je, za razliku od prisutne, prostrane, statične, homogene vodene mase mora u pjesmama mediteranizma, reljefom dezintegrirana na manje površine, i dezintegrirajuća, privremena i povremena, u kretanju, dinamična, oblikovno varijabilna, odsutna, tj odsutno prisutna, mitološka..., te je, zbog takve šarolike i labilne „anatomije“ koja fizički ulazi u i miješa se s kopnom i subjektivim prostorom, u neposrednijim fiziološkim relacijama s njim, nego voda mora.“ (JUKIĆ, REM 2012: 32)

U smislu povezanosti neba i zemlje osobito su zanimljive pjesme s motivom kiše kakvih u Preprekovu opusu ima napretek, stoga će se za ovu prigodu izdvojiti samo one koje u naslovnoj sintagmi sadrže motiv kiše. Takvih je pjesama ukupno osam: *Poslije kiše*, *U kiši*, *Prva kiša*, *Šum kiše*, *Radost u kiši* – ciklus *Pred tminama* (1955.), *Noćna kiša* – ciklus *Neprolazni svjetovi* (1956.), *Zaboravljen u kiši* i *Noćna kiša* – ciklus *Vječni plamen* (1958.).

Središnji je motiv ovih pjesama kiša (voda) oko kojega se nižu ostali motivi te se s jedne strane uspostavlja već spomenuta okomica između gornjeg i donjeg svijeta, između neba i zemlje, a s druge strane kiša je, odnosno voda uopće, životvorna tvar, simbol očišćenja i prijelaza u viša stanja. U pet pjesama od navedenih (*Poslije kiše*, *U kiši*, *Prva kiša*, *Šum kiše*, *Noćna kiša* iz ciklusa *Neprolazni svjetovi*) pojavljuju se motivi šume, drveća, lišća, krošnje dakle biljnoga svijeta koji stremlje prema nebu (drvo do neba, drvo koje povezuje nebo i zemlju) te se ponovo varira mogućnost prelaska iz jednoga u drugi svijet: *Čini mi se da hodam, da lebdim/na ivici tih dvaju svjetova (U kiši)*.

Osim dviju zadnjih pjesama (*Zaboravljen u kiši* i *Noćna kiša* iz ciklusa *Vječni plamen*) prepoznaje se relativno vedra ili točnije dobro izbalansirana atmosfera sumornih i vedrijih rapoloženja. Motiv kiše u pjesmi *Radost u kiši* postaje i izriekom simbolom očišćenja što donosi radost za svijet i za lirskoga protagonista u njemu: *Sve je umiveno i čisto kao i ove bistre kapi/I čini mi se kao da u ovim lakim mlazovima kiše/Lebdi neka djetinja radost (Radost u kiši)*.

Za razliku od ostalih, u dvjema posljednjim pjesmama s našega popisa (*Zarobljen u kiši* i *Noćna kiša* iz ciklusa *Vječni plamen*) kiša se pojavljuje u negativnoj ulozi, lirskoga protagonista jednom zarobljuje u mrežu:

Svud oko mene vođeni konci poput spleta užadi.
Pružam ruke na sve strane i kidam niti,
No one se opet spajaju, sve me gušće okružuju,
Vidika više nema, sve je izgubljeno u ovoj gustoj mreži.
Zarobljen u kiši

Drugi put pak u želji da se pomoću kiše spoji nebo i zemlja prepoznaje nestanak drveća, lišća, cvijeća itd, nestanak toga toliko potrebnoga dvojstva, lirski protagonist dolazi do saznanja da jednoga nema bez drugoga jer kada bi bilo samo neba, ne bismo znali ni da nebo postoji:

Poput nevidljiva i gusta tkanja
Spajala je kiša nebo sa zemljom
Kao da je htjela što više ih približiti i spojiti,
A sve među njima kao da je trebalo nestati.
Noćna kiša iz ciklusa Vječni plamen

Motiv vode u pjesništvu Stanislava Prepreka pokazuje se kao jedna od temeljnih sastavnica njegova lirskog svijeta i kao ključno mjesto prepoznavanja njegove poetske imaginacije. U različitim oblicima od kiše, rose, potoka, podzemnih i „visokih“ voda, pa sve do metaforičkih preobrazbi u suzu, maglu ili val, voda u Preprekovim pjesmama postaje univerzalni element koji povezuje krajnosti: nebo i zemlju, vidljivo i nevidljivo, materijalno i duhovno, život i smrt. S jedne strane, voda funkcionira kao prepoznatljivi znak panonskog pejzaža, kao element koji ulazi u prostor čovjeka i time uspostavlja intimnu vezu između prirode i lirskog subjekta. S druge strane, voda je simbol prolaznosti, preobrazbe, unutarnjeg nemira i traganja; kroz njezino kruženje zrcali se krhka, ali uporna ljudska težnja prema smislu, skladnosti ili bar pokušaju da se razriješi napetost između „dvaju svjetova“ koje pjesnik neprestano osjeća. Voda je istodobno početak i kraj, izvor i prijetnja, prostor oslobođenja i prostor zarobljenosti. Kroz njega se jasno vidi koliko je ovaj pjesnik, iako dugo ostao izvan književne javnosti, izgradio originalan, prepoznatljiv lirski izraz, čvrsto ukorijenjen u panonski prostor, ali istodobno otvoren univerzalnim egzistencijalnim pitanjima koja nadilaze lokalne okvire.

O jednoj možda sasvim drugoj, ali zanimljivoj vezi Stanislava Prepreka s vodom govori Ivan Balenović u tekstu *O nekim osobnim i stvarateljskim enigmama Stanislava Prepreka*:

„Svakodnevno, redovito, točno u podne, uha prslonjena na stari, drevni radio-aparat (u svojoj knjižnici, ili u svojem domu), bilježio je vodostaj Dunava kod Novog Sada! Olovkom ispisane listove je odlagao na određeno mjesto, a, zbog galopirajuće sljepoće, rukopis mu je iz godine u godinu postajao sve krupniji. Nikada nije objasnio zašto i s kojom svrhom te zabilješke čini, niti mu je o tome itko ikada postavio bilo kakvo pitanje. Spomenimo i to da mu se sa slabljenjem vida izoštravao sluh, te je već po nečijim koracima na pločniku točno mogao znati tko mu dolazi u knjižnicu, a u svojem je podstanarskom boravištu po zvuku i po trajanju glasa električnog zvona nepogrješivo znao tko mu stiže u posjet.“ (BALENOVIĆ 2015: 136)

Zvukovi su i u Preprekovom stvarnom životu ali i u njegovoj poeziji igrali važnu ulogu u dočaravanju pejzaža i unutrašnjih nemira, a kao glazbenik vjerojatno je osluškivao riječi. Međutim, uloga zvuka, a možda i glazbe, u Preprekovu pjesničkom jeziku tek treba biti predmet nekog budućeg istraživanja.

Literatura

- BALENOVIĆ 2012 = BALENOVIĆ I. (prir.) Prognanik iz svijeta svjetlosti. Život i djelo Stanislava Prepreka. Subotica: Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, 2012.
- BALENOVIĆ 2015 = BALENOVIĆ I. O nekim osobnim i stvarateljskim enigmama Stanislava Prepreka // Nova riječ: časopis za književnost i umjetnost, 2015. Vol. 1–2. 135–141.
- JUKIĆ, REM 2012 = JUKIĆ S., REM G. Panonizam hrvatskog pjesništva I. Budimpešta, Osijek: Filozofski fakultet Univerziteta Eötvösa Loránda, Ogranak DHK slavonskobaranjskosrijemski, Filozofski fakultet u Osijeku, 2012.
- MILANJA 2008 = MILANJA C. Hrvatsko pjesništvo 1900. – 1950. Zagreb: Jerkić tiskara, 2008.
- PREPREK 2004 = PREPREK S. Pred tminama. Novi Sad: Gradska biblioteka Novi Sad, 2004.

Eternal waters by Stanislav Preprek. Stanislav Preprek's poetry was completely unknown for the literary public until 2004. when his poems were published posthumously into Serbian language under the title *Pred tminama* (*Before darkness*). Last year, on the occasion of the 20th anniversary of his death the Institute for Culture of the Croats in Vojvodina published all of Preprek's works, including the poems in Croatian language, which language they had been originally written in. Preprek wrote poems all his life. He wrote 346 poems from which only one was published in his lifetime. This paper discusses the motif of water or water in the poetry of Stanislav Preprek.

Keywords: Croats in Vojvodina, panonizm, existentialism, motif of water

КОМЯТИ ДИАНА
(Печ, Венгрия)

**Символика зеркала в лирике Вяч. Иванова и
романе В. Набокова «Дар»**

Аннотация: В творчестве Набокова мотив зеркала выступает как устойчивый и семантически насыщенный образ, вместе с тем, основные его значения, как нам кажется, соотносены с категориями вертикальной и горизонтальной направленности и обнаруживают перекличку с ранней поэзией Вячеслава Иванова: зеркало, размещенное в горизонтальной плоскости и обращенное к человеку, символизирует замкнутость субъективного восприятия и продуцирует бесконечный ряд двойников; зеркало, ориентированное вертикально, соотносится с духовным планом бытия. Эта оппозиция возникает в раннем стихотворении Набокова «Зеркало» и получает развитие в романе «Дар», где мотив зеркала связывается также с проблематикой художественного творчества.

Ключевые слова: зеркало, Набоков, Вяч. Иванов, творчество, двойник

В лирике Вячеслава Иванова зеркало как конкретный объект встречается сравнительно редко, однако мотив отражения, зеркальности, являющийся ключевым инвариантным мотивом русского символизма в целом, занимает центральное место как в его поэзии, так и в теоретических трудах (МИНЦ-ОБАТНИН 1988: 59). В настоящей статье в качестве основы для анализа символики зеркала используются первые два лирических сборника Иванова: *Кормчие звезды* (1903) и *Прозрачность* (1904), вместе с тем при необходимости привлекаются также некоторые теоретические работы и более поздние стихотворения.

Начиная с первых лирических сборников обозначается одно из основополагающих свойств мифопоэтического мировосприятия Иванова – дуализм видимого мира, выражающийся в противопоставлении горнего и дольного, неба и земли. Эта дихотомия метафорически реализуется в образе двух зеркал, обращенных друг к другу: вверх – зеркало небесного свода, вниз – зеркало вод (МИНЦ-ОБАТНИН 1988: там же). При этом, с зеркалами соотносится понятие глубины, присущее данным природным объектам, обозначаемое как «бездна». Так, в стихотворении «Пробуждение» (КЗ)¹ путешественник, плывущий на корабле, совершает свой путь

¹Здесь и далее сокращения в скобках после стихотворений: (КЗ) – «Кормчие звезды», (П) – «Прозрачность».

между двумя безднами, в сопровождении верных «кормчих звезд», отражающихся в воде.

Висит огнезрящая
И дышит над ним
Живая бездна...
Глухая бездна
Ропщет под ним...

Такая картина мира восходит, в частности, к поэзии Ф. И. Тютчева (МИНЦ-ОБАТНИН 1988: там же): восприятие видимого мира как двух взаимно отражающихся бездн является устойчивым элементом поэтической картины мира поэта-предшественника. Одним из наиболее выразительных и часто цитируемых примеров этому является тютчевское стихотворение «Лебедь» (1838), в котором птица, окруженная «полной славой тверди звездной», пребывает «между двойною бездною». Здесь реализуется тождество, взаимопроникновение и слияние в единое целое двух мировых сфер – верхней и нижней, неба и земли (воды), что, в свою очередь, является характерной особенностью символически насыщенных пейзажей Иванова.

Как реминисценция на эту тютчевскую тему может рассматриваться стихотворение Иванова «В Челне по Морю» (КЗ), в котором образ лебедя заменяется образом челна:

Между двух мерцаний бледных
Тихо зыблется наш челн:
Тлеют севы звезд победных;
Тлеет пепл вечерних волн.

Зеркальная симметричность, взаимопроникновение и слияние «верха» и «низа» в стихотворении осуществляется как за счет метафор, основанных на сопряжении понятий, относящихся к небесной и земной сферам («севы звезд», «омут звезд»), так и посредством параллелизмов и повторов, характерных для поэтического языка ранних сборников в целом: «В тайне тверди, в тайне волн» (где «твердь» также соотносится с «твердью звездной» тютчевского стихотворения), «Час истомы... Час отлива...», «Тлеют севы... // Тлеет пепл...».

Ведущим мотивом поэтического мира Иванова является *красота*, возносящая к высшим сферам бытия: красота природы, видимого мира, отражает красоту вечности, мира трансцендентного. Таким образом, переживание человеком красоты дольного мира открывает возможность общения к красоте мира горнего.

Природа как зеркало трансцендентного мира получает эксплицитное поэтическое оформление в стихотворении «Альпийский рог» (КЗ):

Природа – символ, как сей рог. Она
Звучит для отзвука; и отзвук – Бог.

В символически насыщенных пейзажах Иванова отражение друг в друге двуединых сфер мироздания, как правило, находит выражение в метафоре «зеркал природы», функцию которых чаще всего выполняют водные объекты – поверхность озер или морей. Так, в стихотворении «*Speculum Dianae*» (КЗ) «зеркало Дианы» – озеро Неми, центр культа богини Дианы – осмысливается как локус божественного присутствия и хранения священного огня.

При этом водные объекты метафорически представлены как «глаза природы», отсюда естественным образом вытекает параллель между водной гладью – «зеркалами природы» – и «зеркалом глаз», а также их взаимозаменяемость.

Сияют глубоко
Очи – озера,
И в небо глядятся...
(«Стремь» – КЗ)

В зрачках земных зажжен свет солнц богоявленный...
(«Подражания Платону» – П),

где образ «земных зрачков» может пониматься, с одной стороны, как метафора водных поверхностей природного мира, отражающих солнечный свет, с другой – в прямом смысле, как человеческие зрачки. Отсюда следует метафоризация человеческого глаза как зеркала, что приобретает концептуально значимый статус как в поэтическом, так и в теоретическом наследии Иванова. Ключевым в этом плане становится понятие *speculum speculi* («зеркало зеркала»), в котором находит выражение философское и художественное видение мира Иванова².

По Иванову, познающий субъект уподобляется живому зеркалу, отражающему все, что оно постигает. Однако в силу самой природы зеркала отражение неизбежно искажает действительность; отражение не тождественно отражаемому: правая сторона становится левой, а левая – правой; соотношения между частями сохраняются, но части меняются местами. Истинность зеркального отражения может быть восстановлена

² См. заглавие второй книги поэтического сборника *Cor Ardens* (1911) – *Speculum speculorum*, а также эпиграф к ней: *Immutata dolo speculi recreatur imago // adversis speculis integram ad effigiem*. Неизменно предмет, обманно отраженный в зеркале, // вновь обретает свой подлинный образ отражением в (тому зеркалу) противопоставленных зеркалах.

лишь посредством повторного отражения, то есть другого зеркала, направленного на первое. Это второе зеркало – *speculum speculi* – есть другой человек (ИВАНОВ 1910а: URL). Таким образом, постижение истины возможно лишь во встрече с Другим, через выход за пределы собственного Я – выход из себя в Другого (трансцензус).

Вместе с тем, понятие *speculum speculi* у Иванова тесно связано и с пониманием сущности искусства. В программной статье «Заветы символизма» (1910) искусство мыслится как зеркало, корректирующее в индивидуальном сознании искаженное отражение мира вечных сущностей: «Его зеркало, наведенное на зеркала раздробленных сознаний, восстанавливает изначальную правду отраженного, исправляя вину первого отражения, извратившего правду» (ИВАНОВ 1910б: URL).

Функция искусства как зеркала получает поэтическое воплощение и в лирике Иванова – в частности, в одном из стихотворений посмертного сборника *Свет вечерний* (Часть VII. Римский дневник 1944 года):

И чем зеркальней отражает
Кристал искусства лик земной,
Тем явственней нас поражает
В нем жизнь иная, свет иной.
(«Вы, чьи резец, палитра, лира...» – *Свет вечерний*)

В то же время, следуя логике рассмотренного выше понятия *speculum speculi*, зеркало у Иванова может иметь и иную направленность, а следовательно, другое «лицо». При отсутствии второго зеркала (природы, искусства, другого человека) и его корректирующего сознание воздействия, зеркальное отражение, обращаясь в горизонтальной плоскости вовнутрь, к собственному внутреннему миру Я, становится односторонним, что у Иванова «трактруется как мятеж, богоборство, причем совершенно в том же аспекте: оно не может быть правильным» (ОБАТНИН 2000: 117). Такое зеркало, в поэтическом языке Иванова называемое «зеркалами души», продолжает искаженно отражать действительность, что приводит к замкнутости зеркального образа в самом себе и порождает дурную бесконечность двойников.

Где я? где я?
По себе я
Возалкал!
Я – на дне своих зеркал.
Я – пред ликом чародея
Ряд встающих двойников...
(«Fio, ergo non sum» – П)

Латинское название стихотворения – «Становлюсь, следовательно, не существую» – представляет собой парафраз знаменитого «*Cogito, ergo sum*» Декарта и указывает на то, что в земном бытии субъект непрерывно пребывает в процессе становления, а потому не может быть зафиксирован как устойчивое, тождественное себе Я. Последовательность различных бытийных состояний тем самым предстает как череда двойников, отражающих фрагментарность и множественность «я-форм». Пространственно-временная конечность земного существования, устремленного к смерти, отрывает Я от его внутренней сущности; распад внутреннего единства и целостности субъекта приводит к расщеплению, фрагментации Я, что отождествляется с «небытием».

Даже «зеркало вод», которое в лирике Иванова, как правило, призвано открывать вертикальное измерение бытия и приобщать к трансцендентному, при смещении вектора отражения от природы, небосвода к самому Я, приобретает противоположный смысл и порождает лишь плоскостную, двумерную репродукцию замкнутого в себе сознания.

Вижу – блещет глубь ночная,
Зыблет смутно мой двойник.
(«Темница» – П)

Отсюда естественным образом вытекает связь замкнутого в себе, самосозерцающего Я с мифологическим образом Нарцисса – одним из важнейших архетипов в поэтическом мире Иванова.

В семантический ряд «зеркал души», создающих двойников, включается и мотив эха: так, в стихотворении «Отзывы» (П) подлинный диалог невозможен, лирический субъект не находит ответа в Другом, поскольку Я отвечает самому себе, и «диалог» завершается чувством отчаяния, ощущением пустоты и безысходности, осознанием того, что «Я кличу себя!..»

В целом, как видно из приведенных примеров, двойственная символика зеркала в художественном мире Иванова может быть соотнесена с категориями вертикальной и горизонтальной направленности, а также с оппозицией открытости/закрытости. Вертикально ориентированные «зеркала природы» направляют взор к горнему миру, к высшим сферам бытия, открывают пространство вечности и бесконечности. Напротив, «зеркала души», ориентированные в горизонтальной плоскости, обращенные ко внутреннему миру субъекта, порождают бесконечный ряд двойников и отражают распад, раздробленность, солипсическое одиночество Я. В семантическом разнообразии мотивов зеркала и зеркальности выражается ключевая для Иванова мысль: подлинное единство Я и мира, восстановление целостности бытия возможно лишь через преодоление индивидуальных границ личности, через выход из себя в Другого,

слияние Я и не-Я – что воплощается в августиновской формуле *transcende et te ipsum* («прейди себя»³).

Творческий путь Набокова начался в контексте культуры Серебряного века. Русская символистская поэзия – в частности, лирика Блока и Вяч. Иванова – оказала существенное влияние не только на его юношеские стихи, но, как показывают исследования,⁴ символистская традиция, система мотивов и идей символизма присутствует также в прозе Набокова, хотя на уровне текста зачастую и приобретает игровую, пародийную или травестийную форму.

Мотив зеркала, ставший впоследствии одним из важнейших лейтмотивов прозы Набокова, возникает уже в раннем стихотворении «Зеркало», датированном 1 января 1919 года. При этом зеркало несет здесь смысловую двойственность, подобную той, которая, как было показано ранее, свойственна и поэтическому миру Иванова. Для большей наглядности приведем текст стихотворения целиком:

«Зеркало»

Ясное, гладкое зеркало, утром, по улице длинной,
будто святыню везли, туча белелась на миг
в синем глубоком стекле, и по сини порою мелькала
ласточка черной стрелой... Было так чисто оно,
так чисто, что самые звуки, казалось, могли отразиться.
Мимо меня провезли этот осколок живой
вешнего неба, и там, на изгибе улицы дальнем,
солнце нырнуло в него: видел я огненный всплеск.

О, мое сердце прозрачное, так ведь и ты отражало
в дивные давние дни солнце, и тучи, и птиц!
Зеркало ныне висит в сенях гостиницы пестрой;
люди проходят, спешат, смотрятся мельком в него.
(1 января 1919 г.)

Представляется возможным говорить о прямом влиянии поэзии Иванова на набоковское стихотворение, что подтверждается рядом факторов. Во-первых, метрическая форма стиха – гекзаметр, что особенно характерно для поэзии Иванова, обращенной к античным темам и формам. Во-вторых, как в тематическом, так и в структурном плане стихотворение перекликается с ивановским стихотворением «Зеркало Чаяния» (КЗ), в котором более краткая вторая часть начинается, как и у Набокова, с обращения лирического субъекта к своему сердцу как зеркалу. Помимо того, о не-

³ См. стихотворение «*Transcende te ipsum*» из сборника *Прозрачность*.

⁴ Приведем лишь некоторые из них: СЕНДЕРОВИЧ-ШВАРЦ 1999а, 1999б; ДОЛИНИН 2004б; SZIGETI 2017 и др.

посредственном влиянии Иванова могут свидетельствовать созвучные поэтические образы, такие как «глубокое стекло», соотносимое с мотивом бездны; «прозрачное сердце», отсылающее к названию лирического сборника Иванова, а также к доминирующему в нем мотиву прозрачности; и, наконец, уподобление зеркала чистому озеру, в котором отражается небо и заходящее солнце («солнце нырнуло», «огненный всплеск»).

В стихотворении, с одной стороны, устанавливается непосредственная связь между зеркалом и лирическим субъектом, с другой – прослеживается двойственность зеркала, его двунаправленность. В «живом» зеркале («осколок живой») первой части, обращенном вверх, в вертикальном направлении, отражаются детали небесной сферы: небо, солнце, белое облако, ласточка. В двух заключительных строках стихотворения, однако, прочитывается иная направленность – помещенное в «сенях гостиницы» и повернутое горизонтально, зеркало продуцирует отражения (двойников) проходящих мимо людей. Нельзя не заметить, что «сени гостиницы» в стихотворении выступают как семантически насыщенное пространство: гостиница, как правило, символизирует бездомность, утрату корней и идентичности (см. напр. в «Машеньке» Набокова); сени, как традиционный элемент внутреннего устройства русского дома, в отличие от более нейтрального *вестибюль*, ассоциируются с тесным, темным пространством, а с учетом традиционной функции данного помещения, оно наделяется также значением изоляции.

Двунаправленность зеркала, означенная в стихотворении, коррелирует с той фундаментальной двойственностью набоковского художественного мира, на которую обращает внимание Ж. Хетени: природа для Набокова выступает как пространство, открывающее доступ к трансцендентному, тогда как мир людей представлен как сфера вульгарных, гротескных, а подчас и абсурдных отношений, как область искусственного, ложного и иллюзорного (HÉTÉNYI 2015: 48). Как видим, эта двойственность проступает уже в раннем стихотворении писателя, очевидно, не без влияния поэзии русских символистов.

Событие, легшее в основу стихотворения и послужившее импульсом для рефлексии лирического субъекта – по улице несут зеркало, в котором отражается солнечный свет –, находит почти идентичное оформление в романе Набокова «Дар». В первой главе произведения Федор Годунов-Чердынцев, отправляясь на прогулку, видит у дома мебельный фургон. Обернувшись на вспышку яркого света, Федор замечает, как рабочие выгружают из фургона «параллелепипед белого ослепительного неба, зеркальный шкаф, по которому, как по экрану, прошло безупречно-ясное отражение ветвей, скользя и качаясь не по-древесному, а с человеческим

колебанием, обусловленным природой тех, кто нес это небо, эти ветви, этот скользящий фасад» (НАБОКОВ 1975: 12)⁵.

Это внешнее визуальное впечатление – отражение ослепительно яркого неба в зеркале – непосредственным образом соотносится с художественным творчеством. Во-первых, событие оказывается включенным в контекст художественного восприятия: ему предшествует посещение Федором табачной лавки, в которой не оказывается нужных ему папирос, но как художник, Федор обретает здесь нечто гораздо более ценное – уникальный живой и яркий образ, предоставленный ему самой «натурой»: «он бы ушел без всего, не окажись у табачника крапчатого жилета с перламутровыми пуговицами и лысины тыквенного оттенка» (там же). Во-вторых, посредством внутренней ассоциативной связи, зеркальное отражение белого неба актуализирует в сознании Федора визуальный образ другого «белого параллелепипеда» – недавно вышедшего сборника стихотворений *со сливочно-белой обложкой* (13). Таким образом, зеркало вступает в непосредственную связь с художественным творчеством, а отраженные в зеркале детали окружающего мира (белое небо, ветви, фасад дома) сопоставимы с «продуктом» художественного творчества – стихотворениями, которые, в свою очередь, предстают как зеркальное отражение сокровенных воспоминаний детства Федора.

Вместе с тем, зеркало вступает в корреляцию и с самим романом «Дар». В комментариях к роману А. Долинин отмечает, что в приведенном выше эпизоде «образ движущегося зеркала (...) носит характер развернутого автометаописательного тропа. Набоков усложняет и динамизирует традиционное сравнение романа с зеркалом», перенося ударение «с объекта отражения на атипичные свойства движущегося отражателя – его необычный поворот (...), особый ритм колебаний, обусловленный индивидуальностью „носителей“, обращенность к невидимому источнику света, чьи лучи зеркало „пересылает“ герою» (ДОЛИНИН 2019: URL). Следовательно, акцент падает не столько на зеркало, сколько на его «носителя» – на сознание художника, не просто отражающее и автоматически воспроизводящее, но творчески преобразующее, перевоссоздающее окружающую действительность.⁶

Механизм творческой «переработки» реальности сознанием художника прослеживается и в приведенном выше эпизоде: в цитированном фрагменте организация текста весьма близка к ритмической прозе, в нем

⁵ Далее при ссылках на текст романа в скобках указывается только номер страницы.

⁶ ср. в конце романа слова Федора о том, как он намеревается написать книгу о «работе судьбы» в их с Зиной отношениях: «...я это все так перетасую, перекручу, смешаю, разжую, отрыгну... таких своих специй добавлю, так пропитаю собой, что от автобиографии останется только пыль, – но такая пыль, конечно, из которой делается самое оранжевое небо» (409; курсив мой – Д.К.).

проступают некоторые стопные закономерности («как теперь из фургона выгружали», «по которому, как по экрану, прошло» – анапестический метр; «не по-древесному, а с человеческим колебанием», «этот скользкий фасад» – дактилический метр). Ритмическая организация текста функционирует как своеобразный сигнал особого, эстетического переживания, как индикатор претворения реальности: мы видим, как «проза жизни», преломляясь через призму творческого сознания Федора-поэта, приобретает свойства поэтического текста.

Примечательно также, что эпизод с зеркалом и его интериоризация происходит на фоне интенсивного, яркого света. В данном фрагменте текста наблюдается нагромождение слов и словосочетаний, так или иначе связанных с мотивом света: «блеснуло», «радуга», «белое ослепительное небо», «безупречно-ясное отражение», «белизна обложки», «стеклянный прилавок», сквозь который «просвечивало золото плоских флаконов», «счастье исключительной чистоты» (12–13). В этом контексте особую значимость приобретает название перевозчицей фирмы «Мах Лух», выведенное «синими литерами» на «очень желтом» боку фургона⁷. В комментариях к роману Долинин, опираясь на исследования Г. Шапино, отмечает, что такая фирма по перевозке мебели действительно существовала в Берлине в 1930-х гг., однако, как явствует из описания надписи на фургоне на первой же странице романа, Набоков добавил к названию фирмы «квадратную точку» (9), вследствие чего оно стало совпадать с формулой «Мах. лух», которая в области физики обозначает максимальную освещенность (ДОЛИНИН 2019: URL). Однако и здесь творческое воображение художника продолжает игру с элементами действительности, комбинируя и смещая их таким образом, что при измененном «освещении» между ними возникают совершенно новые семантические связи, точно так же, как калейдоскоп при каждом *смещении* из одних и тех же осколков создает новые и неповторимые узоры: «Что это у тебя, сказочный огородник? Мак-с. А то? Лук-с, ваша светлость.» (36; курсив мой: Д.К.)⁸.

⁷ Сочетание желтого и синего цветов может рассматриваться как своеобразное обыгрывание Набоковым золотого и лазурного – знаковых цветов трансцендентного, божественного, идеального в символистской эстетике.

⁸ Калейдоскоп как метафора особого восприятия мира получает четкое оформление в романе американского периода «Под знаком незаконнорожденных» (*Bend sinister*): «...встряхнем как следует телескопидный калейдоскоп (ибо что такое ваш космос, как не прибор, содержащий кусочки цветного стекла, каковые благодаря расстановке зеркал предстают перед нами во множестве симметрических форм, – если его покрутить, заметьте: если его покрутить)» (НАБОВ 1947: URL). Как отмечает Хетени, калейдоскоп, визуальный результат которого определяется, с одной стороны, движением руки субъекта, с другой – случайной комбинацией деталей внутри трубки, у Набокова может рассматриваться как аллегория двойственной природы художественного творчества, обуслов-

Как видно из проведенного выше анализа, зеркало как конкретный предмет в стихотворении Набокова и в начальной сцене «Дара» выступает метафорой искусства, творческого сознания. В то же время метафоризация образа «зеркало – художник» в финале романа получает развитие в обратном направлении, т.е. *зеркально*: «художник как зеркало» функционирует как реализованная метафора. В груневальдском лесу обнаженный Федор, купаясь в жарких лучах летнего солнца, переживает экзистенциальное состояние полного растворения в солнечном потоке и в окружающей природе: «Я постепенно чувствовал, что становлюсь раскаленно-прозрачным, наливаюсь пламенем (...) Собственное же мое я (...) как-то разошлось и растворилось, силой света сначала опрозраченное, затем приобщенное ко всему мрению летнего леса, с его атласистой хвоей и райски-зелеными листьями, с его муравьями (...), птицами, запахами (...), с его небесной синевой...» (373–374). Федор становится «живым зеркалом» – текучим, прозрачным веществом, которое вбирает в себя все, что попадает в поле его зрения: окружающую реальность во всех ее деталях, от больших и значительных, до самых мелких и почти невидимых.⁹

Вообще, Груневальд в романе приобретает очертания некоего мифического, сакрального пространства. «Дикие, тайные места» груневальдского леса воспринимаются Федором как «первобытный рай» (373); в центре этого пространства находится озеро «с ярко-зелеными купами деревьев на той стороне и солнечной рябью посредине» (377); в лесу слышны девичьи голоса, возбуждающие в герое эротическое волнение; на берегу озера лежит полуобнаженная «одинокая нимфа», за которой, как за добычей, наблюдают «три неподвижных ловца» (375–376). Озеро, окруженное лесной чащей, уединенность местности, атмосфера соблазна и охоты отсылает к древнему священному локусу – озеру Неми, «зеркалу Дианы».¹⁰ Таким образом, Груневальд оформляется как некое двоичное пространство, отражающее авторскую позицию «разграничения двух – духовно-культурного и эмпирического – планов бытия» (SZIGETHI 2017: 97): с одной стороны, это пространство эмпирии, пошлости, вызывающей

ленного сознанием (волей) художника и изменчивыми, сиюминутными состояниями мира (HETÉNYI 2015: 138).

⁹ Образ зеркала в данном контексте может напомнить стихотворение Пастернака «Зеркало» (1917), где зеркало также предстает как метафора творчества и наделяется свойствами текучей, прозрачной, искрящейся субстанции: «Струится.../ Мерцающий жаркий кварц», «все коллодий залил», «зеркальная нахлынь».

¹⁰ См. подробное описание немийского святилища и культа Дианы Немийской: ФРЭЗЕР 1983: 9–13. На основе этого описания можно выделить некоторые дополнительные детали, которые могут быть сопоставлены с описанием груневальдского леса: священный огонь – солнце; девы-весталки – девичьи голоса; ежегодный праздник Дианы, приходившийся на самое жаркое время года – жаркий летний день; нимфа Эгерия, спутница Дианы – «одинокая нимфа».

в герое-художнике отвращение (см. описание груневальдского пляжа – 376–377), место смерти (здесь совершает самоубийство Яша Чернышевский), но при *смещении* угла зрения оно преобразуется в пространство «первобытной», изначально присущей человеку свободы (нагота), очищения (купание в озере), духовного восхождения (подъем по скату берега), приобщения к иной реальности (воображаемая встреча Федора с поэтом Кончеевым, отсылающая к беседам Коврина с черным монахом в чеховской повести (HETÉNYI 2015: 464)), и становится локусом творческого вдохновения.

Возвращаясь к вопросу о двойственной символике зеркала, можно сказать, что семантическое разнообразие зеркала, ориентированного в горизонтальной плоскости, получает у Набокова развитие в целом ряде героев, олицетворяющих замкнутое в себе, солипсическое сознание, воспринимающее мир и другого человека как проекцию самого себя. Не находя в «зеркалах души» ничего, кроме собственного отражения, такое сознание силой навязывает свою внутреннюю «истину» внешней реальности, что выражается в самых разнообразных формах насилия: от революционных идей, направленных на насильственное преобразование общества, до сексуального насилия и убийства. Смуров («Соглядатай») воспринимает окружающих людей лишь как тысячи зеркал, его отражающих, убийца-«писатель» Герман («Отчаяние») видит в зеркальце бродягу – своего воображаемого двойника. И тот, и другой «пребывают в плену превратных, искаженных представлений о самих себе и о других людях, об искусстве (...) Они претендуют на роль гениев-провидцев, а на самом деле оказываются самозванцами, позерами, имитаторами, проецирующими вовне свое гипертрофированное „я” и порождающими ложную картину мира» (ДОЛИНИН 2004: 305).

Зеркало, направленное по горизонтали, может также отражать распад, расщепление личности, разрушение целостности Я. Так, Лужин, лишенный высшего, «шахматного» измерения бытия, буквально расчленяется зеркалом в мастерской портного: «Лужин, распределенный в трюмо по частям, по разрезам (...), посматривал на себя (...), не узнавая гладкой и щедрой целины» (НАБОКОВ 1989: 115)¹¹.

В романе «Дар» мотив зеркала, ориентированного в горизонтальной плоскости, коррелирует с образом Чернышевского и соотносится с одномерным, ограниченным мышлением революционного идеолога, человека, который все видит в «именительном падеже», тогда как всякое подлинно-новое «есть ход коня, перемена теней, *сдвиг, смещающий зеркало*» (268; курсив мой – Д.К.). Примечательно отношение Чернышевского к зеркалам: он, как правило, дичился зеркал или «мрачно всматривался в свое

¹¹ Прочтение данного эпизода в христологическом ключе см. SZIGETHI 2017: 103.

отражение (...), считал наливные прыщи – и тут же начинал их давить, да так жестоко, что потом не смел показываться» (247).

Однако опасности солипсизма подвергается и герой-художник: глядя на свое бледное отражение в зеркале, Федор замечает на подбородке «желтоголовый чиреек», который он тут же выжимает, «хотя знал, что потом распухнет втрое» (177). В этом контексте покрытое прыщами лицо Чернышевского может трактоваться как зеркальное отражение Федора, его двойник, возникающий в «зеркале души», направленном в горизонтальной плоскости. Этим может объясняться и совпадение первых слогов в фамилиях героев: *Чердынцев–Чернышевский* (НЕТЁНЫІ 2015: 466).

Преодоление солипсической замкнутости становится возможным через выход к другому Я – через любовь к Зине, чья фамилия (Мерц) в творческом сознании Федора соотносится с *мерцанием*, одним из основных качеств звезд: «полу-мерцанье в имени твоём» (176). Таким образом, Зина предстает как своего рода путеводная, «кормчая» звезда на творческом пути Федора.

Подводя итог нашему анализу, можно не без оснований утверждать, что семантическое многообразие мотива зеркала в художественном мире Набокова структурируется по принципу бинарной оппозиции, определяемой направленностью самого зеркала. Эта семантическая двойственность восходит к символистской традиции и перекликается, в частности, с поэзией Вячеслава Иванова, где зеркало, ориентированное горизонтально и обращенное к человеку («зеркала души»), приобретает негативную смысловую нагрузку, в то время как зеркало, направленное вертикально и обращенное к природе («зеркала природы»), символизирует устремленность к высшим сферам бытия и наделяется положительным смыслом.

Литература

- ДОЛИНИН 2004а = ДОЛИНИН А.А. «Двойное время» у Набокова: От «Дара» к «Лолите» // Истинная жизнь писателя Сирина. Санкт-Петербург: Академический проект, 2004. 294–330.
- ДОЛИНИН 2004б = ДОЛИНИН А.А. Набоков и Блок // Истинная жизнь писателя Сирина. Санкт-Петербург: Академический проект, 2004. 331–337.
- ДОЛИНИН 2019 = ДОЛИНИН А.А. Комментарий к роману Владимира Набокова «Дар». Москва: Новое издательство, 2019. <http://nabokov-lit.ru/nabokov/kritika/dolinin-dar/index.htm>
- ИВАНОВ 1910а = ИВАНОВ Вяч. Религиозное дело Владимира Соловьева. <http://ivanov.lit-info.ru/ivanov/kritika-ivanova/delo-soloveva.htm> (дата обращения: 2025.05.28.)
- ИВАНОВ 1910б = ИВАНОВ Вяч. Заветы символизма. <http://ivanov.lit-info.ru/ivanov/kritika-ivanova/zavety-simvolizma.htm> (дата обращения: 2025.05.28.)
- КЗ = ИВАНОВ Вяч. Кормчие звезды. <http://ivanov.lit-info.ru/ivanov/stihi/kormchie-zvezdy/index.htm> (дата обращения: 2025.05.28.)

- П = ИВАНОВ Вяч. Прозрачность. <http://ivanov.lit-info.ru/ivanov/stihi/prozrachnost/index.htm> (дата обращения: 2025.05.28.)
- МИНЦ-ОБАТНИН 1988 = МИНЦ З.Г. – ОБАТНИН Г.В. Символика зеркала в ранней поэзии Вяч. Иванова (сборники «Кормчие звезды» и «Прозрачность») // Зеркало. Семиотика зеркальности. Труды по знаковым системам. Вып. XXII. Тарту, 1988. 59–65.
- НАБОКОВ 1947 = НАБОКОВ В. Под знаком незаконнорожденных. <https://lib.ru/NABOKOW/bendsinister.txt> (дата обращения: 2025.05.28.)
- НАБОКОВ 1975 = НАБОКОВ В. Дар (2-е изд., испр.). Анн-Арбор: Ардис, 1975.
- НАБОКОВ 1989 = НАБОКОВ В.В. Избранные произведения. Москва: Советская Россия, 1989.
- ОБАТНИН 2000 = ОБАТНИН Г.В. Иванов-мистик (Оккультные мотивы в поэзии и прозе Вячеслава Иванова (1907–1919)) – Москва: Новое литературное обозрение, 2000.
- СЕНДЕРОВИЧ-ШВАРЦ 1999а = СЕНДЕРОВИЧ С., ШВАРЦ Е. «Поэт и чернь»: К рецепции Пушкина в Серебряном веке. *Russian Language Journal*, 1999. Vol. 53, No. 174/176. 329–356.
- СЕНДЕРОВИЧ-ШВАРЦ 1999б = СЕНДЕРОВИЧ С., ШВАРЦ Е. Закулисный гром: О замысле «Лолиты» и о Вячеславе Иванове // *Wiener Slawistischer Almanach*, 1999. No. 44. 23–47.
- ФРЭЗЕР 1983 = ФРЭЗЕР Д.Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. Москва: Политиздат, 1983.
- HETÉNYI 2015 = HETÉNYI Zs. Nabokov regényösvényein. Budapest: Kalligram, 2015.
- SZIGETHI 2017 = SZIGETHI A. Явственная красота и непроницаемая тайна. Сокровенные узоры непостижимого в повести «Защита Лужина» Владимира Набокова // *A szellem anyajegyei – Lermontovtól Ullickajáig*. Budapest: Protea Kulturális Egyesület, 2017. 96–108.

The Symbolism of the Mirror in the Lyric Poetry of Vyacheslav Ivanov and in Vladimir Nabokov's Novel *The Gift*. In Nabokov's work, the motif of the mirror functions as a stable and semantically rich image. At the same time, its core meanings, as we see it, are correlated with the categories of vertical and horizontal orientation and resonate with the early poetry of Vyacheslav Ivanov. The mirror placed in a horizontal plane and directed toward the human subject symbolizes the closed nature of subjective perception and generates an infinite series of doubles; the vertically oriented mirror, by contrast, is associated with the spiritual dimension of existence. This opposition first emerges in Nabokov's early poem *The Mirror*, and is further developed in the novel *The Gift*, where the mirror motif also becomes entwined with the theme of artistic creation.

Keywords: mirror, Nabokov, Vyach. Ivanov, creativity, double

НАТАЛИЯ НЯГОЛОВА
(Велико-Тырново, Болгария)

**Рим как исторический и фикциональный топос в повести
Андрея Гуляшки „Похищение Данаи“**

Аннотация. В статье представлены наблюдения над функционированием топоса «Рим» в романе А. Гуляшки «Похищение Данаи» (1978). Рассказ входит в цикл «Приключения Аввакума Захова», посвященный расследованиям болгарского сыщика и контрразведчика – персонажа, довольно редкого в литературе соцреализма. Топос Рима в произведении демонстрирует ряд особенностей, отклоняющихся от реальной географии города, которые связаны с определенными идеологическими посланиями, характерными для эстетики соцреализма. Прослеживается связь с топографией итальянских фильмов жанра «*poliziesco*», пользовавшихся особой популярностью в 1970-е годы как в Италии, так и на экранах стран бывшего социалистического лагеря.

Ключевые слова: детектив, соцреализм, топос, полицейский фильм, поэтика

В 1978 году опубликована очередная повесть Андрея Гуляшки „Похищение Данаи“ из цикла „Приключения Аввакума Захова“. В отличие от других повестей писателя о болгарском детективе, действие в этой повести развивается за пределами Болгарии, в итальянской столице. Сюжет строится на главном преступлении – краже из римской галереи „Боргезе“ картины „Похищение Данаи“ итальянского художника Возрождения Антонио да Корреджо.

Детективный и шпионский роман – редкий объект исследования болгарских литературоведов. Библиография по данной теме исчерпывается всего несколькими заглавиями: книгой Н. Аретова „Убийство по-болгарски. Штрихи к ненаписанной истории болгарской литературы о преступлениях“ („Убийство по български. Щрихи към ненаписаната история на българската литература за престъпления“, 2016), исследование М. Фаделя „Детективы, разведчики и холодная война: криминальная и шпионская литература в сравнительной перспективе“ („Детективи, разузнавачи, Студена война: криминалната и шпионската литература в сравнителна перспектива“, 2021) и несколько статей. Несмотря на ограниченный интерес со стороны литературоведов, детективно-шпионские произведения А. Гуляшки, Б. Райнова и П. Вежинова были переведены на ряд

европейских языков и пользуются большой популярностью у болгарских и зарубежных читателей (КУРТАШЕВА 2014: 9).

Невнимание исследователей к текстам детективной и шпионской литературы социалистической эпохи – явление не новое. Социалистическая критика проявляла к произведениям данного такое же равнодушие. В 1966 году проходила дискуссия о „значении криминальной литературы в обществе“, на которой выступления звучали „серо и безинтересно“ (ТРЕНДАФИЛОВ 2009: URL). Между тем появление болгарского криминального, детективного, шпионского романа в 60-е годы свидетельствует о трансформации параметров социалистической литературы.

Повесть „Похищение Данаи“ Гуляшки как и сам цикл об Аввакуме Захове актуализируют вопрос о влиянии жанров западноевропейского искусства на литературу соцреализма. В отличие от шпионского и детективного романа того времени, произведения о деятельности социалистической милиции можно рассматривать как идеологический продукт, прочно связанный с процессами в рамках соцреализма и не имеющий аналогов в западной литературе. Поэтому нам трудно согласиться с Н. Аретовым, который утверждает, что в 60-е и 70-е годы в болгарской литературе „о преступлениях“ (этим понятием автор обобщает все существующие произведения на шпионскую, детективную и криминальную темы того времени) происходит некоторая „стратификация“ текстов, и это разделение на две группы зависит „не от качеств текстов, а от амбиции и самооценки самого автора“ (АРЕТОВ 2007: 241). В первую группу попадают произведения Б. Райнова, А. Гуляшки и П. Вежинова, имеющие претензию на „высокую литературу“, а во вторую – „санкционированные нормой“ тексты Б. Несторова, И. Острикова, Х. Оливера, И. Ружа и др. (АРЕТОВ 2007: 242). Вряд ли только амбиции писателей обеспечили „элитарность“ произведений Райнова, Вежинова и Гуляшки. К этому привела, в первую очередь, ориентация авторов на западную жанровую традицию. Благодаря этому тексты воспринимаются читателями почти как часть этой традиции вопреки их идеологическому посланию.

Весь цикл повестей А. Гуляшки центрирован на ключевой фигуре сыщика Аввакума Захова. Археолог по профессии, он благодаря аналитическому уму занимается расследованием громких преступлений в разных странах Европы. Захов – средних лет, наделен невероятной эрудицией, владеет иностранными языками, имеет прочные связи в контрразведке. Образ во многом списан с Джеймса Бонда, но болгарский суперсыщик исповедует социалистические взгляды и работает на спецслужбы стран социалистического блока.¹ В Риме Захов оказывается в связи с работой над вторым томом своей „Истории“. Речь идет об археологических

¹ Хорошо известна история об интересе английского издательства к экранизации романа А. Гуляшки „007“, которая заканчивается ничем из-за экономических разногласий (Кръстева, Георгиева, Панова 2016: 189).

изысканиях. Захову более интересны самые южные части Италии: „Калабрия, Апулия, сицилийское побережье“. Но на несколько дней он задерживается в „вечном городе“ (ГУЛЯШКИ 1981: 375). Некоторые характеристики героя сближают его с персонажами „детективного типа“, хотя почти никто из болгарских литературоведов не обратил на это внимание. Помимо сходств (богатая интуиция, развитый интеллект, образованность и др.)², его профессиональная инаковость (археология) подчеркивает романтико-игровой характер персонажа.

Историческая и культурная аура Рима в повести Гуляшки тесно взаимодействует с современным топосом Рима 70-х годов XX века. В этом десятилетии итальянская столица и вся страна становятся сценой криминальных и террористических преступлений – результат экономического „чуда“ и обострения политической борьбы. 70-е входят в итальянскую историю как „свинцовое десятилетие“ из-за террора неофашистских и ультралевых группировок.

Отметим, что Италия как топос входит в болгарскую литературу двумя этапами. В период короткого болгарского романтизма второй половины XIX века в произведениях Константина Величкова и Ивана Вазова Италия представлена как колыбель цивилизации, „земной рай“, сочетающий классическое искусство и красоту природы. Та же модель рецепции Италии у Пенчо Славейкова, одного из первых болгарских модернистов. Для него Италия – страна богоборцев и великих талантов (например, в поэме „Микель Анджело“ из цикла философских поэм Славейкова). Исследовательница Бойка Илиева считает, что влияние итальянской литературы на болгарскую культуру реализовано еще в эпоху Болгарского Возрождения (ИЛИЕВА 2012), но о систематической рецепции итальянской культуры в болгарском контексте можно говорить лишь в 70-е годы XIX века (ИЛИЕВА 2019). Отношение болгарских авторов к Италии Б. Илиева обобщает следующим образом: „Несмотря на то, что они путешествуют по разным причинам, болгарские писатели демонстрируют близкое отношение к стране изящных искусств. Они разделяют восхищение к богатому культурному наследию и к природным красотам Италии. Предварительные ожидания путешественников связаны с пересечением культурной границы и с представлением о встрече с колыбелью Европейского Ренессанса“ (ИЛИЕВА 2016: 334).

Второй пик актуализации топоса Италии в болгарской культуре приходится на период после Второй мировой войны и связан, в первую очередь, с кинематографом. Болгарский зритель знакомится с фильмами неореалистов, показывающими иную Италию – разрушенную, обездоленную, криминальную и социально неоднородную. Киношедевры Витторио де

² Подробно характеристики детектива представлены в работе О.В. Федунинной и Н.Н. Кирилленко „Классический детектив и полицейский роман: к проблеме разграничения жанров“

Сики, Роберто Роселлини, Джузеппе де Сантиса показывают лицо побежденной и разорившейся Италии, которую фашистский режим Муссолини довел до полного краха в 40-е годы XX века. По словам Фабрицио Луперто, „во времена управления Муссолини в кино отсутствуют криминальные сюжеты, поскольку государство отрицало их существование. Был принят закон, запрещающий использование в подобных сюжетах граждан Италии“ (LUPERTI 2010: 9). Неореализм актуализирует криминальный сюжет. Появляются фильмы Альберто Латтуада „Бандит“ („Il bandito“, 1946) и „Без жалости“ („Senza pietà“, 1948), выходит картина „Томболо – черный рай“ („Tombolo paradiso nero“, 1959) режиссера Джорджо Ферони. В фильме Ферони прекрасная природа имения Томболо провинции Венето, с пиниями и озерами, превращается в убежище контрабандистов, проституток и бандитов после Второй мировой войны. Насколько итальянский неореализм становится актуальным течением в контексте социалистического блока, можно также понять из материалов Третьей международной конференции кинематографистов социалистических стран, которая прошла в ноябре 1960 года в Софии. Об эстетике течения и его влиянии на киноискусство социалистических стран идет речь в выступлениях С. Герасимова, М. Ромма, Л. Дакена, Дж. де Сантиса (ИЗКАЗВАНИЯ 1961: 18–43), хотя для соцреалистической эстетики критицизм неореалистов – критерий довольно шаткий. Болгарский режиссер Никола Корабов в связи с выходом своего фильма „Табак“ („Тютюн“, 1962) утверждает: „Мы спорим с философией, которая господствует даже в таких течениях как неореализм. Мы спорим со скептицизмом, с нежеланием увидеть и выбрать путь к выходу из противоречий в буржуазно-капиталистическом обществе, путь революционной борьбы“ (ПИСАТЕЛЯТ 1961: 60).

В повести Гуляшки, на первый взгляд, совмещаются эти два типа восприятия Италии: возвышенно-поэтическое, пришедшее из литературы романтизма, и радикально социальное – из кинематографа послевоенных десятилетий. Будучи археологом, Аввакум интересуется „первым Римом“. Он едет туда как в „колыбель“ европейского искусства, в пространство культуры и вечных шедевров прошлого. Но сталкивается с иным Римом, погруженным в атмосферу страха и неуверенности, охваченном эпидемией коррупции и политических убийств.

Сюжет повести Гуляшки строится на расследовании похищения картины да Корреджо и прочно связан с итальянскими политическими междоусобицами 70-х годов XX века. В произведении Рим не просто проявляет свою амбивалентную сущность, неоднократно презентованную в фильмах и литературе 50-х и 60-х годов XX века. У Гуляшки современный, циничный и губительный Рим делает попытки разрушить Рим классического искусства и вечных ценностей. Именно эту борьбу между „двумя Римами“ выражает акт похищения „Данаи“. Кража картины имеет злободневную, политическую цель – дискредитировать Пьетро

Фальконе, кандидата компартии на пост мэра столицы. Сюжет имеет документальную основу. В 1976 году на выборах на пост мэра Рима побеждает кандидат от компартии Джулио Карло Арган – историк искусства. На этом совпадения с сюжетом повести заканчиваются. Персонаж Фальконе показан как последовательный коммунист и авторитетный историк искусства, но его прототип Арган – бывший активный сотрудник режима Муссолини, который после Второй мировой войны кардинально меняет свои политические взгляды. Можно предположить, что фамилию кандидата на должность мэра Гуляшки заимствует у магистрата Джованни Фальконе, известного борца с Коза нострой, о бурной деятельности которого в 70-е годы уже достаточно часто писалось в болгарской прессе. СМИ социалистических стран активно отражает политические события в Италии того времени, изображая ее „жертвой“ капиталистического строя и подчеркивая активную политическую деятельность итальянской компартии.³

Риму как „вечному городу“ в повести Гуляшки уделено слишком мало места. Несколько знаковых топосов итальянской столицы – площадь Навона, фонтан Наяд, фонтан Тритона, холм Джаниколо, Виа дел Корсо... Все эти топосы подключены к криминальному сюжету, погружая читателя в атмосферу города, раздираемого политическими противоречиями.

Биографы Андрея Гуляшки нигде не отмечают, что он посещал Рим, и по произведению видно, что знание автором города довольно схематично. Весьма вероятно, что демоническое лицо топоса Гуляшки строит на основе популярного в 70-е годы итальянского кинематографа, который, благодаря своему социальному заряду, появляется на экранах за железным занавесом. Как видят Рим итальянские сценаристы и режиссеры после Второй мировой войны?

Свою демоническую суть „вечный город“ начинает проявлять еще в фильмах неореалистов – „Похитители велосипедов“ Витторио де Сикки и „Рим – 11 часов“ Джузеппе де Сантиса. В 60-е годы популярность получает так называемый „итальянский хоррор“, представленный творчеством режиссеров Марио Бавы и Дарио Ардженто. В нем воспроизводится одна и та же сюжетная ситуация – иностранный турист становится свидетелем преступления в Риме. В этих картинах итальянская столица дана в двойном освещении. Днем она переполнена туристами, рассматривающими достопримечательности, а ночью „как только солнце заходит, кишачий туристами Рим пустеет, а знаменитые улицы окутывает беспросветная

³ По этому поводу И.Г. Животовская пишет: „Так называемые «свинцовые годы» стали самыми освещаемым периодом в жизни Италии в советской прессе, а имя видного итальянского политика А. Моро, похищенного и впоследствии убитого террористами из «Красных бригад», может быть, самым известным именем после имени генерального секретаря ИКП П. Тольятти“ (ЖИВОТОВСКАЯ 2016: 122).

тьма. Зло начинает исходить от самого города, изменившегося до неузнаваемости“ (ФЕДОРОВ 2023: URL). В таком контексте органично появление в итальянском кинематографе новой тенденции, сочетающей политическую и криминальную проблематику в весьма зрелищной форме. Данный жанр получает наименование „poliziesco“ или „poliziotesco“ (полицейский фильм). Количество фильмов, принадлежащих данному жанру, с начала 60-х до 1983 года, когда заканчивается эпоха жестоких „свинцовых времен“ в Италии, исчисляется сотнями. Киновед Александр Федоров опубликовал в 2021 году список итальянских фильмов, которые находились в кинопрокате с 1947 до 1991 г. в СССР (ФЕДОРОВ 2021: URL). Из него видно, что советские зрители (а также зрители соцстран, в том числе и болгарские) смогли посмотреть довольно много картин в жанре „poliziesco“, поскольку они воспринимались как критика капиталистического образа жизни.

Важная особенность данного жанра связана с тем, что город становится основным топосом разворачивания криминального сюжета или, как пишут итальянские кинокритики Антонио Брускини и Антонио Тентори, „Город насилия“ (Città violenta) можно воспринять как общее заглавие для всех картин в жанре „полицейский фильм“ (BRUSCHINI, TENTORI 1998: 9). Об этом говорят и заглавия, и урбанистическая „киногеография“ сюжетов: „Roma violenta“, „Roma l'altra faccia della violenza“, „Milano violenta“, „Napoli violenta“⁴ и т. д.

Кинокритика указывает на фильм режиссера Стефано Ванцина „La polizia ringrazia“ 1972, вышедший в советский прокат под названием „Отдел исполнения наказаний“, как на очень важный для развития жанра полицейского фильма. Поскольку эта картина не была в кинопрокате соцстран, другие два фильма, на наш взгляд, повлияли сильнее на формирование представлений о городе насилия жителей Восточной Европы того времени – „Признание комиссара полиции прокурору Республики“ 1971, реж. Дамиано Дамиани. Советские и венгерские зрители увидели этот фильм в 1972 году (тогда же он был показан и в Болгарии). А картина „Следствие по делу гражданина вне всяких подозрений“ (Indagine su un cittadino al di sopra di ogni sospetto, Италия, 1969, реж. Элио Петри) вышла в советский прокат в 1974 году. Эти два фильма задают важные рамки для жанра и для формирования представлений о городе в итальянском кино 70-х. Хотя действие локализовано в маленьком городке Южной Италии, фильм Дамиани устанавливает прочную связь между криминальными сюжетами „свинцовых времен“ и будущим трендом в развитии жанра – поджанр фильмов о мафии. Во втором фильме фундаментальное место занимает излюбленная тема полицейских картин – коррумпированный

⁴ „Насильник Рим“ (в советском кинопрокате – „Жестокий Рим“), „Рим – другое лицо насилия“, „Насильник Милан“ (в советском прокате – „Жестокий Милан“), „Насильник Неаполь“ (в советском прокате – „Насилие в Неаполе“).

представитель закона. Главный герой картины не просто убийца и шеф политической полиции Рима, он персонаж без имени, которого остальные герои называют просто „dottore“, и эта безымянность говорит о пандемической деградации блюстителей закона. Фильм Элио Петри снят в Риме, и знаковые части города – Порта Маджоре и еврейский квартал – показаны чаще всего опосредованной оптикой – через стекло, через решетку ворот, превращаясь таким образом в семиотический декор разыгрывающейся драмы. Реальный Рим включен в игру между маской и сущностью, между мнимостью и подлинностью.

Без сомнения, Гуляшки наследует ряд характеристик городского пространства из итальянских полицейских фильмов 70-х. Тем более что в классическом детективном нарративе „интерьер и пейзаж не акцентируются“, а в полицейском, напротив, „обязательны признаки реального пейзажа, времени года, интерьера и т. д.“ (ФЕДУНИНА, КИРИЛЛЕНКО 2010: 19). Его герои живут в римских квартирах, которые имеют точные адреса: Via Cola di Rienzo № 170 (квартира Виктории Ченчи, у которой снимает комнату Аввакум), Via Pompeo Magno 17 (съемное мансардное помещение Ливио Перетти), Via Monseratto 71 (адрес Пьетро Фальконе), и эти герои посещают самые известные достопримечательности Рима. На самом деле эти точные адреса, которые в любом детективе подчеркивают достоверность происходящего или помогают зрителю идентифицироваться с героями, у Гуляшки не вполне достоверны. Например, на месте дома, в котором живет Ливио Перетти, еще с конца XVII века находится Миссионерский колледж. Также некоторые здания не соответствуют описанию Гуляшки.

Центром всех сюжетных цепочек становится галерея „Боргезе“ – важный топос Рима, сохраняющий в своих одиннадцати залах шедевры искусства античности, Возрождения и барокко. В художественном мире повести, однако, не актуализируются такие значения данного топоса, как „классика“, „вечные ценности“, „пространство изящного и культуры“. Галерея представлена как лабиринт – лестницы, подвалы, кабинеты, коридоры, и эта пространственная модель вполне соответствует фабульной модели расследования. Читателю предоставляется подробное описание интерьера кабинета директора Роберто Тоци или будки охранников, в то же самое время шедевры изобразительного искусства превращаются в повести в улики и доказательства. Многие помещения галереи используются не по назначению – Луиза Ченчи готовится к экзаменам в кабинете дяди – начальника охраны галереи, Чиветта спит на скамейке для посетителей, а директор завтракает в своем кабинете.

Политический экстремизм добрался и до этого обиталища муз и совершил дерзкое преступление – похищение одного из самых известных полотен галереи – „Данаю“ Корреджо. Основная цель похищения, которое в состоянии разгадать только Аввакум, – это дискредитация Пьетро Фальконе на выборах мэра Рима. Подобное преступление Гуляшки не мог

представить в социалистической Болгарии: в соцлагере все бережно относятся к искусству. Как говорила Екатерина Фурцева: «В Советском Союзе, в отличие от Запада – музеи не грабят» (КУР-КОРОЛЕВА, ШМИГЕЛЬТ-РИТИГ, ЗУБКОВА, АЙХВЕДЕ 2024). В этой связи можно рассмотреть в повести Гуляшки некоторые переклички с фильмом Анатолия Бобровского „Возвращение Святого Луки“ 1970 года, созданном на документальной основе (похищение картины Франса Хальса „Святой Лука“ из Пушкинского музея). Можно указать не только на конструктивную аналогию заглавий, но также на сложную фабульную игру с подлинником и копией картины молодого художника, который не замешан в преступлении. Такая же игра присутствует и в повести Гуляшки. Благодаря участию Аввакума в ней, преступники остаются ни с чем.

Агрессивное, пренебрежительное отношение к шедеврам прошлого у представителей капиталистического мира акцентировано в повести еще до расследования похищения. Аввакум преподает „урок“ американским морякам, которые плюют в фонтан ди Треви. По логике Гуляшки, грубое, циничное отношение к культурному наследию прошлого демонстрируют люди, находящиеся под влиянием империалистической идеологии, и поэтому итальянская полиция не справляется с расследованием похищения „Данаи“. Зато все положительные герои – итальянцы, симпатизирующие компартии или принадлежащие беднейшим слоям общества, и они помогают сыщику найти настоящих преступников.

В повести задействованы и несколько мифопоэтических оппозиций, которые часто применяются и в пространственной схеме итальянских полицейских фильмов, в том числе „верх – низ“. Все квартиры протагонистов находятся наверху или на верхних этажах здания, а свои преступные дела антагонисты совершают в подвалах или спускаясь по лестнице. Негативно коннотируются слишком „подвижные“, „неусидчивые“ персонажи – племянник Марио Чиветта, который часто меняет свое место проживания, определяется как „пропащий человек“. Главный антагонист – коррумпированный полицейский с неофашистскими убеждениями Чезаре Савели часто оказывается в чужих домах с недобрыми намерениями.

Поскольку в жанре „poliziesco“, как правило, речь идет о самоотверженной и неравной борьбе комиссара с преступным миром, действие обычно локализовано в периферийных районах города, на территориях криминалитета. Например, в фильме „Жестокий Рим“ режиссера Марино Джиролами задействованы целый ряд периферийных зон Рима: стена Аврелиана, район EUR, торговый центр Fiera di Roma, участок Восточной кольцевой дороги. При этом центр Рима показан опосредованно, через какой-нибудь барьер – окно комнаты или машины, железные ворота и т. д., о чем говорилось ранее. В повести Гуляшки все-таки представлена другая жанровая структура – детективная повесть, которая включает и политический сюжет. Основные действия происходят в историческом центре

столицы и в более аристократическом районе города Прати, расположенном на левом берегу Тибра. Оказывается, однако, что центр Рима также подвластен силам зла, и это зло опаснее, изобретательнее и более скрытно, так как имеет политическое происхождение.

О „картографии“ Запада в романах другого автора криминальной литературы – Богомила Райнова пишет в своем исследовании М. Фадель: „Город у Б. Райнова никогда не является туристической аттракцией. (...) Мой Париж не имеет ничего общего с тем путеводителем, в котором есть Эйфелева башня, Обелиск, Мадлена и все остальные достопримечательности“ (ФАДЕЛЬ 2021: 153). Так недвусмысленно сказано в романе „Господин Никто“. По мнению исследователя, Париж является фоном у Б. Райнова, и его ауру неповторимого города автор лишает исключительности.

Конструирование топоса Рима в повести „Похищение Данаи“ Гуляшки не несет „снижающую семантику“, как у западных городов в романах Райнова. Город становится частью стратегии другого типа. Изображение итальянской столицы у Гуляшки подчиняется двум особенностям: влиянию пространственной модели итальянских фильмов жанра „poliziesco“ в плане демонических и социальных проекций города и пространственной „централизации“ сюжета, которая связана с присутствием политической интриги, а также с влиянием набирающего популярность в те годы жанром политического детектива – „Профессия репортер“ (Микельанджело Антониони, 1971), „Жизнь и смерть Фердинанда Люса (Анатолий Бобровский, 1976) и др.

В повести Гуляшки знаковые части города не лишены своей исторической и культурной ауры, но подключены к схеме идеологических и социальных противостояний.

Через мнимую достоверность адресов и фикциональные адреса создается собственная „география“ повести, которая указывает на уникальность и значимость расследования, имитируя реальную географию Рима.

Несмотря на идеологический заряд, цикл Гуляшки – это шаг в сторону расширения рамок соцреалистической эстетики. Вместе с Богомилом Райновым и Павлом Вежиновым Андрей Гуляшки открывает „дверь“ болгарской литературы второй половины XX века к популярным жанрам, к западному образу жизни, который, хотя и представлен в искаженной, приблизительной форме, но все-таки преодолевает табу западной культуры и приподнимает тяжелый железный занавес.

Литература

- АРЕТОВ 2007 = АРЕТОВ Н. Убийство по български: штрихи към ненаписаната история на българската литература за престъпления. София, 2007.
- ГУЛЯШКИ 1981 = ГУЛЯШКИ А. Открадването на Даная // Гуляшки А. История с кучета. Последните приключения на Авакум Захов. София, 1981.
- ЖИВОТОВСКАЯ 2016 = ЖИВОТОВСКА И.Г. Особенности формирования образа Италии в России: история и современность // Актуальные проблемы Европы, 2016. №2. 106–135.
- ИЗКАЗВАНИЯ 1961 = Изказвания на Третата международна конференция на кинематографистите от социалистическите страни // Киноизкуство, 1961. №1. 18–43.
- ИЛИЕВА 2019 = ИЛИЕВА Б. Вдъхновението Италия: Литературни контексти 1878–1918. Благоевград, 2019.
- ИЛИЕВА 2012 = ИЛИЕВА Б. Италия в културата на Българското възраждане. Преводи и литературни влияния. Благоевград, 2012.
- ИЛИЕВА 2016 = ИЛИЕВА Б. Там, където птиците са по-леки. Преживелици и впечатления на български писатели в Италия // Светът е слово, словото е свят / The World is the Word and the Word is the World (Сборник с доклади от юбилейна национална конференция с международно участие, посветена на 25 години Филологически факултет). Благоевград, 2016. 326–335.
- КРЪСТЕВА, ГЕОРГИЕВА, ПАНОВА 2016 = КРЪСТЕВА Г., ГЕОРГИЕВА И., ПАНОВА М. Българският Джеймс Бонд или господин Никой – няколко криминални сюжета в българската литература (Литературен маршрут) // Български език и литература, 2016. 58 (№2), 187–200.
- КУР-КОРОЛЕВА, ШМИГЕЛТ-РИТИГ, ЗУБКОВА, АЙХВЕДЕ 2024 = КУР-КОРОЛЕВА К., ШМИГЕЛТ-РИТИГ, У., ЗУБКОВА Е., АЙХВЕДЕ В. Грабеж и спасение: российские музеи в годы Второй мировой войны // Артгид, 10. 04. 2024. <https://artguide.com/posts/2713> (дата обращения 31. 05. 2025)
- КУРТАШЕВА 2014 = КУРТАШЕВА Б. Българската (не)преводимост. Към литературния канон за износ на късния социализъм // Култура, 25 април 2014. Брой 16 (3030). 9.
- ПИСАТЕЛЯТ 1961 = Писателят Д. Димов и кинорежисьорът Н. Корабов за бъдещия филм по романа „Тютюн“ // Киноизкуство, 1961. №1. 56–62.
- ТРЕНДАФИЛОВ 2009 = ТРЕНДАФИЛОВ В. Соцкримът // Либерален преглед, 26. 10. 2009. <https://www.librev.com/index.php/arts/theory/720-2009-10-26-19-52-52> (Дата обращения 30. 05. 2025)
- ФАДЕЛ 2021 = ФАДЕЛ М. Детективи, разузнавачи, студена война. София, 2021.
- ФЕДОРОВ 2021= ФЕДОРОВ А. Италианские фильмы в советском кинопрокате (1947–1991): список // История кино. Дзен, 4 июля 2021. <https://dzen.ru/> (дата обращения 01. 12. 2024)
- ФЕДОРОВ 2023 = ФЕДОРОВ М. Все дороги ведут в Рим: Как изображали Италию в кино // Livejournal. <https://okkomovies.livejournal.com/> (дата обращения 02. 12. 2024)
- ФЕДУНИНА, КИРИЛЛЕНКО 2010 = ФЕДУНИНА О. В., КИРИЛЛЕНКО Н. Н. Классический детектив и полицейский роман: к проблеме разграничения жанров // Новый филологический вестник, 2010. 14 (3), 17–32. 26–31. DOI: [10.1111/j.1467-8322.2010.00753.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-8322.2010.00753.x)

BRUSCHINI, TENTORI 1998 = BRUSHINI A., TENTORI A. Città violenta. Il cinema poliziesco Italiano. Firenze, 1998.
LUPERTI 2010 = LUPERTI F. Cinema calibro 9. Guida al poliziotesco. Lecce, 2010.

Rome as a historical and fictional topos in Andrey Gulyashki's short novel *The Stealing of Danae*. The article presents observations on the functioning of the topos "Rome" in Andrey Gulyashki's short novel *The Stealing of Danae* (1978). The short novel is part of the cycle *The Adventures of Avakum Zahov*, which is dedicated to the investigations of a Bulgarian detective and counterintelligence officer – a quite rarely seen in socialist realism literature character. In the work the topos of Rome demonstrates a number of features that deviate from the real geography of the city as to correspond with certain ideological messages, which are typical for socialist realism aesthetics. The following text also traces the connection with the topography of Italian films of the "poliziesco" genre, which was very popular in the 1970s in Italy and in the countries of the former socialist bloc.

Keywords: detective, socialist realism, topos, police film, poetics

ДИАНА МАКСИМОВНА КОЛЕСНИК
(Гродно, Беларусь)

**Античные мифы в литературе рубежа XX–XXI вв.:
функции и варианты использования**

Аннотация: Для литературы XX–XXI вв. характерно интенсивное обращение к мифу. На смену неомифологизму XX в. приходит постмифологизм рубежа веков, который отмечен демифологизацией и ремифологизацией: античные сюжеты служат призмой для анализа проблем современности, а также используются для построения фантастических миров. Данные тенденции демонстрируются на примере романов русских и американских авторов (К. Булычев, В. Проталин; Р. Риордан, С. Коллинз, М. Миллер).

Ключевые слова: литература рубежа XX–XXI вв., античный миф, постмиф, демифологизация, ремифологизация, сюжет

Рассматривая литературный процесс в диахроническом аспекте, мы замечаем постоянное присутствие мифов в художественном творчестве и изменение принципов их восприятия и функционирования в тексте. Каждая эпоха использует миф, встраивая его в собственную систему мировоззренческих представлений. Для литературы XX–XXI вв. характерен как ретеллинг классических мифов, так и построение новых мифологических нарративов, что связано с индивидуально-творческим их переосмыслением.

Ориентация литературы XX в., прежде всего литературы модернизма, на древний миф и мифологические структуры мышления, появление многочисленных произведений, порожденных современным мифотворчеством, заставила критиков говорить и неомифологизме в литературе. Его философской базой стали работы М. Шелера, М. Хайдеггера, К. Ясперса, З. Фрейда и К.Г. Юнга.

По словам Л.В. Ярошенко, «миф оказался для писателей XX в. средством к тому, чтобы преодолеть “локальный” историзм и перейти к макроисторическим и даже метаисторическим масштабам, выйти за социально-исторические и пространственно-временные рамки ради выявления вечных моделей личного и общественного поведения» (ЯРОШЕНКО 2002: 42). Обращение к мифу в литературе модернизма отличается рефлексивный характер и интеллектуалистический, восходящий к идеям психоанализа, подход; совмещение исторической перспективы и исследования современности; игра (квази)мифологической и немифологи-

ческой точками зрения. Частью эстетики неомифологизма также является психологизм. Установка на изображение человека, противостоящего рутине, приводит к парадоксальному сочетанию условности и натуралистичности.

В литературе модернизма авторы по-разному конструируют неомиф: создают свою систему мифологем (Дж. Джойс, С. Беккет); воссоздают мифо-синкретические структуры мышления (Ф. Кафка, Х. Борхес); заимствуют из мифологии сюжеты и мотивы, создают стилизации и вариации на темы, задаваемые древними мифами (ЯРОШЕНКО 2002: 44).

Однако уже в середине XX века появляются признаки кризиса неомифологизма как целостного литературного феномена, отмеченного новаторскими подходами к осмыслению мира. Один из признаков – появление жанра фэнтези, который в значительной степени опирается на мифологию. Р. Говард, Ф. Лавкрафт, Дж. Толкин, позднее Н. Гейман, Дж. Роулинг в своих произведениях используют сюжеты и образы, в том числе античной мифологии, в качестве модели построения художественных вселенных. В статье «О волшебных историях» Дж. Р.Р. Толкин называет процесс придумывания «мира» фэнтези в виде классических мифологических вселенных, независимо от того, переосмысливают они миф или переносят его героев в другую эпоху, созданием «Вторичного Мира» (ТОЛКИН 2000: 191). Принципы использования мифа в фэнтези свидетельствуют о его «присвоении» массовой литературой и формировании постмифологического художественного сознания. Можно согласиться с О.В. Строевой, которая пишет, что «новый виток в развитии мифологизма приобрел характер постмифологического коллекционирования архетипов, стереотипов, разного рода клише и осколков из “Глобальной Библиотеки Культуры”». В этом смысле понятие “постмиф” отражает одновременно желание деконструировать прежние символы в современном контексте и “тоску” по метадискурсу, то есть универсализму мифологических систем прошлого» (СТРОЕВА 2020: 18). Следует уточнить, что, наряду с термином «постмиф», в современной гуманитаристике используется термин «пост-неомиф». Н.А. Табунова отмечает, что новая «неомифологическая эстетика» (пост-неомифологическая) допускает и поощряет многообразие смыслов, интерпретаций и точек зрения. Это становится возможным благодаря взаимодействию различных культурных традиций и исторических контекстов и сближает «неомифологическую эстетику» с плюралистической природой современного социума (ТАБУНОВА 2025). В обоих терминах (и их объяснении) акцентируется востребованность архаических мифологических структур в современной культуре как элементов, позволяющих конструировать новую Символическую Вселенную в ситуации тотальной деконструкции уходящей в прошлое культуры, их функцию универсального языка межкультурной коммуникации. Кроме того, для пост-неомифа характерна деконструкция традиции: отказываясь от неактуального содержания, пост-неомиф под-

черкивает и использует ключевые идеи мифов, создавая новые нарративы, используя явления современной культуры. Миф одновременно остается носителем коллективного опыта и становится пространством для взаимодействия устоявшихся и новых парадигм мышления.

Н.А. Табунова делает вывод, что неомифологический (пост-неомифологический) нарратив переносит архетипичный опыт в формат глубоко личного переживания, что позволяет вовлечь субъект в процесс самопознания благодаря восприятию устойчивых образов как отражение конфликтов и стремлений своего времени (ТАБУНОВА 2025).

Поскольку на рубеже XX–XXI вв. в результате массовизации культуры философская составляющая в литературе снижается, меняется характер отношений между мифом и литературой. Античный миф для современного писателя – призма восприятия и острашения современности.

Обращаясь к мифологическим сюжетам, авторы предлагают читателям игру в пространстве между культурными стереотипами и реальностью. Сам текст при этом приобретает двойную перспективу, предполагая внимание читателя к фабуле и игровому разворачиванию сюжета.

Можно, таким образом, выделить два основных подхода к работе с мифом в литературе рубежа XX–XXI веков:

1. Характерная для научной фантастики и фэнтези имитация мифологических сюжетов для построения условного фантастического мира;
2. Взаимоотражение мифа и современности.

Констатация изменения функций мифов в современной культуре, во-первых, побуждает использовать актуальный термин для обозначения мифологических сюжетов – из двух указанных выше мы считаем более предпочтительным термин «постмиф»; во-вторых, предполагает рассмотрение приемов их «встраивания» в художественный мир произведения на всех уровнях организации текста.

В данной статье будет рассмотрено функционирование античных мифов в литературе рубежа XX–XXI вв. на сюжетно-композиционном уровне текста. Этот уровень особенно значим в тех произведениях, где, как отмечает А.Ш. Мухамедвалиева, миф берется практически без изменений, а мифологические герои выступают в роли прототипов героев для построения автором сюжета (МУХАМЕДВАЛИЕВА 2020).

Такая авторская стратегия приводит как к обытовлению мифологических сюжетов и их героев, так и к возвышению и универсализации обычных людей. Сближение мифологического и романного сюжетов позволяет говорить об определенной демифологизации.

Методы работы авторов с мифом рассмотрим на примере романов, в сюжете которых используется миф о Тесее. А.А. Тахо-Годи характеризует Тесея как одного из почти бессмертных героев Аттики. Тесей одновременно сын человека (Эгея) и бога Посейдона. Его зачатие и рождение –

результат хитрой интерпретации пророчества. Согласно мифу, подросший Тесей забирает оставленные отцом сандалии и меч и отправляется в Афины, побеждая на своем пути разбойников: Перифета, Синиса, кроммионскую свинью, Скирона, Керкиона и Дамаста. А.А. Тахо-Годи отмечает, что сложный путь Тесея в Афины – вариация мифологического сюжета о поисках отца сыном. В Афинах Тесей сталкивается с Медеей, которая пытается его отравить. Эгей, однако, узнает оставленный сыну меч и предотвращает попытку убийства. Следующее серьезное испытание в истории Тесея – путешествие на Крит и убийство Минотавра. Там он заручается помощью дочери Миноса Ариадны, которая покидает Крит вместе с Тесеем. Ариадна остается на острове Наксос, где ее находит влюбленный Дионис, а огорченный Тесей возвращается в Афины под черными парусами, что приводит к самоубийству его отца. Среди более поздних событий в жизни Тесея война с амазонками, свадьба на одной из них, участие в подвигах Геракла. Вместе с Перифоем он крадет Елену и пытается похитить Персефону. Этот поступок превращает Тесея в дерзкого героя. Спасенный из Аида Гераклом, Тесей вынужден отправиться в изгнание на остров Скирос. Там он погибает, сброшенный со скалы царем Ликомедом (ТАХО-ГОДИ 2000: 502–504).

А.А. Тахо-Годи отмечает, что античная традиция говорит о правлении Тесея как о периоде объединения Аттики. При нем происходит первое социальное деление граждан. Мятежные поступки Тесея происходят в зрелом пятидесятилетнем возрасте. А.А. Тахо-Годи подчеркивает, что «образ Тесея – сложный мифологический комплекс, включающий в себя рудименты периода ранней классики (происхождение Тесея от Посейдона), черты зрелой классики (подвиги Тесея) и выход за пределы строгого мифологизма и постепенное вхождение в систему полисной идеологии, когда государственная деятельность Тесея получает полуисторическое и символическое истолкование» (ТАХО-ГОДИ 200: 504).

Среди других мифов, которые переплетаются с историей Тесея, миф о Медее, приключения Геракла, свадьба Фетиды и Пелея. Соответствующие фрагменты из жизни данных персонажей, используются авторами рассматриваемых нами произведений.

Р. Грейвс отмечает, что античность является культурным основанием для Запада (ГРЕЙВС 1992), однако античные сюжеты находят свою реализацию и в творчестве ряда российских авторов.

В данной статье мы рассмотрим функционирование мифа о Тесее в романе В. Проталина «Лабиринт, или Сказание о Тезее» (ПРОТАЛИН 1992) и научно-фантастическом романе К. Булычева «Покушение на Тесея» (БУЛЫЧЕВ 1994). Обращение к этим текстам обусловлено тем, что, работая с одним и тем же мифом, авторы преследуют разные цели и используют разные приемы: В. Проталин отправляется в Древнюю Грецию, чтобы посредством мифа переосмыслить процессы, происходящие в современном обществе, а К. Булычев воссоздает древнегреческий сеттинг с по-

мощью виртуальной реальности. В сравнительном аспекте в статье также представлены романы зарубежных авторов.

В «Покушении на Тесея» К. Булычев использует элементы детектива: читатели следуют за агентом ИнтерГПола Корой Орват, которая отправляется в виртуальное путешествие в древнюю Грецию, чтобы спасти наследника планеты Рагозы. Молодой принц Густав проживает в ВР-круизе судьбу Тесея. Полученные знания позже пригодятся юноше в борьбе за право управлять своим королевством.

История Густава-Тесея, по большей части, совпадает с историей мифологического Тесея, однако поскольку в круиз с ним отправляется агент ИнтерГПола и стремящиеся его убить соотечественники, роль и степень вовлеченности персонажей в события у Кира Булычева меняется. Потенциальные убийцы предстают в образе героев мифа, поэтому Булычев, что характерно для массового писателя, сообщает подробности их судеб, приобщая читателей к античной мифологии, которая сегодня находится на периферии культурного кругозора (например, подробно рассказывает о судьбе Медеи: ее роли в краже Ясоном золотого руна, браке с Ясоном, способе мести за убийство отца Ясона, судьбе волшебницы после встречи с Тесеем).

Следуя задаче создать динамичный сюжет, Булычев «выпрямляет» сюжет мифа о Тесее, усиливая сюжетную функцию других персонажей, контаминирует основной миф с другими мифами. Так, акцентируется роль Кору в том, чтобы Тесей был узнан: она старается помочь ему сохранить свой меч и сандалии, играет важную роль во время праздничного пира: Тесей передает Коре меч, который та возвращает в тот момент, когда Тесей собирается выпить отравленное Медеей вино. Это движение привлекает внимание Эгея, который узнает сына. Медея все же пытается отравить Тесея, однако Кора опрокидывает столик и выбивает кубок из рук волшебницы. После неудавшейся попытки Медея покидает ВР-круиз, однако позже появляется в жизни виртуального Тесея, в отличие от его мифологического прототипа. Место Медеи в круизе занимает бывшая возлюбленная Густава Кларисса.

Кора выполняет роль одной из «жертв» Минотавра, когда приходит время отправить дань на Крит. К. Булычев также называет имена двух традиционно безымянных участников похода – капитана Феака и кормчего Навсифоя, – которые играют важную роль в истории. Враги Густава продолжают попытки избавиться от принца, так в круизе появляется его тетя, герцогиня Рагоза, скрывающаяся под обликом Ариадны.

Ариадна принимает решительные действия на обратном пути в Афины, на острове Наксос. Она подговаривает Навсифоя убить Тесея. Оружием служит принесенный ею патрон с дистанционным управлением, взрыв которого должен обрушить на спящего Тесея часть скалы. Кора находит Тесея и советует ему выйти из пещеры и позже спасает его сама. Ариадна

рассказывает спутникам о смерти Тесея, однако тот «воскресает» и раскрывает правду. Тесей оставляет Ариадну на острове, но забывает переменить парус, что приводит к смерти Эгея.

О последующих событиях в жизни Тесея упоминается через воспоминания героев. Став героем, Густав учится управлять государством и находить мирные решения конфликтов. В свою очередь Кора сообщает о войне с амазонками.

Изменяется в романе и сюжет о похищении Елены, организованной по инициативе Пейрифоя (заклятого врага Густава Кларенса). Пытаясь остановить очередную опасность, Кора обращается за помощью к кентаврам Фолу и Хирону, а также моряку Феаку. В отличие от традиционной версии мифа, у Булычева похищение так и не состоялось. Основной аргумент, останавливающий Тесея, – почти детский возраст Елены.

Когда каждый из убийц проваливает свою попытку, они объединяются под предводительством Ликомеда, царя Скироса. Его облик использует предсказавший смерть Густава Оракул. Они похищают Кору, и желающий спасти ее Тесей попадает в ловушку. Злодеи планируют избавиться от Густава, используя изобретенные Дедалом бронзовые шипы. Изобретатель же и спасает Тесея: рассказывает Коре о плане Ликомеда и подхватывая Тесея, когда тот падает со скалы. Булычев гиперболизирует роль Дедала в истории: на своем теплоходе он лично прибывает в Афины за долгом Эгея, Тесей и его спутники видят, как Дедал бежит с Крита, и принимают участие в похоронах Икара (согласно мифу, Дедал хоронит юношу сам). Спасением Густава завершает ВР-круиз.

Таким образом, миф о Тесее в романе К. Булычева на сюжетно-композиционном уровне текста трансформируется по законам массовой литературы: в соответствии со вкусами читателя автор вводит элементы детективного и авантюрного повествования, частично мелодрамы; объединяет сюжет основного мифа с другими мифами. В результате возникает условный мир, в котором имена мифологических героев являются знаками, отсылающими к мифу, но редуцирующими его. Позднее аналогичную технику доведет до логического завершения В. Пелевин в романе «Путешествие в Элевсин», где мифологические образы и сюжеты полностью лишатся своего содержания.

«Лабиринт, или Сказание о Тезее» В. Проталина фокусируется, по большей части, на мирной жизни Тезея-политика. Написанный после распада СССР, роман уделяет внимание вопросам демократии, объединения разных регионов, роли и судьбы женщины, строительства и обновления социальной и общественной сфер, технических изменений, миграции, в том числе трудовой.

В «Лабиринте» бытовые вопросы и проблемы, с которыми сталкиваются как боги, так и смертные, показаны как неотъемлемая часть жизни героя античного мифа.

Тезей развивает идею «народовластия» и распространения его на территорию всей Аттики, вместе с соратниками думает над тем, что позже станет известно как «демократия», «голосование» и «полития». Среди других начинаний Тезея строительство храма Диониса, перестройка ремесленного района (Керамикос), заморские поселения выходцев из Афин, развитие искусства и науки, равенство народов перед законом, проблема отъезда греков на заработки в крупные города и возвращения домой на праздники.

Сюжет мифа используется Проталиным для прозрачных намеков на современность.

Так, одной из центральных в романе становится тема феминизма, актуальная для России 90-х годов: богини обсуждают вопрос главенства, соглашаясь, что все было создано женским началом, а мужчины (божественные и смертные) все испортили, присвоив себе достижения и открытия. Дионис произносит фразу «давайте лучше про женщин», после чего все беседы соскальзывают на эту тему. Споры о месте женщины тоже ведутся с использованием мифологических сюжетов: героической истории убийства Гераклом Немейского льва противопоставляется история Поликарпа и Лаодики.

Актуализируя мифы, Проталин отходит от канонических версий. Так, феминистская версия истории просматривается в изложении путешествия Геракла и Тезея к амазонкам. В романе земля амазонок встречает путников негостеприимно. Переговоры Тезея с амазонками, а также обаяние Геракла приводят к тому, что воительницы приглашают греков в свой дворец, угощают и танцуют для них. Героев не устраивают сильные и независимые женщины, как современным мужчинам не нравятся независимые амазонки-феминистки. Геракл побеждает в честном бою царицу амазонок Ипполиту, и та передает героям копию своего пояса, ограничивающего способность любить. Позже настоящий пояс героям передает Антиопа. Несмотря на вмешательство Геры, которая недовольна готовностью Геракла угождать амазонкам, героям Проталина удается избежать кровопролития, характерного для классической версии мифа. Рассказывая о взаимодействии амазонок и греков, автор замечает, что мужчины никогда не бывают достаточно зрячими, чтобы видеть то, на что женщины пытаются обратить их внимание.

Проталин также по-своему интерпретирует отношения и родство Зевса и Геры, представляя их близнецами, и Кронос, таким образом, проглатывает не камень, а Геру, которую ему приносит его мать Гея, а не супруга Рея; данная версия не упоминается в мифах.

Следуя актуальным для постперестроечной России идеям феминизма, Проталин дает мифологическим женщинам больше свободы, чем принято в мифологии: Фетида сама влюбляется в Пелея, а не бежит от пророчества, Гера борется с влюбленностью в Геракла, устраивая тому все более жестокие испытания, Зевс же вновь испытывает чувство к Леде.

Совсем как простые смертные, Гера и Зевс любят своих врагов и возвращаются в объятия тех, с кем когда-то были счастливы. Ставшая женой Диониса Ариадна беременна ребенком Тезея, а ее супруг находится в неведении по поводу отцовства мальчика – еще одна ситуация человеческой судьбы в жизни бога.

Свадьба Фетиды – одна из самых значимых сюжетных линий в романе. Боги приглашают гостей, совсем как люди споря о том, кого из смертных позвать. Данное торжество – пример того, какие последствия могут быть у неопределенного желания: Гера советует богине раздора Эриде выкинуть какую-нибудь из своих штучек, и та преподносит в подарок новобрачным печально известное яблоко раздора. Так, по версии Проталина, неопределенное желание Геры обернулось кровопролитной войной. Зевс демонстрирует характерную для людей привычку откладывать все на потом, когда перекладывает принятие решения и его последствия на восьмилетнего Париса. Читателю предлагается своего рода игра в разгадывание скрытых аллюзий.

Свадебное празднование позволяет то, что не позволено в другие дни – прямое общение между богами и людьми, – в этом можно усмотреть намек на бытовое решение проблемы демократизации жизни в стране после распада СССР. Боги, правда, чувствуют, что однажды этой свободе придет конец, что тоже можно квалифицировать как авторский прогноз судьбы демократии в России.

Интересна авторская интерпретация сюжета взросления вечно юного Эрота и его любви к Психее: Эрот хочет пробудить человеческие души, чтобы они ощутили себя частью великой силы, пробудили в себе способность чувствовать. Можно предположить, что автор, оценивая результаты демократизации, понимает, что, хотя люди уже установили порядок, распределив недавних богов по сферам влияния, самих себя они познают еще не скоро, кроме того, даже если эти изменения и социальные процессы не кажутся опасными, отрицать их не стоит.

Читательская активность по разгадыванию намеков стимулируется с помощью деталей: в условном мире романа появляются вошедшие в 90-е годы в широкое употребление мобильные телефоны; за жизнью смертных боги наблюдают с помощью появляющихся на стене подвижных картинок, а также портативного устройства, которое Эрот использует для игр.

Затрагивает автор и проблемы геополитики: устами пророчицы Герофилы Проталин говорит о масштабном противостоянии Востока и Запада, которое разразится из-за Елены и которое, как замечают герои, никогда не закончится. Завершившаяся за три года до выхода книги холодная война могла бы означать ошибочность данного пророчества, однако спустя три десятилетия после выхода книги мы знаем, что автор, высказав свое видение устами Герофилы, оказался прав. Начав однажды троянскую войну, люди так никогда и не перестали воевать.

Подводя итог, можно сказать, что использование сюжета о Тесее для намеков на современность тоже приводит к редукции семантики мифа и переосмыслению сюжетов в качестве своего рода парадигмы восприятия актуальных событий через историю культуры.

Аналогичные тенденции осмысления мифологических сюжетов характерны для таких американских авторов, как Рик Риордан, Сьюзен Коллинз и Мадлен Миллер.

Р. Риордан создает авторскую вселенную, вплетая в романы мифологические сюжеты в качестве композиционной схемы. При этом события в его фэнтезийных романах происходят в современном мире, в котором, однако, есть полубоги, сражающиеся с монстрами.

Так, в «Перси Джексоне и Похитителе Молний» (первый роман во вселенной) герои сражаются с Прокрустом. Тот работает в магазине «Дворец Водяных Кроватей Крусти», и главный герой просит Прокруста показать особенности товара, заманивая того в ловушку (RIORDAN 2005). Путешествие за золотым руном лежит в основе второго романа цикла – «Перси Джексон и Море Чудовищ», но герои отправляются за руном из-за его целебных свойств, а само оно находится на острове Полифема. Два Колхидских быка, которых победил Ясон, нападают на Лагерь для полубогов в этом же романе (RIORDAN 2006). История Дедала использована в сюжете романа «Перси Джексон и Лабиринт Смерти» (четвёртая часть). Появляется у Риордана и нить Ариадны, однако в «Лабиринте Смерти» ключевую роль играет не клубок, а то, что проводником полубогов становится смертная девушка (RIORDAN 2008). В заключительном романе цикла – «Перси Джексон и Последнее Пророчество» – появляется убитая Тесеем Клазмонийская (Кроммионская) свинья. В цикле Зевс также запрещает богам общаться со своими детьми, поскольку, уделяя им время, боги забывали о своих обязанностях (RIORDAN 2009).

В цикле Риордана «Герои Олимпа» герои также встречаются со знакомыми Тесея. Медея появляется в «Потерянном герое» (первая часть), где у нее свой магазин М. Волшебница пытается убить полубогов. Она также огорчена тем, что одного из героев зовут Джейсон (английский вариант имени Ясон) (РИОРДАН 2011). В «Доме Аида» (четвертый роман) полубоги встречают Скирона на побережье Хорватии (РИОРДАН 2014).

В романе «Горящий Лабиринт» (третий цикл автора) появляется Медея и Герофила. Предсказания Герофилы звучат как вопросы кроссворда, а сама она в плену внутри Лабиринта. Ставший смертным Аполлон и полубоги сражаются с Медеей, помогающей римскому императору Калигуле, который хочет завладеть божественной силой Аполлона (РИОРДАН 2019).

Анализ использования мифологических сюжетов в романах Р. Риордана позволяет сделать вывод, что писатель создает свою Вселенную по

образцу античной мифологии, поскольку система мифов давала представление о системе мироздания, но моделирует Вселенную по принципам компьютерной игры.

С. Коллинз включает миф о Тесее и Минотавре в научно-фантастическую антиутопию «Голодные игры»: дистрикты в качестве жертвы отправляют юношу и девушку в столицу, где они должны биться за свою жизнь на арене (КОЛЛИНЗ 2010).

Изданный в 2011 году роман М. Миллер «Песнь Ахилла» (МИЛЛЕР 2019) покрывает период с детства Ахилла (сына Пелея и Фетиды) до его смерти; со сватовства героев Греции к Елене до падения Трои. Повествование ведется от лица Патрокла, друга и возлюбленного Ахилла. Персонажи М. Миллер – не великие герои, а познающие жизнь юноши, которые умеют сопереживать и ненавидеть. Автор стремится написать историю о Патрокле и его роли в жизни Ахилла, в результате из второстепенного героя Троянской войны Патрокл становится главным героем своей истории, а впоследствии вносит значительный вклад в победу греков. Миллер переосмысливает античную концепцию истории: Фетида в романе играет большую роль в жизни Ахилла, его успехах под Троей, однако сам герой – всего лишь человек. Миллер не упоминает о неуязвимости полубога («Ахиллесова пята»), погибает Ахилл от раны в сердце. Переосмысливая миф, Миллер опирается на свидетельства Платона и Эсхила, но использует их, чтобы акцентировать романтическую связь юношей, откликаясь тем самым на актуальные для западного мира проблемы ЛГБТК сообщества в XXI в. Именно современные проблемы, среди которых насильственные браки и насилие в целом, особенно во время военных действий, судьба военнопленных, в частности женщин, оказываются в центре внимания писателя.

Таким образом, анализ произведений русских и американских писателей рубежа XX–XXI вв. выявляет общие тенденции в интерпретации античных мифов, которые свидетельствуют, с одной стороны, о процессе демифологизации, с другой стороны, их вторичной ремифологизации. Античный миф в современном мире функционирует как постмиф. Сходны способы использования мифов: создание фантастических вселенных (К. Булычев, Р. Риордан, С. Коллинз) и рассмотрение современности через призму античности (В. Проталин, М. Миллер), что обусловлено массовизацией искусства, а также переходным характером времени, когда происходит компрессия уходящей в прошлое культуры и новое открытие реальности. Сопоставительный аспект иллюстрирует универсальность мифологических сюжетов для построения сюжетных схем и осмысления изменяющегося мира в качестве «готового слова» культуры.

Литература

- ЯРОШЕНКО 2002 = ЯРОШЕНКО Л.В. Неомифологизм в литературе XX века: Учеб.-метод. пособие. Гродно, 2002.
- ТОЛКИН 2000 = ТОЛКИН Дж. Р.Р. О волшебных историях // Толкин Дж. Р.Р. Сильмариллион. Сборник. (Пер. с англ.). Москва, 2000.
- СТРОЕВА 2020 = СТРОЕВА О.В. Неомифологизм и концептуализм в визуальной культуре : От модернизма до метамодернизма // Наука и телевидение, 2020 № 16.1. 11–29. DOI: [10.30628/1994-9529-2020-16.1-11-29](https://doi.org/10.30628/1994-9529-2020-16.1-11-29)
- ТАБУНОВА 2025 = ТАБУНОВА Н.А. От древности к современности: неомифологическая перспектива в современном искусстве // Искусство Евразии, 2025 № 1 (36). 178–195. DOI: [10.46748/ARTEURAS.2025.01.011](https://doi.org/10.46748/ARTEURAS.2025.01.011)
- МУХАМЕДВАЛИЕВА 2020 = МУХАМЕДВАЛИЕВА А.Ш. Миф как основа сюжета современной художественной прозы // Science Time, 2020. № 1 (73). 13–16.
- ТАХО-ГОДИ 2000 = ТАХО-ГОДИ В.А. Тесей // Токарев С.А. (гл. ред.) Мифы народов мира. Энциклопедия в 2 томах. Том 2. Москва, 2000. 502–504.
- ГРЕЙВС 1992 = Грейвс Р. Мифы Древней Греции. Москва, 1992.
- ПРОТАЛИН 1992 = ПРОТАЛИН В. Лабиринт, или Сказание о Тезее (с двумя венками сонетов). Москва, 1992.
- БУЛЫЧЕВ 1994 = БУЛЫЧЕВ К. Покушение на Тесея. Москва, 1994.
- РИОРДАН 2011 = РИОРДАН Р. Пропавший герой. Москва, 2011.
- РИОРДАН 2014 = РИОРДАН Р. Герои Олимпа. Книга 4. Дом Аида. Москва, 2014.
- РИОРДАН 2019 = РИОРДАН Р. Испытания Аполлона. Горящий Лабиринт. Москва, 2019.
- КОЛЛИНЗ 2010 = КОЛЛИНЗ С. Голодные игры. Москва, 2010.
- МИЛЛЕР 2019 = МИЛЛЕР М. Песнь Ахилла. Москва, 2019.
- RIORDAN 2005 = RIORDAN R. The Lightning Thief. New York, 2005.
- RIORDAN 2006 = RIORDAN R. The Sea of Monsters. New York, 2006.
- RIORDAN 2008 = RIORDAN R. The Battle of the Labyrinth. New York, 2008.
- RIORDAN 2009 = RIORDAN R. The Last Olympian. New York, 2009.

Ancient myths in literature at the turn of the XX–XXI centuries: functions and ways of usage. Literature of the XX–XXI cc. is highly characterized by the turn to mythology. Neomythology of the XXth c. is followed by the post-mythology of the turn of the centuries, which is marked by demythologization and remythologization: antic plots serve as a prism for the analysis of modern problems and are used to create fantastic worlds. This tendency are demonstrated on the basis of novels by Russian and American writers (K. Bulychev, V. Protalin; R. Riordan, S. Collins, M. Miller).

Keywords: literature of the turn of XX–XXI cc., antic myth, post-myth, demythologization, remythologization, plot

KATJA BAKIJA – MARIJA KONSUO KUZMANIĆ
(Dubrovnik, Hrvatska)

**Opus Marina Držića u kontekstu književnog turizma
(mogućnosti razvijanja književnog turizma
na primjeru recepcije Marina Držića)¹**

Sažetak: U radu se nastoje ispitati mogućnosti književnog turizma na primjeru recepcije djela Marina Držića, velikog hrvatskog komediografa koji je zadužio hrvatsku i europsku književnost svojim djelima sa suvremenim i danas aktualnim porukama. Njegova zagonetna i živopisna biografija uvijek iznova intrigira čitatelje i redatelje i poziva na nove interpretacije. Književni turizam smatra se dijelom kulturnog turizma i odnosi se na posjete mjestima i/ili događajima vezanima uz pojedine pisce i njihova djela. U radu se analizira postojeće stanje te kritički propituje Držića u spektru književnog turizma prema teorijskim odrednicama. Ujedno se ovim istraživanjem nastoje ponuditi nove ideje u književnom turizmu na primjeru poznavanja i interpretiranja života i djela dubrovačkog, hrvatskog i europskog komediografa Marina Držića.

Ključne riječi: Marin Držić, hrvatska književnost, kulturna baština, književni turizam, Dubrovnik

Uvodne crtice o Marinu Držiću

Marin Držić (1508. – 1567.) jedan je od najznačajnijih dubrovačkih i hrvatskih književnika, pisac pastoralâ, komedija i jedne tragedije, a njegov opus krase sam vrh europske renesansne književnosti. Autor je slojevitâ ljudske komedije, slikar naravi i duše čovjeka, majstor smijeha i veliki umjetnik života. Rođen kao pučanin u Dubrovniku, a umro u tajanstvenim i do danas nerazjašnjenim okolnostima u Veneciji po čemu je pisac s najzagonetnijom i najtajnovitijom biografijom u povijesti hrvatske književnosti.

Ovaj veliki majstor komedije napisao je plautovske komedije *Pjerin*, *Skup i Arkulin*, komedije *Novela od Stanca*, *Tripče de Utočce*, *Džuho Krpeta*, *Venera i Adon*, *Grižula (Plakir)* te danas najpoznatiju i najprevođeniju komediju *Dundo Maroje*, ali i do danas nepronađenu i izgubljenâ komediju *Pomet*; eklogu *Tirena*, kao i već spomenutu jedinu tragediju *Hekuba* koja nije Držićeva originalno djelo, nastala prema je Euripidovu predlošku. *Hekuba* je i njegovo posljednje izvedeno djelo nakon što je dvaput bila zabranjivana. Pred sam kraj života 1566. godine u Firenzi napisao je urotnička pisma toskanskom vladaru i vojvodi Cosimu I de Medici i njegovu sinu Francescu.

¹ Pregledni rad

Hekuba kojom su se bavili mnogi europski pisci poslužila je Držiću da nakon Negromanta Dugog nosa ponovo progovori i obrati se Dubrovniku svog vremena. Posljednji put je to učinio posredno preko urotničkih pisama – pokazao je svojim književnim opusom pohlepu za zlatom koja je povezana sa zločinom, ukazao na nerazum *ljudi nahvao*, na oholost i neznanje kao izvor zla. (BAKIJA 2019:129) Monolog o nepostojanosti i relativnosti ovozemaljske slave i moći poruka je i opomena nama da u današnjem surovom vremenu protuslovlja i okrutnosti, vremenu stalnih ideoloških kriza i sukoba ne zaboravimo na svoju ljudskost jer:

*Ima se misliti er svaka slava i moć
pod suncem na sviti na manje ima doć;
Hekuba ,2. Čin 1. Prizor*

Kroz prologe svojih dramskih djela i cjelokupnim svojim opusom Vidra je komunicirao s Dubrovnikom njegova vremena. Skriven iza maske čarobnjaštva kroz usta Dugog Nosa u komediji o razmetnom sinu *Dundo Maroje* ili u *Skupu*, komediji o škrtosti i zlatu koje kvari ljude, sklonjen u Njarnjas grad u kojem je *svaka liberta*, Dubrovčanima, a posebice dubrovačkim vlastodršcima, poručivao je što misli o njima (više u BAKIJA 2019: 123).

Svoj ljuveni diskurs prikazao je u malom petrarkističkom kanconijeru *Pjesni ljuvene* (jedino za Držićeva života objavljeno djelo). Grad i ljude renesansnog Dubrovnika ugradio je u svoj raznorodni i bogat opus, postali su dio teatra u kojem se zrcalio onodobni, ali i današnji i sjevremeni Dubrovnik. U središtu Držićevog opusa uvijek je čovjek i njegova ljudskost. U njegovim djelima ocrta se vječna usmjerenost na malog čovjeka i njegovu sudbinu, stoga je prostor pozornice određivao u odnosu na zbilju, a komedije koje je pisao i koje su izvodile amaterske družine *nazbilj su se arecitavale u Gradu*.

Književni turizam

*Tko doma ne sidi i ne haje truda,
po svijetu taj vidi i nauči svih čuda.
(Marin Držić, Tirena)*

Oduvijek je kod ljudi postojala želja za putovanjima i otkrivanjem novih i nepoznatih krajeva, upoznavanjem novih kultura te proširivanjem vidika, što je rezultiralo pojavom turizma čiji je ključni pokretač čovjek-putnik, odnosno turist. Ta želja za otkirvanjem novih vidika u suvremenom svijetu još je izraženija. Turizam je kompleks djelatnosti koje zadovoljavaju potrebe turista za vrijeme njihova putovanja i privremenog boravka u turističkom mjestu i objektu, a njegov razvoj ima pozitivan odraz na cjelokupan društveno-ekonomski život turističkog odredišta (RADIŠIĆ 1986.) Razlikujemo više vrsta turizma, ovisno o karakteristikama i motivacijama turista za određeno putovanje. U ovom radu osvrnut ćemo se na kulturni turizam, a kojemu pripada

i književni turizam – grana turizma koja ne ovisi o sezonskom turizmu, premda mu može biti nadopuna, a može i koegzistirati s ostalim granama turizma.

Turizam i kultura su međusobno povezani te utječu jedan na drugog. Kulturna politika predstavlja institucijski okvir koji nastoji stvarati jasne upute za djelovanje u kulturi te se „ostvaruje u sistematskim, regulatornim smjernicama, koje se primjenjuju na cjelokupni kulturni sektor kako bi svi akteri unutar sektora mogli ostvariti ciljeve svojih kulturnih djelatnosti. Iako je idealni okvir stvaranja i implementacije kulturne politike kreativan i holističan, kulturna politika zadržava jasne birokratske konture.“ (ŽUVELA 2017: 3) Stoga za što bolje prezentiranje kulturne ponude određene sredine treba uzeti u obzir i jasne smjernice kulturne politike čija je uloga u oblikovanju i kreiranju kulturne ponude u turističkoj kulturnoj sredini neizbježna.

Magadán Díaz i Rivas García u knjizi *Turismo literario* (2011: 25) navode da je književnost oblik turizma, objektivno putovanje kroz stvarna mjesta. Za njih je čitanje putovanje maštom. Navode da su u književnom turizmu važnija značenja povezana s mjestima nego sama mjesta, bilo kroz stvarne događaje ili one opisane na stranicama knjige. Tijekom čitanja opis krajolika, kafića ili grada može kod čitatelja probuditi želju da na putovanju provjeri koliko stvarnost odgovara književnom opisu.

Kulturni turizam je nadpojam koji u literaturi još uvijek nije precizno i jednoznačno definiran. Riječ je o pojmu koji „uključuje mnoge aspekte života i vidove ljudskih djelatnosti“ (JELINČIĆ 2008: 25). Pri definiranju kulturnog turizma Jelinčić je nastojala obuhvatiti materijalnu i nematerijalnu dimenziju kulture te je prema tome kulturni turizam definirala kao „posjete osoba izvan mjesta njihova stalnog boravka motivirane u cijelosti ili djelomično zanimanjem za povijest, umjetnost, baštinu ili stil života lokaliteta, regije, zemlje“ (JELINČIĆ 2008: 53). Književni turizam smatra se dijelom kulturnog turizma (SMITH 2012, BUSBY i SHETLIFE 2013) te se odnosi na posjete mjestima i/ili događajima vezanima uz pisce i njihova djela. Smith navodi kako se književni turizam u velikoj mjeri temelji na opipljivim aspektima života pisaca, kao što su primjerice rodne kuće, grobovi i krajolici iz piščevih djela, no smatra kako se tu mogu uključiti i festivali/manifestacije vezane uz pisca ili njegova djela, potpisivanje knjiga ili kreativni tečajevi pisanja (prema SMITH 2012). Prema Busby i Shetlife mjesta koja su prepoznata u opusima poznatih autora mogu igrati važnu ulogu u turističkoj industriji i mogu povećati popularnost određenog turističkog odredišta. Štoviše navode kako specifična veza između autora i čitatelja koji žele postati dijelom imaginarnog svijeta likova i radnje književnih djela može biti važan alat za privlačenje posjetitelja na književna odredišta (prema BUSBY i SHETLIFE 2013).

Herbert opisujući književna i umjetnička mjesta ističe kako može postojati više vrsta privlačnosti za turiste navodeći pritom kako takva mjesta privlače ljude koji gaje intrinzično zanimanje za piščev/umjetnikov život i povijest; takva mjesta privlače i zbog poveznice s piščevim/umjetnikovim djelima; mjesta koja evociraju sjećanja i dopuštaju njihovo oslobođanje te posljednje –

mjesto kao takvo koje može privlačiti i bez da je povezano s literarnim radom (HERBERT 1996).

Vrijednost književne baštine nije dovoljno prepoznata kao moguća turistička atrakcija u svijetu, pa tako ni u Hrvatskoj. Nerijetko se suvremene turiste promatra prvenstveno kao potrošače sunca, pijeska i mora, nesvjesno zanemarujući ključne trendove u suvremenom turizmu. Posljednjih godina turizam je značajna gospodarska grana u mnogim zemljama, a mnoge destinacije postale su sinonim za taj pojam među kojima je svakako Dubrovnik koji svoj puni potencijal tek treba ostvariti. U Dubrovniku postoji velik potencijal za razvoj književnog turizma koji bi se mogao temeljiti na interpretaciji i predstavljanju opusa dubrovačkog, hrvatskog i europskog komediografa Marina Držića. Stoga bi trebalo nastojati pokrenuti književni turizam kojim bi se ujedno stvorila i nova turistička ponuda i potencijal za promociju Dubrovnika i Hrvatske na kulturnoj karti Europe.

Marin Držić u sferi književnog turizma

Uzimajući u obzir Herbertove odrednice književnog turizma nastojat ćemo analizirati navedene odrednice na primjeru života i djela Marina Držića. Prije svega opisujući književna i umjetnička mjesta Herbert ističe da takva mjesta privlače ljude koji gaje intrinzično zanimanje za piščev život i povijest. A Marin Držić pravi je renesansni čovjek iznimne i intrigantne biografije. Naime, riječ je o piscu koji je rođen kao pučanin u Dubrovniku, a umro je u tajanstvenim i do danas nerazjašnjenim okolnostima u Veneciji po čemu je pisac s najtajnovitijim životopisom u povijesti hrvatske književnosti. Držić je bio književnik, ali i vizionar, klerik, buntovnik i urotnik koji je priželjkivao bolji i pravedniji svijet, koji je sanjao drugačiji i bolji Dubrovnik. Prema životinji skupocjena krzna koja je obitavala na prostorima Rijeke dubrovačke dobio je nadimak Vidra.

Druga stavka su mjesta koja privlače i zbog poveznice s piščevim djelima. Držić radnju svojih komedija smješta upravo u Dubrovnik u kojem oslikava grad svog vremena, živost njegovih ulica te vječni dubrovački kamen. Spominje ulice i mjesta ondašnjega Grada, ali i njegove okolice, kao što je područje Rijeke Dubrovačke (*'Rijeka se taj zove hladenac medeni,/ vrhu svih ki slove u gori zeleni'*²). Tako primjerice spominje razne ulice i dijelove grada, kao što su placa (*'Njeke se sad maškarate čine, para da se na Placi razgovaraju.'*³), Duičina ulica (*'Činit skakat umije s Duičinijeh skalina...'*⁴), Podmirje (*'Iz Podmirja u onoga?'*⁵), Peline (*'A jeda kako i one vaše od Pelila i od Podmirja ke se vazda od buha puđaju?'*⁶), Prijeko, fontana (*'ter se je*

² Tirena, str. 9.

³ Skup, str. 11.

⁴ Novela od Stanca, str. 5.

⁵ Novela od Stanca, str. 6.

⁶ Dundo Maroje, str. 80.

*prisonio prid fontanu uz mir,/ kozle je donio i grudu i jedan sir.'*⁷), Nuncijatu ('*Ovo je dilja neg od Grada do Luncijate.'*⁸), Orlanda i Lužu ('... *prid Orlandom vino liče, junaci ga piju; kua ne manjka prid Lužom, ni vode na fontaniv.'*⁹), Krivu ulicu ('*Ja scijenim dilja je od Krive ulice.'*¹⁰), nekadašnju ulicu u Među crjevjara u kojoj su se nalazile postolarske radnje ('*Bože, love li sada oko Među crjevjara one manenštine u Dubrovniku?*'¹¹). Dubrovački mladići Vlaho i Miho u *Noveli od Stanca* spominju ulicu Garište ('*U one, čudan t' si, stareži s Garišta.'*)¹² koja je ime dobila po požaru koji je ondje izbio, a i danas se nalazi kraj franjevačkog samostana.

Sam ulazak na Stradun s Pila, središnju dubrovačku ulicu, obilježava odigravanje Držićeve *Novele od Stanca*. Starac Stanac postaje predmet obijesne šale (novele) dubrovačkih mladića jer se izgubljen u nepoznatom gradu prisonio uz Onofrijevu fontanu (izgradio je Napuljanin Onofrio di Giordano della Cava 1438.) koja se nalazi s desne strane Vrata od Pila. ('*Sinoć je došao neki Vlah smiješan, I nebog nije našao u gradu nigdje stan, Ter se je prisonio prid fontanu uz mir, Kozle je donio i grudu i jedan sir.'*¹³)

Držićevu likovi često spominju i imena crkvice koje mogu postati mjesta posjeta i susreta sa svijetom držićevskog teatra. U komediji *Skup* sluškinja Variva, kojoj gospodar u paranoičnoj brizi za svoje „tezoro” ne dopušta pristup kuhinji pa su svi gladni, ljutito odgovara: '*hodi, tamo ga gočula zadavila. Gospo od milosrđa.'*¹⁴ Gospa od milosrđa slikovita je crkvice pod brdom Petkom na Lapadu, u okolici Dubrovnika.

Mjesta povezana s autorovim djelima svakako su i otvorene pozornice na kojima su se izvodile Držićeve komedije. Naime, komedije su se izvodile u različitim dijelovima Grada, ali i na pirevima (svadbenim slavljinama) vlastele i imućnijih Dubrovčana, plemića, trgovaca i pomoraca. Izgubljenu komediju u prozi *Pomet* izvela je istoimena „Pomet družina“ „pri dvorom“ (ispred Kneževa dvora). Isto tako, pred Kneževim dvorom izvedena je i komedija *Tirena*, koja je potom izvedena i na piru 1551. Vlaha Držića. Za svadbeno slavlje u palači Frana Caboge izvedena je *Novela od Stanca*, dok je u vijećnici pokladne veljače 1551. „Pomet družina“ predstavila komediju *Dundo Maroje*.

Treća stavka odnosi se na mjesta koja evociraju sjećanja i dopuštaju njihovo oslobođanje – mjesto je djelovalo kao središte s nizom kulturnih značenja i vrijednosti. Mjesto sjećanja u slučaju Marina Držića mogao bi biti Dom Marina Držića, koji je smješten uz crkvu Domino, a dijelom se nalazi na mjestu

⁷ *Novela od Stanca*, str. 8.-9.

⁸ *Dundo Maroje*, str. 180.

⁹ *Dundo Maroje*, str. 96.

¹⁰ *Dundo Maroje*, str. 26.

¹¹ *Dundo Maroje*, str. 34.

¹² *Novela od Stanca*, str. 7.

¹³ *Novela od Stanca*, str. 8.-9.

¹⁴ *Skup*, str.

razrušene kuće i crkve prijašnjeg titulara Svih svetih. Ustanova u kulturi Grada Dubrovnika Dom Marina Držića utemeljena je 1989. te je posvećena životu i djelu velikana hrvatske komediografije. Sam prostor Doma zamišljen je kao mjesto sjećanja na dubrovačkoga renesansnog književnika, mjesto koje prikazuje Držićev životni put i djelovanje, pruža uvid u najvažnija Držićeva djela te daje sliku Dubrovnika toga vremena. U 2023. godini Dom Marina Držića renoviran je u modernu spomen kuću našem velikom komediografu postavši tako suvremeniji, pristupačniji i zanimljiviji domaćim i stranim posjetiteljima. Dom Marina Držića čest je domaćin i važno odredište zainteresiranoj publici koju čine domaći i inozemni posjetitelji koje privlači stručni interes, ali česti gosti su i predstavnici šire javnosti za koje u Domu MD imaju prilagođene programe. Svakako bi u budućnosti koristeći mogućnosti i interpretacije vezane uz Držićev lik i djelo, ova ustanova u kulturi i najmanji muzej u Dubrovniku, mogao postati jedno od središta kulturnog turizma u Dubrovniku. Svojim projektima mogao bi privući proučavatelje renesansne književnosti, glazbe, slikarstva, pokrenuti interdisciplinarnе znanstvene radionice koje bi okupljale stručnjake i studente koji se bave hrvatskom, talijanskom književnosti u europskom kontekstu, pitanjima prevođenja, uprizorenja različitih dramskih tekstova, književnim utjecajima i prožimanjima.

Mjesta sjećanja vezana uz Držićev život i djelovanje mogle bi biti dvije dubrovačke crkve, crkva Svih Svetih (*Domino, Domus Omnium Sanctorum*) i stolna crkva Svete Marije. Naime, 1526. Držić postaje klerik, rektor crkve Svih Svetih u Dubrovniku, a kasnije i orguljaš stolne crkve Sv. Marije.

Zanimljiva je činjenica da su još u prošlosti grobovi velikih pisaca bili mjesta koje su ljudi voljeli i običavali posjećivati. Ousby književni turizam razmatra kao oblik turizma posebnih interesa i smatra da su mnoge crkve, u kojima se nalaze grobovi poznatih pisaca, prava turistička odredišta (prema OUSBY 1990). Navedeno međutim ne možemo povezati s Držićem jer se grob Marina Držića ne nalazi u Hrvatskoj, Držić je pokopan u Veneciji, u crkvi Sv. Ivana i Pavla (*Zanipolo*).

Posljednja stavka koju navodi Herbert odnosi se na mjesto kao takvo koje može privlačiti i bez da je povezano s literarnim radom. Dubrovnik, biser Jadrana, već odavno privlači milijune turista diljem svijeta da ga posjete i istraže zbog iznimne povijesne i kulturne baštine, kao i zbog mora i plaža, a dodatna kulturna ponuda u vidu književnog turizma može biti samo još jedan od razloga za (ponovni) posjet Dubrovniku. Stoga treba doraditi i proširiti te i održavati postojeću ponudu književnog turizma, ali i raditi na novim književno-turističkim potencijalima.

Kako je Držić doživljen i predstavljen u književnom turizmu danas – mišljenja stručnjaka koji se bave Držićem i njegovim djelom

U radu *Modusi revitalizacije renesansne književne baštine u suvremenom Dubrovniku (studija slučaja - recepcija opusa Marina Držića)* (BAKIJA, KONSUO 2022) provedeno je istraživanje metodom upitnika na reprezentativnom uzorku stručnjaka različitih područja, studenata, profesora, djelatnika u kulturi (kazališta, knjižnica i muzeja), novinara koji prate kulturu kako bi se ustvrdilo postojeće stanje i mišljenja o opusu Marina Držića kao mogućnosti za književno-turističku ponudu. Hipoteza autorica je da Držić i njegov bogat raznorodni opus nisu dovoljno iskorišteni u kulturnoj promidžbi Dubrovnika kao poznate turističke destinacije. Rezultati istraživanja dokazali su postavljenju hipotezu. Naime, istraživanjem se pokazalo kako se na Držiću radi, promovira ga se, međutim i sami stručnjaci koji se s različitih motrišta bave Držićem i na njegovim djelima rade smatraju kako „njihov rad može biti bolji i prepoznatljiviji“. Nastojale su se dati smjernice koje bi vodile ka kvalitetnijem i osmišljenijem odnosu prema Držiću i njegovoj literarnoj ostavštini. Dani su konstruktivni prijedlozi, ispitanika te autorica, koji bi mogli poslužiti budućim istraživačima pri ispitivanju literarnog blaga i njegovoj prezentaciji te promoviranju Držića u kontekstu književnog turizma.

Kako bi se Marin Držić bolje pozicionirao u književnom turizmu prije svega je trebalo ispitati stručnjake kako Držića doživljavaju te na temelju toga nastojati bolje prezentirati Držića kao književno-turistički produkt. Marina Držića prvenstveno se doživljava kao velikog dubrovačkog i hrvatskog komediografa koji je zadužio hrvatsku književnost svojim originalnim dijelima (ispitanici su istaknuli *Dunda Maroja*, *Novelu od Stanca*, *Skupa*, *Tirenu*, ali i urotnička pisma) u kojima pronalazimo mnoštvo svevremenskih tema. Asocijacija na Marina Držića su i predstave temeljene na njegovim komedijama. Istaknuto je kako je riječ o piscu zagonetne biografije koji je bio buntovnik i vizionar. Znajući što sve Marin Držić jest i što sve predstavlja u književnosti, nastojalo se ispitati na koji način Držića predstaviti u književnom turizmu.

MARIN DRŽIĆ		
značaj za hrvatsku književnost	najpoznatija djela	originalnost Držićevo jezik i književnog izričaja
Dundo Maroje, Novela od Stanca, Skup, Tirena Prolog Dugog Nosa urotnička pisma asocijacija na lektiru		
svevremenske ideje	zanemarivanje lika i djela	žvopisna i zagonetna biografija

Prikaz 1. „prva pomisao na Marina Držića u okviru struke ispitanika“
Izvor: Obrada autorica prema rezultatima istraživanja

Prijedlozi stručnjaka koji na Držiću rade odnose se na organiziranje kulturnih manifestacija, edukaciju, prevođenje na strane jezike, promociju, digitalizaciju i uključivanje u turističku ponudu. Organizacijom stručnih skupova i simpozija potaknulo bi se dodatno propitivanje Držićevo svijeta, dok bi se organizacijom festivala (kakvi postoje u drugim europskim gradovima posvećeni velikim piscima), predstava (na hrvatskom, ali i na stranim jezicima) i izložbi Držić i njegov opus ponudio široj publici. Nadalje, trebalo bi osmisliti, promovirati i organizirati aktivnosti usmjerene svim skupinama (djeci, mladima i odraslima) u vidu edukativnih radionica ili predstava prilagođenih određenoj dobnoj skupini, a takav pristup potaknuo bi na češće posjete kazalištima i muzejima. Ujedno treba osmisliti ponudu kojom bi se strancu-turistu dočarao Držićevo svijet kako bi se „izbjegli“ slučajni turisti, a povećao broj organiziranih dolazaka kulturnih turista. Dom Marina Držića posvećen je i prevođenju Držićevih djela, što doprinosi većem pristupu pisanoj riječi brojnim stranim ljubiteljima književnosti i promoviranju klasika hrvatske književnosti. U dosadašnjoj izdavačkoj djelatnosti Dom Marina Držića inicirao je i realizirao cjelovite prijevode komedije *Dundo Maroje* i pokladne farse *Novela od Stanca* na engleski te komedije *Skup* na francuski jezik.

KULTURN E MANI- FESTACIJE	PRED- STAVE	EDUKACIJA GRAĐANA I TURISTA	PROMOCIJA	DIGITALI- ZACIJA	UKLJUČI- VANJE U TURISTIČ- KU PONUDU
festival	predstav e na stranom jeziku	predavanja o Držiću	marketinške kampanje na društvenim mrežama	digitalizacij a Držićevih djela	vođene ture
izložbe	predstav e na ulicama Grada	radionice	promoviranj e od strane raznih institucija u kulturi		suveniri
		simpoziji			prevođenj e Držićevih djela
		terenska nastava veća zastupljeno st u nastavnom programu			

Prikaz 2. „mogućnosti pozicioniranja Držića na kulturnoj mapi Dubrovnika i Hrvatske“

Izvor: Obrada autorica prema rezultatima istraživanja

Kulturno nasljeđe, u našem slučaju književno, ne smije ostati u literarnoj i filološkoj arheologiji nego treba biti dio dubrovačke stvarnosti, a posebice i dio dubrovačke i hrvatske kulturne ponude, stoga svakako treba poraditi na kvalitetnijem pozicioniranju i promoviranju Marina Držića i njegove književne ostavštine na kulturnoj mapi Dubrovnika i Europe. Prvi korak u modernijem prikazu velikana hrvatske komedije napravio je upravo Dom Marina Držića novim i modernim postavom Držićeve spomen kuće, prijevodima *Dunda Maroja*, *Skupa i Novele od Stanca*, organizacijom brojnih tematskih izložbi i edukativnih radionica. Sustavnim prevođenjem Držićevih djela na svjetske jezike, edukacijom svih naraštaja, organiziranjem festivala ili dana posvećenih Držiću, okupljanjem stručnjaka na okruglim stolovima, znanstvenim skupo-

vima i kongresima koji bi s različitih motrišta iščitavali i danas aktualne Držićeve poruke, novim kulturno-turističkim proizvodima može se napraviti značajan pomak u prezentaciji književne baštine i u književnom turizmu.

Zaključak

Mjesto velikog dubrovačkog, hrvatskog i europskog komediografa Marina Držića i njegove literarne ostavštine u kulturnoj ponudi Dubrovnika treba biti još kvalitetnije i snažnije istaknuto. Kulturna baština i turizam mogu biti generator gospodarskog razvoja. Turizam počiva na posjećivanju novih kultura i obilaženju različitosti, a književna ostavština čini mjesto razlike od ostalih književnosti i kultura, stoga svakako treba biti uključena u strategiji razvoja književnog i kulturnog turizma.

Književni turizam dio je kulturnog turizma, nedovoljno iskorištenog potencijala. Prema Herbertovu opisu književnih i umjetničkih mjesta u kojem postoje više vrsta privlačnosti za turiste dan je prikaz recepcije Marina Držića u spektru književnog turizma. Dubrovnik tako može biti mjesto privlačnosti za ljude koji gaje intrinzično zanimanje za piščev život, ali je i poveznica s piščevim djelima (mjesta radnje Držićevih komedija). U Dubrovniku su i mjesta koja evociraju sjećanja i dopuštaju njihovo oslobađanje, primjerice Dom Marina Držića ili crkva Svih Svetih. Zadnja Herbertova odrednica odnosi se na mjesto kao takvo koje može privlačiti i bez da je povezano s literarnim radom.

Predstavljeni su rezultati istraživanja rada *Modusi revitalizacije renesansne književne baštine u suvremenom Dubrovniku (studija slučaja - recepcija opusa Marina Držića)* (BAKIJA, KONSUO 2022) te je dan novi pogled na samo istraživanje. Sistematizacijom prijedloga ispitanika i autorica pokazalo se kako treba veću pozornost posvetiti organiziranju kulturnih manifestacija, edukaciji, prevođenju djela i promotivnih materijala na strane jezike, promociju, digitalizaciju i uključivanje u turističku ponudu.

Ovaj rad predstavio je neke od mogućnosti književnog turizma na primjeru komediografskog velikana, Marina Držića, ali je i poticaj za zaokret u promidžbi jednog od najvećih hrvatskih i europskih komediografa koji može poslužiti stručnjacima u stvaranju novih kulturnih proizvoda, ujedno i kao poticaj ostalim istraživačima na istraživanje kulturne ponude u svrhu stvaranja kvalitetnih smjernica u razvoju kulturnog turizma.

Izvori

Dom Marina Držića. Dostupno na: <https://muzej-marindrzic.eu/>
Dundo Maroje. Dostupno na: <https://muzej-marindrzic.eu/e-knjiznica/>
Novela od Stanca. Dostupno na: <https://muzej-marindrzic.eu/e-knjiznica/>
Skup. Dostupno na: <https://muzej-marindrzic.eu/e-knjiznica/>
Tirena. Dostupno na: <https://muzej-marindrzic.eu/e-knjiznica/>

Literatura

- BAKIJA, KONSUO 2022 = BAKIJA K., KONSUO M. Modes of revitalization of Renaissance literary heritage in contemporary Dubrovnik (case study - reception of Marin Držić's work) // International Jurnal of Latest trends in Engineering and Technology, Special Issue - ICTIMESH- 2022. 87–96.
- BAKIJA 2019 = BAKIJA K. Marin Držić in the mirror of our time. Following Držić – marking the 450th anniversary of his death at the House of Marin Držić. Dubrovnik, 2019.
- BUSBY, SHETLIFFE 2013 = BUSBY G., SHETLIFFE, E. Literary tourism in context: Byron and Newstead Abbey // European Journal of Tourism, Hospitality and Recreation. № 3. 5–45.
- HERBERT 1996 = HERBERT D.T. Artistic and literary places in France as tourist attractions // Tourist Menagment, 1996. № 2. 77–85. DOI: [10.1016/0261-5177\(95\)00110-7](https://doi.org/10.1016/0261-5177(95)00110-7)
- JELINČIĆ 2008 = JELINČIĆ D. A. Abeceda kulturnog turizma. Zagreb, 2008.
- MAGADÁN DÍAZ, RIVAS GARCÍA 2011 = MAGADÁN DÍAZ M., RIVAS GARCÍA J. Turismo literario. Oviedo, 2011.
- OUSBY 1990 = OUSBY I. The Englishman's England. Cambridge, 1990.
- RADIŠIĆ 1986 = RADIŠIĆ F. Turizam i turistička politika s ogledom na područje Istre. Beograd, 1986.
- SMITH 2012 = SMITH Y. Literary Tourism as a developing genre: South Africa's potential, (tesis no publicada). Pretoria: University of Pretoria, 2012.
- ŽUVELA 2017 = ŽUVELA A. Pregled metodoloških pristupa u europskim istraživanjima kulturnih politika. Institut za razvoj i međunarodne odnose // CULPOL TEMATSKI DOKUMENT 2, 2011. 1–27. Dostupno na: https://culpol.irmo.hr/wp-content/uploads/2017/07/Ana-Zuvela_tematski-dokument-final-4.pdf

The Works of Marin Držić in the Context of Literary Tourism (Possibilities for Developing Literary Tourism Based on the Reception of Marin Držić). This paper seeks to explore the potential of literary tourism through the reception of the works of Marin Držić, the great Croatian playwright whose timeless and still relevant messages have enriched both Croatian and European literature. His enigmatic and colorful biography continues to intrigue readers and directors, inviting new interpretations. Literary tourism, considered a branch of cultural tourism, involves visiting places and events associated with writers and their works. This paper analyzes the current state and critically examines Držić within the framework of literary tourism theory. This paper also seeks to offer new ideas in literary tourism, using the example of knowing and interpreting the life and work of the Dubrovnik, Croatian and European comedy writer Marin Držić.

Keywords: Marin Držić, Croatian literature, cultural heritage, literary tourism, Dubrovnik

KÖNYVISMERTETÉS
RECENZÍÓ

ТАТЬЯНА АВТУХОВИЧ
(Гродно, Беларусь)

Ирина Плеханова: портрет ученого

Ирина Иннокентьевна Плеханова (1954), доктор филологических наук, профессор. Работала в Иркутском государственном университете, читала курсы истории русской литературы XX – начала XXI века, была постоянным организатором научных конференций, инициатором многочисленных коллективных монографий. Благодаря ей кафедра новейшей русской литературы Иркутского университета стала крупным научным центром. Ныне И.И. Плеханова – независимый исследователь, живет в Москве.

В статье я хочу предложить краткий обзор научного творчества И. Плехановой, которая, на мой взгляд, является одним из самых продуктивных, но, к сожалению, мало известных современных российских литературоведов. Обзор заведомо неполный, потому что количество написанных ею книг, а также статей, опубликованных в журналах и сборниках конференций, огромно, и вряд ли даже сам автор может назвать их точное количество. Цель данного, несколько запоздалого, обзора, который должен был бы появиться в связи с ее юбилеем, – привлечь внимание филологов, шире – гуманитариев к ее работам.

Но не только. Я думаю, знакомство с научным творчеством Плехановой позволяет вдумчивому читателю увидеть ответ на вопрос о целеполагании работы литературоведа, которое обычно сводится к толкованию / пониманию текста, в то время как от внимания ускользает другая, не столь очевидная, но важная цель – самопознание и самоопределение в мире.

Методологию И. Плехановой определяет традиция философского литературоведения: непредвзятый / феноменологический анализ системы мотивов и образов (принцип «медленного чтения») является поводом для философской интерпретации мировоззренческой позиции писателя, а также осмысления глубинных исторических процессов, происходящих в стране. Такая исследовательская установка является редкой в современном российском литературоведении. Если к этому добавить, что научный стиль И. Плехановой максимально соответствует объемности ее подхода к тексту(ам), что для ее концепций характерна парадоксальность выводов, то становится понятно, почему ее работы мало известны, мало цитируются и почему ее фамилия не входит в перечень модных, «на слуху», ученых, а книги – в список «must read».

Круг научных интересов И. Плехановой – творчество сибирских писателей В. Распутина, А. Вампилова, В. Астафьева; творчество Иосифа

Бродского; поэзия и проза XX–XXI вв. Логика познания литературного материала, на мой взгляд, определяется работами, посвященными творчеству, с одной стороны, В. Распутина, с другой стороны, И. Бродского, – писателей, представляющих противоположные мировоззренческие и поведенческие модели.

В. Распутин находится в центре внимания исследователя изначально, начиная с кандидатской диссертации **«Своеобразие художественной системы писателя (В. Шукшин, В. Распутин, Ю. Трифонов)»** (1982), продолжая монографией **«Александр Вампилов и Валентин Распутин: диалог художественных систем»** (2016), а также статьями в сборниках статей по итогам конференций (2012, 2014, 2017 гг.), где творчество писателя рассматривается в контексте философии традиционализма, с присущими ему ценностями «надындивидуального опыта в познании основ существования мира, культурной памяти, императивной нормы личного и общего существования», при этом проблема исторического пути России, по мнению И. Плехановой, заключается «в совместимости традиции и отрицающего ее хода истории».

Такая постановка вопроса объясняет случайный, как может показаться, разброс тем следующих книг Плехановой, в которых, однако, обнаруживается закономерность поиска и утверждения жизнестроительного потенциала традиционализма, императивности национальных интересов над глобалистскими тенденциями, коллективизма над индивидуализмом, творчества христианства и язычества с присущим ему единением с природным началом над скепсисом и безверием. В конечном итоге перед читателем проблема выбора пути России между Востоком и Западом, однако осмысливается она в новом аспекте – через имплицитное сопоставление витальной энергии природно-патриотической идеи традиционализма с потенциально разрушительными силами энтропии смыслов и ценностей, характерными для рубежа XX–XXI веков.

Так появляется одна из лучших книг об И. Бродском, по материалам которой была защищена докторская диссертация: **Плеханова И.И. Метафизическая мистерия Иосифа Бродского. Под знаком бесконечности: Эстетика метафизической свободы против трагической реальности.** Иркутск: издательство Иркутского университета, 2001. 302 с. В описании значится, что книга – часть 2. Часть 1 – **«Преображение трагического»** – вышла там же в том же году и представляет собой развернутый (158 с.) экскурс в теорию эстетической категории трагического и характеристику основных этапов ее осмысления на протяжении XIX–XX веков. Экскурс очерчивает исторические и философские предпосылки и контексты ситуации *fin de siècle*, позволяя определить проблемный узел творчества Бродского как человека рубежной эпохи, для которого осознание трагедии существования в отсутствии Бога и абсурдности мира означало поиск новых бытийных основ в метафизической свободе, в готовности к одинокому

предстоянию перед опустошенным миром и в сознательном преображении трагедии в процессе творчества.

Заметим, что этот выход неприемлем для обычного человека, который ищет опоры либо в Боге, либо в коллективном «мы», но он не был легким и для самого Бродского, для которого вопрос о вере и безверии оставался проблематичным и не до конца решенным до конца жизни. Осознание эксклюзивности экзистенциального опыта Бродского (в имплицитном сопоставлении с опытом Распутина), надо полагать, приводит И. Плеханову к разработке духовного потенциала традиционализма, но уже в аспекте философии жизни.

Именно борьба жизни и смерти как борьба витальных сил и искусства революционных идей с их энергией разрушения, которая в разных интеллектуальных и творческих интерпретациях определяет сознание писателей, находится в фокусе коллективной монографии **«Философия жизни в русской литературе XX–XXI веков: от жизнестроения к витальности»** (Иркутск, 2013. 485 с.), большинство статей в которой написано И. Плехановой. Поиск смыслов отдельного и общего существования в ситуации нарастающей атомизации общества, кризиса ценностей и их отрицания в виде идейного и творческого «революционаризма» (термин И. Плехановой. – Т.А.), характерные для современной литературы, объединяет, согласно И. Плехановой, картину новейшей русской литературы в ее авангардном крыле (**Плеханова И.И. Авангард поэтический. Конец XX – начало XXI веков.** Иркутск, 2010), разнообразии поэтических течений (**Плеханова И.И. Русская поэзия рубежа XX–XXI веков.** Иркутск, 2015. 163 с.) и творческих индивидуальностей (**Плеханова И.И. О витальности новейшей поэзии: Андрей Родионов, Вера Павлова, Мария Степанова, Вера Полозкова.** Иркутск, 2012. 153 с.), интеллектуальном изводе (**Плеханова И.И. Интеллектуальная поэзия: Иосиф Бродский, Генрих Сапгир, Д.А. Пригов.** Москва, 2016. 168 с.).

Закономерными в контексте противостояния этих тенденций становится, во-первых, осмысление этапов развития теории витальности в русской художественной мысли на протяжении XX века; определение витального потенциала традиционализма и авангарда; характеристика способов творческой реализации витального на фоне идеологической ситуации в стране на разных этапах ее истории; прогноз о перспективах витальных основ творчества в противостоянии смертному дискурсу постмодернизма; во-вторых, постановка вопроса о том, какие причины и факторы определяют позицию поэта и его восприятие событий в эпоху исторических потрясений, – в качестве ответа предлагается оригинальная концепция соотношения психотипа и творческой индивидуальности столь разных поэтов, как Н. Гумилев, В. Хлебников, В. Маяковский, С. Есенин, М. Цветаева, О. Мандельштам и Б. Пастернак, и анализ поэтической системы каждого как воплощения характера их мышления (**Плеханова И.И. Философские проблемы литературоведения: Теория виталь-**

ности в связи с философией и теорией литературного творчества. **Психотип и творческая индивидуальность поэта.** Иркутск, 2014. 270 с.). Скромный статус книги как учебного пособия не должен вводить в заблуждение: перед читателем методология, в которой психоаналитический подход, основанный на феноменологическом анализе текста, становится базой для философских и исторических обобщений.

Как конкретизация данной концепции в применении к современным российским поэтам и в то же время как разработка принципов ее воплощения на уровне поэтики текста выступают книги начала 20-х годов нынешнего столетия. В монографии **«Вопросы и вопрошание в лирической рефлексии»** (Москва, 2020. 332 с.) И. Плеханова рассматривает художественные системы И. Жданова, Г. Сапгира, Ф. Тютчева, А. Прасолова, Е. Боярских и М. Степановой как вопрошание о мире, результатом которого становится либо создание целостной и одновременно динамической картины мироздания, либо констатация неопределенности мира и невозможности его познания. Сопоставление (с привлечением анализа частотности вопросов разного типа в текстах) современных поэтов с Тютчевым и частично с Пушкиным, Лермонтовым, Фетом, Маяковским и Хлебниковым дает репрезентативную картину истории русской поэзии как поэтической рефлексии о мире, а также подводит к выводу о том, что «поэзия XXI века не предполагает ответов, ибо они неизбежно ограничат ту безмерность, которая открывается в режиме непосредственной, текучей авторефлексии». В цикле статей, составивших книгу **«Смех и ирония в современной поэзии»** (Москва, 2021. 152 с.), проблема витальности рассматривается в контексте ситуации неопределенности, характеризующей современную ситуацию в мире. Смех при такой постановке проблемы демонстрирует свой эвристический потенциал в процессе освоения опустошенного мира, в то время как ирония становится формой продуктивной рефлексии; согласно И. Плехановой, смеховой модус восприятия действительности выполняет жизнетворческую функцию. Обе книги, как и прежде, демонстрируют установку на объективное филологическое исследование.

Однако статьи, написанные после 2022 года, обнаруживают, как мне кажется, драму сознания и смену исследовательской оптики ученого. Так, наметившийся в последних книгах выход за пределы литературного процесса XX–XXI веков и обращение к истокам традиционализма как варианта жизнетворческого отношения к миру приводит исследователя к написанию цикла статей, составивших книгу **«По-простому»** (Ульяновск, 2023. 309 с.). В центре внимания И. Плехановой феномен художественной простоты, которая выступает в одном ряду с примитивизмом, наивом, простодушием, позволяя выявить сходные, но проявляющиеся по-разному (на уровне героя, поэтики, языка, авторской рефлексии) установки у таких разных авторов, как Достоевский, Маяковский, Платонов, Шукшин, Вампилов, Вяч. Пьецух, О. Берггольц с одной стороны и А. Долгарева и А. Горбунова с другой. Простота рассматривается как социально-психоло-

гическое явление, как особая ментальность и как поэтика прямого высказывания, подчеркивается в авторской аннотации к изданию. Завершая статью, предваряющую книгу, И. Плеханова пишет: «Особенность русской литературы – рефлексирующее простодушие, имманентная ей способность сохранять преданность идеалу при осознании невозможности его воплощения. Видимо, в этом причина глубины и стойкости чувствующей ментальности, регенерации национального самосознания вопреки подавляющей силе интеллектуального релятивизма».

Истина проста, утверждает исследователь, носитель истины не нуждается в определении оттенков смысла и не рассуждает о причинах и следствиях событий. По И. Плехановой, фундаментом и нравственным обоснованием истины является ощущение себя частью целого – своего народа. Такая позиция характерна для части русской интеллигенции, достаточно вспомнить О. Берггольц, о судьбе которой И. Плеханова написала в книге «По-простому», подчеркивая, что пережитая поэтессой в годы сталинских репрессий личная трагедия не помешала ей занять патриотическую позицию в годы войны.

Исторический контекст определяет исследовательскую оптику последней книги И. Плехановой **«Поэзия и проза СВОйны»** (Ульяновск, 2025. 243 с.), в которой сопоставлены подготовленная Ю. Левингом антология «Поэзия последнего времени. Хроника» (Санкт-Петербург, 2022) и книга «Воскресшие на Третьей мировой. Антология военной поэзии 2014–2022» (Санкт-Петербург, 2023). Анализируя на уровне поэтики психологические мотивировки поэтов как «свидетелей и судей» событий, автор книги пытается занять мегаисторическую позицию, имея в виду традиционный в русской литературе и общественной мысли спор между «западниками» / либералами и «славянофилами» / почвенниками.

Знакомство с исследованиями И. Плехановой может быть полезным для тех, кто хочет понять происходящее сегодня в литературном процессе России. Потому что все написанное ею, будь то монографии, учебные пособия или отдельные статьи, посвященные разным персоналиям русской литературы, складывается в единый текст – текст познания национальной ментальности и истории страны.

ИШТВАН ПОЖГАИ
(Печ, Венгрия)

**Zoltán András: Slavo-Hungarica. Tanulmányok a szláv–magyar nyelvi
kapcsolatok köréből (Budapest: Magyar Nyelvtudományi
Társaság, 2024. – 192 c.)**

Книга выдающегося венгерского слависта Андраша Золтана представляет собой сборник избранных трудов, опубликованных на венгерском языке в 2004-2024 гг. Заглавие книги «Slavo-Hungarica» предопределяет общую тематику статей, а подзаголовок «Исследования из области славяно-венгерских языковых контактов» конкретизирует характер исследований.

Книга состоит из двух разделов. Первый раздел под названием «Славянское в венгерском» является более обширным и включает 18 статей. Второй раздел «Венгерское в славянском» содержит только три статьи. В конце книги приводится общая библиография, перечень включенных в книгу статей с указанием их выходных данных, регистр венгерских слов, встречающихся в материалах исследований, список авторов, чьи имена упоминаются в книге.

Первый раздел посвящен в целом анализу славянских заимствований в венгерском языке, но здесь нашли место и работы, в которых славянский языковой материал служит базой для установления источника заимствования из неславянских языков, например, из немецкого.

Во втором разделе содержатся исследования, рассматривающие венгерские заимствования в староукраинском и старобелорусском языках, а также московские отзывы XV в. на венгерскую легенду о Святом Владиславе (Szent László).

В обоих разделах статьи приводятся не в хронологической последовательности, а по тематике: в начале даются исследования с более обширной тематикой, за ними следуют статьи, посвященные детальному анализу отдельных вопросов.

Андраш Золтан как этимолог признаёт, что этимология как наука ограничена в своих возможностях и не всегда предлагает окончательные решения. Этимология занимается не тем, от какого этимона происходит конкретное слово, а тем, от какого этимона оно *может* происходить. Таким образом, автор книги не считает свои решения окончательными и не сомневается в том, что рассматриваемые проблемы, соблюдая критерии научности, можно решить и иначе.

Из работ первого раздела «Славянское в венгерском» будут представлены следующие четыре.

Szláv jövevényszavaink néhány időrendi kérdése (Некоторые хронологические вопросы славянских заимствований в венгерском языке). Статью можно считать ключевой для понимания подхода Андраша Золтана к проблематике славянских заимствований в венгерском языке. В начале исследования автор отмечает, что на эту тему впервые обратили внимание именно славянские ученые, как например, Франц Миклошич. Далее он приводит мнения венгерских лингвистов, которые признавали наличие значительного количества славянских заимствований в венгерском языке, но при этом подчеркивали, что отдельные славянские языки оказали влияние на венгерский язык в той же мере, как и любой другой язык, с которым венгерский соприкасался в ходе своей истории. Согласно этому взгляду венгерский язык с самого начала имел контакты с отдельными славянскими языками.

Однако, в большинстве случаев невозможно точно установить, из какого славянского языка венгерский язык заимствовал то или иное слово. Причину этому автор видит не столько в несовершенстве примененных исследовательских методов, сколько в своеобразии славянского языкового материала. Известно, что славянские языки начали обособляться только в VII–VIII вв. н.э. во время славянской экспансии, и что этот процесс завершился лишь к XII веку в связи с падением редуцированных гласных. Помимо этого, славянские языки постоянно находились и находятся не только в соседстве друг с другом, но и в тесных языковых и культурных контактах. Распад праславянского языка не сразу привёл к формированию отдельных, в современном смысле, славянских языков. Крупные венгерские слависты, как Иштван Книежа и Лайош Киш, датировали распад праславянского языка V–VI веками н.э., таким образом, венгерский язык не мог вступить с ним в контакт. Полемизируя с этим взглядом, Андраш Золтан выдвигает новую гипотезу, согласно которой в древнейший период славяно-венгерских языковых контактов (IX–XI вв.) венгерский язык не мог соприкасаться с отдельными, в современном смысле, славянскими языками, так как их еще не было, он соприкасался с диалектами распадающегося праславянского языка. Следовательно, заимствованные до XII в. славянские слова нельзя возвести к отдельным славянским языкам в силу того, что последние находились только в состоянии формирования. Разумеется, праславянский язык в это время был разделен разными фонетическими изоглоссами, но они характеризовали не отдельные славянские языки, а их группы. Предположительно древние венгры входили в контакт и с носителями позднеславянских диалектов, имеющих фонетические признаки, не характерные ни для одного современного славянского языка.

Автор соглашается с мнением, что значительная часть древнейших славянских заимствований проникла в венгерский язык на центральных территориях Карпатского бассейна, но критикует полную абсолютизацию этого способа заимствования. Венгры могли заимствовать слова не только у проживавших в Карпатском бассейне славян, но и у соседних славян. Языковую обстановку осложняло предположение о существовании в Карпатском бассейне двух разных позднепраславянских диалектов, выдвинутое на основании развития праславянского сочетания **dl*. В одном диалекте оно сохранилось, а в другом упростилось в **l*. На месте **dl* в заимствованных словах в венгерском языке появилось удвоенное *ll*, ср., напр., **vidla > villa* ‘вилы’, а краткое **l* сохранилось, ср. **zobalo > zab(o)la* ‘удила’. Андраш Золтан подробно аргументирует свои выводы и иллюстрирует их множеством примеров.

Szláv–magyar nyelvi kölcsönhatás a honfoglalás előtt (Славно-венгерское языковое взаимовлияние до обретения венграми родины). Автор знакомит читателей с тремя главными точками зрения на процесс заимствования венгерским языком большинства древних славянских слов. Представители первого подхода (Иштван Книежа, Лайош Киш и др.) – и вместе с тем главное направление в истории венгерского языка – придерживаются мнения, приведенного выше, согласно которому заимствование происходило из отдельных славянских языков после обретения венграми родины. Второй подход (например, Евгений Хелимский) основывается на том, что древнейший слой славянских заимствований в венгерском языке имеет субстратный характер, и что в Карпатском бассейне присутствовали не отдельные славянские языки, а позднепраславянские диалекты, из которых происходит древнейший слой славянских заимствований. Сторонники третьего взгляда считают, что древнейший слой славянских заимствований относится ко времени до обретения венграми родины. Этот подход подвергся критике со стороны ведущих славистов, однако, они не исключали, что единичные славянские заимствования (*lengyel* ‘поляк’ и ‘польский’, *szégye* ‘сежа, закол’, *tanya* ‘хутор’, *terem* ‘зал’) могут относиться к тому времени. Поразительно, что третья точка зрения о древнейшем слое славянских заимствований вызвала значительный отклик и дискуссии в работах зарубежных исследователей. Далее Андраш Золтан подвергает анализу историю появления и развития данной, не приемлемой для венгерских лингвистов гипотезы за рубежом, и детально доказывает ее непригодность. При аргументации автор приводит множество примеров. В связи с одним из них отметим, что на с. 22 вместо формы *vъgъсь* было бы лучше употребить форму ж. р. *vъgъci*.

A magyar keresztény terminológia bizánci rítusú szláv elemei (Славянские элементы византийского обряда в венгерской христианской терминологии). В христианизации Венгрии одновременно участвовали и византийские, и западные миссионеры. Славянские элементы византийского обряда в венгерской христианской терминологии могли быть заимствованы не только в результате славяно-венгерского билингвизма, существовавшего в течение первых двух столетий после обретения венграми родины, но и под влиянием византийских миссионеров, которые, по всей вероятности, пользовались услугами славянских переводчиков (монахов, священников). Андраш Золтан, в противоречии с мнением Евгения Хелимского, не признающего влияния византийского миссионерства, считает, что именно к их деятельности можно возвести ранние славянские элементы христианской терминологии балканского происхождения, как, напр.: *karácsony* ‘Рождество’, *pitvar* ‘притвор’, *hálát ad* ‘благодарить’. Далее автор предлагает развернутые этимологии вышеупомянутых лексических единиц, учитывая при этом как историко-культурные, так и этнографические факты.

A fog segédige szláv párhuzamai (Славянские параллели вспомогательного глагола *fog*). Славяно-венгерское взаимодействие проявляется, в первую очередь, в большом количестве славянских заимствований, численно превышающих заимствования из любого другого языка. В венгерском языке имеются также многочисленные кальки славянского происхождения, однако грамматическое влияние на венгерский язык значительно уступает лексическому. Примером грамматического влияния, как считает автор, является вспомогательный глагол *fog* для образования сложного будущего времени (напр. *tenni fog* ‘будет идти’). Как самостоятельный глагол он имеет значение ‘брать/взять’. Из современных славянских языков только в украинском встречается простое будущее время, окончания которого присоединяются непосредственно к инфинитиву (напр.: *itíму*, *itímеш*). В диахроническом плане эта форма была аналитической: инфинитив + спрягаемая форма служебного глагола *яти* (йму, ймеш, ймет...). В постпозитивном положении начальный й утратился, и вспомогательный глагол слился с инфинитивом. В качестве вспомогательного глагола он засвидетельствован на всей восточнославянской языковой территории уже с XIII в. Венгерский глагол *fog* в такой же функции впервые зафиксирован в XIV–XV вв. Андраш Золтан подтверждает предположение Атилы Хегедюша о том, что венгерское сложное будущее время возникло во время самых интенсивных славяно-венгерских языковых контактов, в раннюю древневенгерскую эпоху, т.е. в X–XIII вв.

Среди остальных статей первого раздела можно выделить в основном две группы: 1) работы, занимающиеся подробной этимологией конкретных слов (не более трех слов в каждой статье) и 2) работы, интерпретирующие предложенные этимологии слов, или – реже – рассматривающие более обширную проблематику.

В статьях первой группы анализируются происхождения таких заимствований, как *király* ‘король’, *karéj* ‘краюха хлеба’, *denevér* ‘летучая мышь’, *bőregér* ‘летучая мышь’, *vámpír* ‘вампир’, *darázs* ‘оса’, *vizsga* ‘экзамен’, *kósza* ‘бродячий’, *pancser* (последнее слово не является славянским заимствованием, но имеется русская параллель) ‘неумеха’. В своих исследованиях Андраш Золтан приводит все существующие этимологии рассматриваемых слов, указывает на противоречия в этимологизации отдельных лексем. Он не только уточняет этимологии, но и обращает внимание читателей на наиболее верную, по его мнению, этимологию, напр., в случае слов *denevér*, *kósza*, *pancser*.

В исследованиях второй группы в основном предлагаются этимологии некоторых славянских заимствований в венгерском языке. Отчасти они рассматриваются через призму научной деятельности крупнейших венгерских славистов, таких, как Ласло Хадрович, Лайош Киш, или же составляют часть рецензий, служат доказательством изменения значений данных слов, напр. *parázna* ‘блудный’.

Второй раздел «Венгерское в славянском» включает три работы: «*Magyar szavak az ófehéroroszbán* (Венгерские слова в старобелорусском языке)», «*Az ómagyar szerencs ‘útonálló’ nyoma a kárpátukránban* (След древневенгерского слова *szerencs* ‘разбойник’ в карпатоукраинском языке)», «*Szent László és Batu kán* (Святой Владислав и хан Батый)».

Здесь представим только одно исследование. В статье «*Magyar szavak az ófehéroroszbán*» анализируются венгерские заимствования XVI в. в старобелорусском языке. Эти заимствования преобладают в основном в военной лексике. Относительно венгерских заимствований обычно предполагается польское посредничество, но, по мнению автора, это не всегда доказуемо. Венгерско-старобелорусские языковые контакты были наиболее интенсивными во времена правления короля Стефана Батория (король польский и великий князь литовский в 1575-1586 гг.), но некоторые венгерские слова, как, напр. *гайдукъ*, *гусаръ*, *кордъ* ‘меч’, *шишакъ*. могли проникнуть в старобелорусский язык и раньше. По данным источников, в это время к перечисленным словам прибавились лексемы *капти* ‘домашняя обувь’, *палашъ*, *чеканъ* ‘боевой топор’, *чуга* ‘узкий кафтан’.

Обнаружены также венгерские заимствования, зафиксированные после смерти Батория, но, с большей или меньшей долей вероятности, они могли появиться и во времена правления самого Батория. Особый интерес заслуживает, например, слово *бекешка*, возникшее из имени собствен-

ного, а именно из фамилии полководца короля Батория, Гашпара *Бекеша*, бывшего соперника по борьбе за княжеский престол в Трансильвании. Фамилия по-польски звучит *Bekiesz* [бекиеш], и к этому слову восходит название небольшой шубки, бекеша. Сначала слово появилось в польском языке, позднее из польского оно было заимствовано в старобелорусский, а также в литовский языки, хотя в литовском оно может быть непосредственно венгерским заимствованием. В венгерском языке польское *bekiesz(ka)* появилось в форме *bekecs, bekes*, оно засвидетельствовано с 1774 года. Отметим, что слова *бекеша* и *бекешка* имеются и в русском языке, в этимологическом словаре М. Фасмера приведена также форма *бекеш*.

Следующий слой венгерских заимствований засвидетельствован в XVII в., напр.: *контушъ* ‘куртка с разрезными рукавами’, *добошъ* ‘барабанчик в военном оркестре’, *кантаръ* ‘узда’, *таборъ*.

Для работ Андраша Золтана характерно четкое изложение мыслей, ясное построение статей, глубокое знание культурных и исторических условий, в которых проходили процессы заимствования. К результатам своих исследований автор относится со скромностью, неоднократно подчеркивая, что его этимологии не претендуют на полноту и окончательность выводов. Несомненно, собранные в книге исследования обогащают как лингвистические, так и историко-культурные знания читателей, поэтому рецензируемый сборник может оказаться полезным не только специалистам, но и тем, кто интересуется славяно-венгерскими языковыми контактами.

A szám szerzői

- Автухович Татьяна Евгеньевна: Гродненский государственный университет имени Янки Купалы, Филологический факультет, Кафедра русской филологии. Гродно, Беларусь.
- Bakija Katja – Konsuo Kuzmanić Marija: Sveučilište u Dubrovniku Fakultet za medije i odnose s javnošću. Dubrovnik, Hrvatska.
- Blažetin Stjepan: PTE BTK Szlavisztika Intézet, Horvát Tanszék. Pečuh, Mađarska.
- Bockovac Tímea – Simara Patricia: PTE BTK Szlavisztika Intézet, Horvát Tanszék. Pečuh, Mađarska.
- Dudás Előd: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet. Budimpešta, Mađarska.
- Galović Filip: Hrvatsko katoličko sveučilište, Pravni fakultet. Zagreb, Hrvatska.
- Kolenić Ljiljana: Sveučilište u Osijeku, Filozofski fakultet, Odsjek za hrvatski jezik i književnost. Zagreb, Hrvatska.
- Колесник Диана Максимовна: Гродненский государственный университет имени Янки Купалы», Филологический факультет, кафедра иностранных языков. Гродно, Беларусь.
- Комяти Диана: PTE BTK Szlavisztika Intézet, Orosz Filológia Tanszék. Печ, Венгрия.
- Lukač Stjepan: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet. Budimpešta, Mađarska.
- Мирчевска-Бошева Биљана – Велјановска Катерина: Филолошкиот факултет „Блаже Конески“ при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“. Скопје, Р.С. Македонија.
- Няголова Наталия: Великотырновский университет им. Святых Кирилла и Мефодия. Велико-Тырново, Болгария.
- Ölbei Claudia: PTE BTK Oktatás és Társadalom Neveléstudományi Doktori Iskola. Pécs, Hungary.
- Pisch Bendegúz: SZTE BTK, Fordító és tolmács MA. Cered, Венгрия.
- Пожгаи Иштван: PTE BTK Szlavisztika Intézet, Orosz Filológia Tanszék. Печ, Венгрия.
- Шилов Володимир: PTE BTK Szlavisztika Intézet, Orosz Filológia Tanszék. Печ, Угорщина.
- Smajić Dubravka – Vodopija Irena: Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti u Osijeku. Osijek, Hrvatska.
- Tamaskó Eszter: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Lektorat za mađarski jezik. Rijeka, Hrvatska.
- Végh Andor: PTE BTK Szlavisztika Intézet, Horvát Tanszék. Pečuh, Mađarska.
- Vig István: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet. Budimpešta, Mađarska.